

ΠΑΡΑΡΤΗΡΙΑ

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΚΥΡΣΗΣ

ΠΑΤΡΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000199847

A

434

95

Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΦΟΡΕΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1687-1834

ΕΝΔΥΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΠΑΔΑ-ΤΣΟΜΟΚΟΥ

39100 2495

ΜΤΑ

Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΦΟΡΕΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1687-1834

ΕΝΔΥΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1983

Εισηγητής: Καθηγητής Μ. Γ. Μερakλής

«Ἐγκρισις διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπὸ τῆς φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλοῦ ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως».

(Ν. 5343/32, ἀρθρ. 202/2).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Πρόλογος.....	9
Εισαγωγή.....	11
α. Γενικές παρατηρήσεις.....	11
β. Κοινωνική κατάσταση των Αθηνών.....	18
γ. Η αντρική ενδυμασία.....	24
Η γυναικεία ενδυμασία.....	30
1. Γενικές παρατηρήσεις.....	30
2. Τα προικοσύμφωνα.....	35
3. Τύποι ενδυμασίας.....	42
I. Προεισαγωγικά.....	42
Τύπος Α.....	44
Τύπος Α ₁	66
Τύπος Β.....	71
II. Γενικές συγκρίσεις και παρατηρήσεις.....	81
Ανακεφαλαίωση και συμπεράσματα.....	86
Σημειώσεις.....	90
Πίνακες - Σχεδιαγράμματα.....	175
Συντομογραφίες.....	199
Βιβλιογραφία.....	201
Πίνακας κραγμάτων.....	217
Εικόνες.....	229

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Στη γενική κατεύθυνση μιάς κοινωνικοϊστορικής τεκμηρίωσης των λαογραφικών φαινομένων εντάσσεται η παρούσα μελέτη, που έργο της είναι ο εντοπισμός κοινωνικών διαφορών εκφρασμένων μέσα από το κοστούμι της τουρκοκρατούμενης αθηναϊκής κοινωνίας ως τα πρώτα μεταπελευθερωτικά χρόνια και συγκεκριμένα κατά την περίοδο 1687-1834. Συγχρόνως με την προσπάθεια αυτή συντελείται και "αναστήλωση" της γυναικείας αθηναϊκής φορεσιάς κατά την αντίστοιχη περίοδο.

Ως τόπο έρευνας επέλεξα την Αθήνα, που γοήγορα εξελίχθηκε στο πρώτο, μετά την Απελευθέρωση, μεγάλο αστικό κέντρο, διακόποντας πιά έντονα από οπουδήποτε αλλού μορφές παραδοσιακής συμπεριφοράς. Έτσι η χρονολογία που η Αθήνα ανακηρύχθηκε πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους περατώνει την έρευνά μου, μαζί με το τέρμα της παραδοσιακής της ζωής.

Αφαιτηρία εξάλλου της έρευνας αποτέλεσε η χρονιά που η Αθήνα καταλήφθηκε από τους Βενετούς, όχι τόσο για το ίδιο το γεγονός, όσο για τις επιπτώσεις που επέφερε αυτή η ολιγόμηνη βενετική κατοχή στην κοινωνική και οικονομική ζωή της Αθήνας. (Επειδή ένα μεγάλο τμήμα του ενεργού πληθυσμού δεν επανήλθε, ύστερα από την ερήμωση της πόλης και της ενδοχώρας και το μείρασμα του πληθυσμού σε βενετικές κτήσεις, σημειώθηκε συγκέντρωση μεγάλου μέρους της έγχειας ιδιοκτησίας στα χέρια της κοινοτικής άρχουσας τάξης).

Το σύνολο της μελέτης από τα πρώτα της βήματα ως την ολοκλήρωσή της είχε την τύχη να κοθοδηγείται από τον καθηγητή κ. Μ.Γ. Μερακλή στον οποίο και από δω εκφράζω τη βαθιά μου ευγνωμοσύνη.

Αισθάνομαι επίσης την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά τους εκλέκτορες του Φιλοσοφικού Τμήματος του Πανεπιστημίου

μίου Ιωαννίνων για την έγκριση αυτής της διατριβής. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον καθηγητή κ. Ευάγγελο Χρυσό, την κ. Φανή Μαυροειδή-Πλουμίδη και τους κ. Μιχαήλ Βέλλα, Δημήτρη Λουλέ, Παύλο Κυριακίδη, Γιώργο Μαυρογιώργο, Κωστή Μηνά, Μπάμπη Νοτίσο, Παναγιώτη Νούτσο, Κώστα Τσαγγαλά, για τις χρήσιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις τους.

Ευχαριστίες οφείλω εξάλλου στον τότε Διευθυντή του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας και τώρα ακαδημαϊκό κ.Μ.Ι. Ξανθόπουλο για την δεκαήμερη φιλοξενία που μου εξασφάλισε στο Ινστιτούτο, από τη βιβλιοθήκη του οποίου -και από τη Μαρκιανή- συγκέντρωσα πληρωφορίες από αρχαιολογικά έγγραφα και παλιές εκδόσεις, καθώς και για την ωφέλιμη για μένα συζήτηση που είχα μαζί του για τα ζητήματα της παραδοσιακής ελληνικής φορεσιάς των διαφόρων κοινωνικών τάξεων κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας.

Ευχαριστώ και τον αθηναιολόγο κ. Δημήτριο Γέροντα που ευγενικά μου πρόσφερε, στα πρώτα μου βήματα, χρήσιμες βιβλιογραφικές υποδείξεις και το ανέκδοτο κείμενο που έγραψε ο πατέρας του Αλέξανδρος Γέροντας.

Ευχαριστώ επίσης τη διεύθυνση και το προσωπικό των Γενικών Αρχείων του Κράτους, του Μουσείου Μπενάκη, της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, του Ιστορικού Μουσείου, του Κέντρου Συντάξεως Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών κ.ά., για την πρόθυμη εξυπηρέτησή τους κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου.

Τέλος επιθυμώ να ευχαριστήσω θερμά και από δω τη δ. Ελένη Στρογγάρη που με υπομονετική φροντίδα δακτυλογράφησε το κείμενο της διατριβής μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σχεδόν αμέσως μετά την τουρκική κατάκτηση η εξωτερική εμφάνιση των Ελλήνων "ραγιάδων", αλλά και των υπόλοιπων υπόδουλων πληθυσμών, άρχισε να ρυθμίζεται και με διατάξεις¹ του Σουλτάνου. Απαγορεύτηκαν π.χ. τα πολυτελή και τα ανοιχτόχρωμα υφάσματα², ειδικά το πράσινο³, ιερό χρώμα για τους Μουσουλμάνους, ορίστηκε ειδική κόμμωση⁴, ειδικό κάλυμμα του κεφαλιού⁵, ειδική υπόδηση⁶. Λόγοι που οδηγούν σ' αυτές τις γραπτές ή άγραφες ρυθμιστικές διατάξεις είναι η επιθυμία, αλλά και η ανάγκη κάθε κυρίου—ιδιαιτέρα έκδηλη προπάντων στο παρελθόν—, να ξεχωρίζει και να επιβάλλεται και με τη λαμπρότητα των ενδυμάτων του και συγχρόνως, η ανάγκη να αναγνωρίζονται⁷ αμέσως οι υποτελείς⁸.

Ο θεσμός των προνομίων⁹ λειτούργησε και στο θέμα της ενδυμασίας και δημιούργησε μιν άνιση μεταχείριση μεταξύ των υπηκόων, συνέπεια της προνομιακής θέσης—οικονομικής, πολιτικής, γεωγραφικής— που κατείχαν ορισμένες περιοχές¹⁰ ή κοινωνικές τάξεις¹¹, ορισμένα ευνοούμενα επαγγέλματα¹².

Εξάλλου δεν έλειψε, σε ό,τι αφορά την ενδυμασία, η διάκριση σε "τάξεις" της ελληνικής κοινωνίας των χρόνων της Τουρκοκρατίας¹³. Ένα φερμάνι¹⁴ π.χ. του 1806 χώριζε τους ραγιάδες σε τρεις "τάξεις", και όριζε για καθεμιά από αυτές τη δική της φορεσιά. Όσοι ανήκαν στην τρίτη "τάξη" δεν είχαν το δικαίωμα να φορούν παπούτσια και κάλτσες· τους επιτρεπόταν να το κάνουν, αν μετατάσσονταν στη δεύτερη, πληρώνοντας ετήσιο φόρο 75 ή 100 γρόσια. Και σε "έγκύκλιο περί στολισμού τών γυναικών" του επισκόπου Κοζάνης Θεόφιλου, το 1803, αναφέρονται αναλυτικά οι επιβαλλόμενοι περιορισμοί: <από τώρα δε και ύστερα να προσέχη ή κάθε μία να μή φθειάση νέα χρυσά φορέματα, όπου δέν ει-

ναι τῆς τάξεώς της· ἀλλά τὰ μὲν ὀσπήτια ὁπού εἶναι τῆς πρώτης τάξεως ἤμποροῦν νά φοροῦν καί νά δίδουν εἰς προί-
κας τήν συνήθη χρυσήν φορεσιάν· τὰ δέ ὀσπήτια τῆς δευ-
τέρας καί μεσαίας τάξεως, τῶν τεχνίτων δηλαδή θέλουν φο-
ροῦν αἱ γυναῖκες τῶν αὐτῶν μεταξωτά μόνον σκέτα, δηλαδή
τά λεγόμενα λειψιάνικα, ἀμόρεα, ἀτλαζάκια καί ἄλλα, τὰ δέ
ὀσπήτια τῆς τρίτης καί τελευταίας τάξεως θέλουν φορῆ χα-
ρέδες, κουτνία, ροῦχα σιαλιά καί ἀλλατζιάδες καί ἀπό
αὐτά τὰ εἶδη θέλουν δίδῃ καί προίκας, τυχόν, καί πρὸς τὰς
θυγατέρας αὐτῶν>> ¹⁵.

Οἱ περιορισμοί καί οἱ διαφοροποιήσεις τελικά φαίνο-
νταν εντονότερα στα κατώτερα στρώματα τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ
γιατί τα ἄλλα, καί ἰδιαίτερα ὅσοι ἀπό αὐτά ἀσκούσαν ἐξουσία, προ-
σπαθοῦσαν νά ἐξομοιώνονται, τουλάχιστον στην ἐμφάνιση,
με τοὺς κατακτητῆς ¹⁶. Π.χ. ὁ περιηγητῆς Rouillet ¹⁷ μας
πληροφορεῖ ὅτι στη Ρωμυλία, ὅσοι ἀνήκαν στην ἄνωτερη τά-
ξη ντύνονταν ὅπως οἱ Τούρκοι, ἐνῶ οἱ χωρικοὶ εἶχαν δη-
μιουργήσει τὴ δική τους φορεσιά. ΓΙΑ τὴν Κωνσταντινούπο-
λη ὁ περιηγητῆς La Croix ¹⁸ παρατηροῦσε ὅτι οἱ "προστατευό-
μενοι". Ἕλληνες πλοῦσιοι, οἱ ὁποῖοι γΙΑ τὴν προσωπική τους ἐξασά-
λιση, ἀλλὰ καί τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς οικονομικῆς, διπλωματικῆς πολιτι-
κῆς τῶν ἐυρωπαϊκῶν δυνάμεων ζητοῦσαν καί δέχονταν τὴν προστασία τῶν
ξένων πρεσβευτῶν, ντύνονταν ¹⁹ ὅπως οἱ Τούρκοι, με τὰ πῖο πολυτελῆ υ-
φάσματα: τὰ "ντουμπλάριζαν" με γουναρικά ἀπὸ ζιμπελίνα, κουνάβι, κ.ά.
που τοὺς χρησίμευαν ἐπίσης γΙΑ νά γαρνίρουν τοὺς σκούρους τοὺς. Φο-
ροῦσαν ἓνα βρακί ἀπὸ κόκκινο ὑφασμα καί παντόφλες ἀπὸ κίτρινο μαρο-
κίνι τὴν ἴδια ἐποχῆ, που οἱ ἄλλες τάξεις φοροῦσαν κόκκινο ἀφύψ
χωρὶς γούνα, βιολετί βρακί καί παντόφλες ἢ παπούτσια κόκ-
κινα. Καί οἱ Φαναριώτες ἐπιδίωκαν νά ντύνονται ²⁰ τούρκε-
κα, καθὼς ἄλλωστε στόχευαν σε ὑψηλά ἀξιώματα στην τουρκικὴ
διοίκηση, που ἐπέτρεπαν τὴν προνομιακὴ μεταχείριση καί σε
ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνισή τους ²¹. Καί ὁ περιη-
γητῆς J.C. Hobhouse ²², περιγράφοντας τὴ φορεσιά τῶν Ἑλλήνων,
αναφέρει πὼς ἦταν ἴδια με τῶν Τούρκων· ξεχώριζε ἀπὸ τὴ διαφο-

τους μόνο ως προς το 'καλπάκι', κάλυμμα κεφαλιού που φορούσε η άρχουσα τάξη του ελληνικού λαού²³.

Η ταύτιση είναι φανερή και στην κόμμωση. Χαρακτικά της εποχής παρουσιάζουν "άρχοντες" με ξυρισμένο κεφάλι και μ' ένα μόνο βόστρυχο στην κορυφή του κεφαλιού, όπως συνέβαινε με τους Τούρκους. Ο Hobhouse επίσης μας πληροφορεί ότι γενειάδα²⁴ είχαν μονάχα οι κοτζαμπάσηδες²⁵, οι ιερείς και γενικά οι άνθρωποι της εξουσίας²⁶.

Την ενδυματολογική διαφοροποίηση των κοινωνικά προνομιούχων στρωμάτων διαπιστώνουν αρκετοί ακόμη από τους περιηγητές²⁷. Ο Sieber π.χ. σχολιάζει τη δουλική μίμηση των Σφακιανών "εύπορων εμπόρων" που μέσα στα σπίτια τους φορούσαν κασμιρένια σαρίκια αλλά, όταν έβγαιναν στο δρόμο, έδεναν στο κεφάλι τους ένα ταπεινό γαλάζιο πανί, γιατί, αν τους έβλεπε Τούρκος, όφειλαν να πληρώσουν πρόστιμο 500 ως 3.000 γρόσια για περιφρόνηση των Μουσουλμάνων²⁸. Και ο Baron de Riedesel²⁹ καυτηριάζει και αγανακτεί γι' αυτή τη δουλικότητα: <<η αλυσίδα που έπρεπε να τους προκαλεί ντροπή τους γεμίζει υπερψία. Και όμως αυτοί οι ίδιοι οι Έλληνες που υιοθετούν³⁰ τις τουρκικές συνήθειες και καμαρώνουν, μόλις βρεθούν μπροστά στον έσχατο Τούρκο βγάζουν ταπεινά το καλπάκι που φορούν αναγερό στο ένα αοτί>>.

Ανάλογες τουρκικές συνήθειες υιοθέτησαν παράδοξα αργότερα και οι καπεταναίοι, που θεωρούσαν μεγάλη τιμή να φορέσουν το οθωμανικό σαρίκι, κίτρινα παπούτσια και κυρίως πράσινο καφτάνι, σύμβολα μιάς πρώην εξουσιαστικής δύναμης στην οποία τώρα οι ίδιοι προσβλέπουν³¹.

Η φορεσιά των Ελλήνων "αρχόντων" αποτελείται από το "πουκάμισο", το "καβάδι" ή "αντερί", το "ζωνάρυ" και τον "τζουμπέ" ή τη "γούνα", με ποικίλες βέβαια παραλλαγές και εκφράσεις σε όλο τον ελληνικό χώρο. Η φορεσιά συμπληρώνεται από το κάλυμμα του κεφαλιού, τό "καλπάκι", σε σχήμα μέγεθος και χρώμα που ποικίλλουν ανάλογα με την κοινωνική

ή επαγγελματική θέση, και την υπόδηση (εικ.1,1α). Διαφέρει από την τουρκική ενδυμασία κυρίως στο κάλυμμα κεφαλιού (σαρίκι) και στο αυστηρά απαγορευμένο στους υπόδουλους, πράσινο χρώμα.

Αυτό τον τύπο φορεσιάς σκιαγραφούν τα περιηγητικά χρονικά και διασώζουν άλλες πηγές, τουλάχιστον από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και μεταγενέστερα. Για την προηγούμενη περίοδο οι πληροφορίες είναι ελάχιστες, -ο ελληνικός χώρος και ιδιαίτερα ο ηπειρωτικός δεν είχε κεντρίσει³² το ενδιαφέρον των περιηγητών και στις περιπτώσεις, που αυτό έγινε, περιορίστηκε στο θαυμασμό των μνημείων του παρελθόντος, σε θρησκευτικό ανταγωνισμό ή σε στρατιωτικό ενδιαφέρον· δεν ενδιέφερε ακόμα η σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, κι αν αυτό συνέβαινε, οι περιγραφές ήταν συνήθως ανακριβείς, καθώς κι εδώ επικρατούσε η αναζήτηση, στη ζωή του σύγχρονου Έλληνα, λειψάνων του παρελθόντος.

Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα η σύγχρονη Ελλάδα προβάλλει, αργά αλλά σταθερά, στο ευρωπαϊκό προσκήνιο. Τα αίτια είναι οικονομικά³³, στρατιωτικά, πολιτισμικά και, μακροπρόθεσμα, πολιτικά³⁴. Πληθαίνουν τότε οι πληροφορίες για το δημόσιο και ιδιωτικό βίο, το λαϊκό πολιτισμό, την οικονομική ζωή.

Για την προέλευση της παραπάνω ενδυμασίας εκφράστηκαν διάφορες απόψεις σχετικά με τις αλληλεπιδράσεις, και στο θέμα αυτό, μεταξύ Βυζαντίου και Ανατολής, πολύ πριν από την Άλωση. Ο Κουκουλές³⁵ υποστηρίζει ότι οι Τούρκοι πολύ πριν από την κατάκτηση, αλλά και στις αρχές, δέχτηκαν επιδράσεις από τα βυζαντινά ενδύματα. Και τα ενδύματα άλλωστε του ανώτερου κλήρου, που έμεινε γενικά ανενόχλητος στον τρόπο της αμφίεσής του, είχαν παρεμφερή εμφάνιση³⁶ με τα "ασιατικού" (τουρκικού) τύπου ενδύματα των λαϊκών (κοσμικών) της άρχουσας τάξης³⁷.

Γενικά παρατηρούμε ότι η ενδυμασία, τουλάχιστον των κοσμικών της παραπάνω κυρίως τάξης, εκτουρκίστηκε σταδια-

κά, ιδιαίτερα από το 18^ο αιώνα και μετέπειτα αυτό μπορεί να θεωρηθεί
λοχιρή ένδειξη αφομοίωσης και ένταξης τους στο κοινωνικό καθεστώς που
έλαχε στην περίοδο της Τουρκοκρατίας.

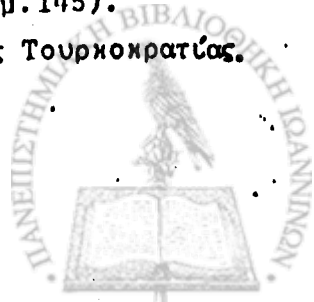
Η τουρκική επιβολή ήταν περισσότερο εμφανής στο κά-
λυμμα του κεφαλιού: Οι "άρχοντες" φόρεσαν το κατεξοχήν
τουρκικό "καλπάκι" που φαίνεται ότι αποτέλεσε το κύριο
σύμβολο εξουσίας, αλλά και υποταγής³⁸.

Δεν πρέπει βέβαια να αγνοούμε ότι την εξωτερική εμ-
φάνιση (των Ελλήνων στην προκειμένη περίπτωση), εκτός α-
πό τις ρυθμιστικές διατάξεις του κατακτητή, την καθόριζαν
η οικονομία και άλλοι παράγοντες (φύλο, ηλικία, θέση, ε-
πάγγελμα, εθνότητα) και ο συνακόλουθος διαχωρισμός σε τά-
ξεις και στρώματα, που δεν έπαψε να υπάρχει και να εξε-
λλίσσεται κάτω από την οθωμανική υποδούλωση, συχνά μάλι-
στα με έντονα διακριτικά στοιχεία.

Η έρευνά μου που εντοπίζεται στην περίοδο 1687-1821^{*}
της τουρκοκρατούμενης αθηναϊκής κοινωνίας και μέχρι τα
πρώτα μεταπελευθερωτικά χρόνια (ως το 1834, χρονολογική α-
φητηρία μιάς διαφορετικής πορείας³⁹ και μοίρας της πόλης
που επιλέχθηκε για πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους) έ-
δειξε ότι η κοινωνική διαφοροποίηση δηλωνόταν, ακριβώς,
και με τη φορεσιά, άμεσα στους άντρες οι οποίοι και έπαι-
ζαν τον ενεργό πολιτικό και κοινωνικό ρόλο, έμμεσα στις
γυναίκες, που ο κοινωνικός τους ρόλος περιοριζόταν στον
ενδοοικογενειακό ρόλο της μητέρας και της συζύγου.

* Ως προς τις περιόδους της αθηναϊκής ιστορίας στα χρόνια
της Τουρκοκρατίας ακολούθησα τον Δ. Γρ. Καμπούρογλου (Ιστορία
των Αθηναίων. Τουρκοκρατία, τ. 1, εν Αθήναις 1889, σ. 19) ο οποίος διαρά-
την περίοδο της Τουρκοκρατίας σε δύο υποπεριόδους με τομή την ο-
λιγόμηνη βενετική κατοχή το 1687 που είχε όμως ως επακόλουθο
την ερήμωση και την εγκατάλειψη της πόλης. Η επάνοδος άρχισε
ύστερα από τρία χρόνια και μέχρι και τις αρχές του επόμενου
αιώνα δεν είχε ολοκληρωθεί. (βλ. και παρακάτω σημ. 145).

Ο Δ. Ν. Καρύδης, Πολεοδομικά των Αθηνών της Τουρκοκρατίας.

Διδακτορική διατριβή, 1981(αδμ.), σ.97-106 θεωρεί ότι η παραπάνω χρονολογία δεν υπήρξε προσδιοριστικός παράγοντας στην πορεία των γενικότερων εξελίξεων της πόλης. Ο ύδλος χωρίζει την περίοδο της Τουρκοκρατίας σε τρεις υποπεριόδους με βάση τη σχέση των γαλοκτητικών συνθηκών και του οθωμανικού πολιτικού συστήματος διοίκησης. Οι ενδιάμεσες χρονολογικές τομές είναι το 1640, όταν η Αθήνα και η ενδοχώρα της πέρασαν στη δικαιοδοσία του αρχιλευνούχου του Σουλτανικού χαρεμιού (ως εννοικιαστή, των προσόδων της Αττικής) και το 1760 όταν η Αθήνα έγινε *malikānes* (ισόβια εκμίσθωση μιάς προσόδου από το Δημόσιο).

Στην εργασία μου ακολουθώ την πρώτη άποψη γιατί θεωρώ ότι την εξέλιξη των οικονομικών, κοινωνικών συνθηκών της πόλης την προσδιόρισε εκτός των άλλων (γαλοκτητικές μεταβολές) και η πεντάμηνη βενετική κατοχή με το επακόλουθο της εγκατάλειψης της πόλης. Η σημασία μπορεί να κριθεί από τη δυνατότητα που δόθηκε στους Αθηναίους να είναι για μια τριετία αφορολόγητοι υπήκοοι προκειμένου να επανέλθουν στις εστίες τους, γεγονός που δεν ολοκληρώθηκε, αφού οι Αθηναίοι είχαν αποκτήσει γη, κατοικία και μαγαζιά στις βενετικές πτήσεις που μεταφέρθηκαν, με αποτέλεσμα να έχουμε με την ακουσία παραγωγικού πληθυσμού μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, διαφορετική οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της πόλης και της ενδοχώρας της. Ή δεν μπορούμε να αγνοήσουμε, προκειμένου να δώσουμε μια εικόνα της κοινωνικής συγκρότησης της Αθήνας, ότι μέλη της άρχουσας τάξης της αθηναϊκής κοινότητας που διενεργούσαν το εμπόριο (εισαγωγικό και εξαγωγικό), με τη Βενετία, προτίμησαν να μένουν, μετά την άδεια εκανακατρίσμου και την εκκνοή της προθεσμίας, μακριά από την Αθήνα με αποτέλεσμα να αποδυναμωθεί οικονομικά και πολιτικά η παραπάνω κοινωνική τάξη ενώ άλλες δυνάμεις, όπως θα δούμε στη συνέχεια, θα κάνουν αισθητή την παρουσία τους στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό τομέα. Εξάλλου στα επακόλουθα αυτής της χρονολογικής τομής μπορούμε να αναζητήσουμε τις προϋποθέσεις:

Ως αντικείμενο της μελέτης επιλέχθηκε η γυναικεία ενδυμασία η οποία, παρόλο που φορέθηκε από το αδύνατο και υποβαθμισμένο κοινωνικό μέλος, απεικονίζει ζωηρά τις υπάρχουσες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, κάτι που αποδεικνύει πν έντονο σημειοδοτικό χαρακτήρα του ενδύματος ιδιαίτερα του παραδοσιακού.

Κύριο ερευνητικό υλικό αποτέλεσαν προικοσύμφωνα της περιόδου που εξετάζουμε⁴⁰. Παράλληλα άντλησα πληροφορίες από περιηγητικά κείμενα, όσα βέβαια κατά την έρευνά μου αποδείχθηκαν, στις συγκεκριμένες πληροφορίες τους αξιόπιστα. Η έρευνα επίσης στράφηκε και σε άλλες πηγές (δημοσιευμένη εμπορική αλληλογραφία, εφημερίδες, χρονογραφίες, εκκλησιαστική ζωγραφική, άλλα δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα, λ.χ. διαθήκες, μεταβιβάσεις, δημεύσεις περιουσιών. —η φορεσιά αποτέλεσε περιουσιακό στοιχείο— που απέδωσαν ωστόσο πολύ λίγα στοιχεία⁴¹. Πληροφορίες επίσης άντλησα και από δευτερογενείς πηγές (ιστοριογραφίες για την Αθήνα κυρίως των Δ.Γρ. Καμπούρογλου, Δ. Σουρμελή, Γ.Κωνστα-

δημιουργίας κάποιας σεβαστής έγχειας ιδιοκτησίας, με βάση βέβαια τις γαλοκτητικές συνθήκες της περιόδου που αναλύει ο Δ. Ν. Καρύδης. Αναφέρομαι στην εξαγορά με δημόσιο κλειστηριασμό των εγκαταλειμμένων κτημάτων όσων Αθηναίων δεν επέστρεψαν, από ομάδα Αθηναίων (μελών της άρχουσας τάξης) και στις εκπτώσεις που είχε η συγκέντρωση γης ή κεφαλαίου (μεταπωλούσαν σε υψηλές τιμές στους Αθηναίους τα κτήματα που είχαν προαγοράσει), στην παρακέρα εξέλιξη των κοινωνικών συνθηκών της πόλης. Η διαμάχη που ξέσπασε τότε ανάμεσα στους Αθηναίους και τους "άρχοντες" γίνεται εμφανής από παλαινετικό γράμμα του Πατριάρχη Ιεροσολύμων, το 1706. Το γράμμα έχει δημοσιεύσει ο Δ.Γρ. Καμπούρογλου, Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων, τ. 2 εν Αθήναις 1892, σ.339-40.

Τέλος θεώρω σκόπιμο να σημειώσω ότι η διάτρηση του Καμπούρογλου εναρμονίζεται με την ενδυματολογική εικόνα όπως αυτή σχηματίζεται στην εργασία μου.

ντινίδου, Θ.Ν. Φιλαδελφέως).

Πολύτιμη μου στάθηκε η μέχρι τώρα ενδυματολογική έρευνα για την κάλυψη του θέματος από μορφολογική και κατασκευαστική σκοπιά έστω κι αν χρονολογικά δεν αγγίζει την περίοδο που εξετάζεται σ' αυτή τη μελέτη.

Ο κύριος στόχος της παρούσας έρευνας⁴² είναι ο εντοπισμός τύπων ενδυμασίας που να αντικατοπτρίζουν τις υπάρχουσες κοινωνικές διαφορές της περιόδου που εξετάζουμε. Αυτό προϋποθέτει τη σκιαγράφιση έστω των κοινωνικών κυρίως συνθηκών της περιόδου, την οποία και επιχείρησα εισαγωγικά. Θεώρησα επίσης σκόπιμο να αναφερθώ, στην εισαγωγή, και στην αντρική φορεσιά όπου αμεσότερα εντοπίστηκαν κοινωνικές διαφοροποιήσεις εκφρασμένες μέσα από αυτή.

Τέλος σημειώνω ότι η προσπάθεια να σκιαγραφηθεί η αθηναϊκή φορεσιά με όλες τις ποικιλίες και εξελίξεις της σ' αυτή την περίοδο, θα βοηθήσει στην ενδυματολογική προσέγγιση μιάς εποχής, που είναι από την άποψη αυτή, ως τώρα ολότελα άγνωστη.

Πριν λοιπόν προχωρήσουμε στη μελέτη της αθηναϊκής φορεσιάς, είναι σκόπιμο να αναφερθούμε στο χώρο της εμφάνισης και κατάστασης ανάπτυξής της, αφού μάλιστα στόχος της έρευνάς μας είναι να εντοπίσουμε κοινωνικές διαφορές εκφρασμένες μέσα από την εικόνα της ενδυμασίας, στο σύνολό της ή και με βάση κάποια διακριτικά σύμβολά της.

Η προσπάθεια να καλύψουμε τη σημαντικότερη περίοδο της Τουρκοκρατίας στην Ελλάδα, γιατί μέσα σ' αυτή συντελούνται οι σοβαρές διαδικασίες που θα προετοιμάσουν την Επανάσταση, και η φιλοδοξία να καλύψουμε τα επαναστατικά και τα πρώτα μεταπελευθερωτικά χρόνια για να φανεί, πώς "παρακολουθούνται" οι σπουδαίες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις από το κοστούμι, προσκρούει εντούτοις στην έλλειψη επαρκών εργασιών⁴³ για την κοινωνική κατάσταση της Αθήνας πριν από την Επανάσταση και μετά απ' αυτή. Απομένει λοιπόν να επιχειρηθεί, με βάση τα στοιχεία που έχουμε, μία

σκιαγράφηση των κοινωνικών κυρίως συνθηκών της εποχής.

Μέσα από κείμενα χρονογράφων της εποχής και συγκεκριμένα από τα απομνημονεύματα του Π. Σκουζέ, από τη χρονογραφία του Ι. Μπενιζέλου⁴⁴, από αξιόπιστες μαρτυρίες περιηγητών⁴⁵ και συμπεράσματα ιστοριογράφων προβάλλει μια "ταξική κοινωνία" με έντονες κάποτε συγκρούσεις, όπως π.χ. κατά τη διάρκεια της τυραννίας του Χατζή-Αλή Χασεκή (1772-1796), όπου διαμορφώνονται αντιθετικοί κοινωνικοί συσχετισμοί: τύραννος και κοινοτική άρχουσα τάξη των Αθηναίων-υπόλοιπες τάξεις, οι οποίες προβάλλουν τα επαναστατικά πράγματι αιτήματα να εκλέγονται πλέον οι άρχοντες της κοινότητας από το λαό, να αποκατασταθεί η φορολογική δικαιοσύνη, να εξασφαλιστεί η ατομική ιδιοκτησία: <<Συνέλευσης γενομένης τῶν Ἀθηναίων ἔβγαλαν τοὺς κοτζια(μ)πάσηδες τοὺς τυράννους, ὅπου ἦτον ὁπαδοί τοῦ Χατζῆ Ἀλῆ (. .) καὶ ἤλλαξαν τὸ σύστημα διὰ τὸ γίνεται κάθε χρόνον ἐκλογή ἐλευθέρᾳ διὰ τοὺς κοτζια(μ)πάσηδες καὶ ὀχι ὡς τὸ πρῶτο ὡς κληρονομικόν>>⁴⁶.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Δ. Καμπούρογλου η αθηναϊκή κοινωνία χωρίζεται σε τέσσερες "τάξεις": άρχοντες, νοικοκυραίοι, παζαρίτες, ξωτάρηδες. Ο Κ. Α. Χρηστομάνος⁴⁷ αναφέρεται στην διαβάθμιση - άρχοντες, οικοκυραίοι, εργατικοί-παζαρίτες και χωρικοί- και διασώζει και τις προσφωνήσεις αντίστοιχα: άρχοντες-αρχόντισσα, σιόρ για την πρώτη τάξη, κύρ-κυρά για τη δεύτερη τάξη, μάστρο τάδε για την τρίτη, κουμπάρος και κολήγας για την τελευταία.

Οι "άρχοντες" μονοπωλούσαν, με κληρονομικές, όπως είδαμε, ρυθμίσεις την κοινοτική αρχή, παρόλο που σε απάντηση σχετικού ερωτήματος⁴⁸, το οποίο υπέβαλαν αντιπρόσωποι των Μ. Δυνάμεων στον Ιωάννη Καποδίστρια, εκείνος υποστήριξε επίσημα ότι <<καμία κλάσις πολιτῶν ἐχόντων ἐξ-διαίτερα προνόμια δέν ὑπῆρχεν εἰς τὴν Ἑλλάδα>>, κάτι που δεν ίσχυε τουλάχιστον για την Αθήνα, όπου <<ὅπως ἔχει τις τὰ προσόντα διὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ δημογέροντος (...) ἔ-

πρεπεν άπαραιτήτως νάνήκη είς τήν πρώτην κοινωνικήν τάξιν>>⁴⁹. Αλλά και του Καποδίστρια η διαβεβαίωση αναιρείται σχεδόν παρακάτω: <<"Άξιον παρατηρήσεως είναι, ότι οί Κοτσαμπάσηδες ήτον οί μεγαλύτεροι κτήμονες, καί ότι διετήρουν επί ζωής των τό ύπουργήμα τουτο, τό όποϊον ένίστε μετέδιδον είς τούς διαδόχους των, άν τυχόν δέν έλάμβανον καταδρομάς αί όψίαι δέν ήτο σπάνιαι>>⁵⁰.

Τα μέλη αυτής της "τάξης"⁵¹ ζούσαν από εισοδήματα σεβαστής έγγειας ιδιοκτησίας⁵², που καλλιεργούσαν οι επόμενες παραγωγικές τάξεις, ενώ μερικοί ασχολούνταν και με το εμπόριο⁵³, ιδιαίτερα ως τη βενετική κατοχή. Για τη μετέπειτα περίοδο, που με απασχολεί, διάφορες συγκυρίες μειώνουν την οικονομική και κοινωνική τους δύναμη⁵⁴. Ένας λόγος αποδυνάμωσης της παραπάνω τάξης μπορεί να ήταν η μη επάνοδος πολλών μελών της στην Αθήνα μετά από την άδεια επαναπατριsmού που δόθηκε από τους Τούρκους. Ένας άλλος θα μπορούσε να είναι η ύφεση του βενετικού εμπορίου με το οποίο διενεργούσαν κυρίως τις συναλλαγές τους. Οστόσο και όταν το εξαγωγικό κυρίως εμπόριο, στα μέσα περίπου του 18^{ου} αιώνα περνά στα χέρια των Γάλλων (εξάγονται λάδι, σάρι και σε μικρότερες ποσότητες κερλί, κατράμι) και στη συνέχεια στους ισχυρούς πια ανταγωνιστές τους, τους Έλληνες νησιώτες εμπόρους και εφοπλιστές⁵⁵, τα εμπορευόμενα μέλη της κοινοτικής άρχουσας τάξης συνεχίζουν τις δραστηριότητές τους, με τη Βενετία επίσης, σε μικρότερη, ίσως κλίμακα και σε άλλη βάση: συμπράττουν τώρα με τον εμπορευόμενο επίσης οθωμανικό φεουδάρχη (βοεβόδα) ή άλλους γαιοκτήμονες⁵⁶. Έτσι πληροφορούμαστε από την προξενική αλληλογραφία (1783, από Αθήνα) ότι: <<Μόλις έφθασεν είς τόν λιμένα της πόλης ταύτης ό καπετάν Σπύρος Κουντούρης, Κεφαλλην ύπήκοος Βενετός μέ τό πλοϊον του όνομαζόμενον "Η Παναγία του Άγριλιου" ναυλωθέν υπό του Χατζή Άλή Άγάν, Διοικητήν της πόλεως καί από τούς κυρίους Πατούσαν καί Χατζηπανταζήν προκρίτους Άθηναίους>>⁵⁷.

Η διττή οικονομική υπόσταση⁵⁸ του γαλοκλήμονα-εμπόρου και του κατόχου επίσης εργαστηρίων που ενοικίαζε, όπως είδαμε, στις άλλες τάξεις θα υφίσταται από το 18^ο αιώνα και πέρα και θα εστιάζει τη διττή υπόσταση οικονομίας, κυρία αγροτικής αλλά και εμπορευματικής με την οποία αναγκάζεται να συμβαδίσει η κοινοτική άρχουσα τάξη.

Η οικονομική και κοινωνική της δύναμη εξασφάλιζε και την πολιτική άσκηση της κοινοτικής εξουσίας με κληρονομικές μάλιστα διαδικασίες—ώσπου με την επιδείνωση της θέσης του παραγωγικού πληθυσμού και με την κάποιον συνειδητοποίηση του ρόλου που όφειλαν να παίξουν τα στρώματα εκείνα τα οποία αναπτύσσονταν μέσα από τις νέες οικονομικές σχέσεις που δημιούργησε ο 18^{ος} αιώνας (έμποροι-βιοτέχνες), οξύνονται οι κοινωνικές αντιθέσεις και ξεσπά έντονος ταξικός αγώνας στην περίοδο του Χατζή-Αλή Χασεκί με τα αιτήματα που προαναφέραμε. Στο σκοπό του Χατζή-Αλή Χασεκί που ήταν <<έντός όλιγου νά καταστήση τήν 'Αθήναν όλόκληρον ώσαν ένα υποστατικόν αὐτοῦ ἴδιον, εἴτ' οὖν τζιφλίκι καθώς τοῦτο συνέβη καί ἀλλαχοῦ>>⁵⁹ και στις βλέψεις του <<ἤβρεν κόλακες τούς ἀριστοκράτες τῶν 'Αθηνῶν, τούς ἔκαμεν ἀλους καί ὀπαδούς>>⁶⁰, αντιτάχθηκαν και αγωνίστηκαν "νοικοκυραῖοι", "παζαρίτες", "ξωτάρηδες", "χωρικοί" και ένα μέρος του κλήρου. Σ' αυτόν τον συνασπισμό ηγούνται οι 24 οικογένειες των "νοικοκυραίων" και οι πληρεξούσιοι των διαφόρων εμπορικών και βιομηχανικών συντεχνιών⁶¹ που αποτελούν ουσιαστικά την αναπτυσσόμενη κοινοτική αστική τάξη⁶²: <<ἔκαμαν ἀγωγήν εἰς Κωνσταντινούπολιν μερικῶς τὰ 24 σπίτια σημαντικά νοικοκυραῖοι—ἡ καρδιά τῶν 'Αθηναίων ἦτον αὐτοί—μετά τῶν ἡγουμένων καί μητροπολίτου των 'Αθηνῶν καί μετά μερικῶν χωρικῶν σημαντικῶν—κρυφίως ἀπό τούς 12 ἀριστοκράτας κοτζιαμπάσηδες τυράννους>>⁶³. Η εικοσάχρονη περίπου διαμάχη ἔληξε με την ήττα του συνασπισμού του τυράννου και της κοινοτικής άρχουσας τάξης—εκτελέστηκε ο Χατζή-Αλή Χασεκί και αντικαταστάθηκε η κλη-

ρονομική διαδοχή στην εξουσία με την ελεύθερη εκλογή <<κάθε χρόνο έκαμναν έκλογήν, έβαζαν νέους κοτζιαμπάσηδες>>. Όμως η εξαθλίωση του παραγωγικού πληθυσμού - δεν αποδόθηκαν τα κτήματα και τα άλλα περιουσιακά υτοιχεία στους κατόχους Αθηναίους- και η αδυναμία της παραπέρα ανάπτυξης και ολοκλήρωσης της κοινοτικής εκείνης τάξης (νοικοκυραίοι-παζαρίτες) που διοργάνωνε μια αγορά με αστικά χαρακτηριστικά (βιοπορευματικές κύρια σχέσις και που θα επέβαλλε την αλλαγή στο ισχύον οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό σύστημα, επέτρεψαν, ύστερα από λίγο, να συνεχιστεί η μονοπώληση της εξουσίας από την κοινοτική άρχουσα τάξη, ως τις παραμονές της Επανάστασης, οπότε κορυφώνονται ξανά οι κοινωνικές αντιπαραθέσεις και η πολιτική ηγεσία της κοινότητας διευρύνεται με τους αστούς "νοικοκυραίους" και "παζαρίτες"⁶⁴.

Η "τάξη" των νοικοκυραίων, όπως σημείωσα ήδη περιορίζεται κατά τον Π. Σκουζέ σε 24 οικογένειες⁶⁵, την <<καρδιά τών Αθηναίων>>, όπως τους αποκαλεί ο ίδιος. Είναι πολιτικοί, όπως είδαμε αντίπαλοι των προηγούμενων, καθώς ηγούνται, ως την Επανάσταση περίπου, στην αμμοισβήτηση του ισχύοντος κοινοτικού συστήματος διοίκησης, ευρύτερα κοινωνικού και εκφραστές των προσδοκιών⁶⁶ του λαού.

Έχουν δική τους γη, διαχειρίζονται τα περιουσιακά στοιχεία της πρώτης τάξης, αλλά κύρια ασχολία⁶⁷ τους είναι το εμπόριο (εσωτερικό κυρίως) και η βιοτεχνία. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελούν, ουσιαστικά, το ανώτερο οικονομικά στρώμα⁶⁸ της κοινοτικής αστικής τάξης. Το επόμενο στρώμα της, το αποτελούν οι "παζαρίτες" ή "εργατικοί", κατά τον Φιλαδέλφεια, που ήταν επίσης έμποροι (πανικών, δερμάτων, γουναρικών, λαδιού, σαπουνιού) και επαγγελματίες βιοτέχνες⁶⁹, αλλά με μικρότερο εισόδημα⁷⁰. Τα αστικά στοιχεία της πόλης είναι οργανωμένα σε συντεχνίες⁷¹.

Οι "ξωτάρηδες"⁷² αποτελούν την "τέταρτη τάξη" της αθηναϊκής κοινωνίας. Πρώτος ο Δ. Καμπούρογλους θεωρεί ότι

αυτός ο πληθυσμός των παρυφών -κάτοικοι απόκεντρων συνοικιών της πόλης και των προαστίων- αποτελεί κοινωνική 'βάση' μέσα στην Αθήνα και τους ξεχωρίζει από τους χωριάτες της Αττικής, αν και η εξωτερική εμφάνισή τους είναι όμοια με αυτή των τελευταίων· αποδίδει μάλιστα στους ίδιους μία συνειδητή διάθεση κοινωνικής υπεροχής απέναντι στους χωριάτες⁷³. Τα εισοδήματά τους προέρχονται από την καλλιέργεια της ελάχιστης δικής τους γης, ή από την εργασία της ξένης, από τη μελισσοκομία αλλά και την ευκαιριακή προσφορά εργασίας (μικροπωλητές, χαμάληδες, νεροκουβαλητές, υπηρέτες, εργάτες σε ανασκαφές κλπ.). Η παρουσία τους μέσα στην πόλη είναι το επακόλουθο ενός γενικού φαινομένου της εποχής, της εισροής μεταναστών από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα, ιδιαίτερα προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα και το μισό του 19^{ου} που δημιουργεί ένα ξεχωριστό στρώμα στην πόλη, ένα τμήμα του οποίου συνεχίζει να ασκεί στα περίχωρα του αστικού κέντρου τη γέωργία ενώ ένα άλλο προσφέρει ευκαιριακά μισθωτή εργασία πυκνώνοντας τις γραμμές των φτωχών κατοίκων της πόλης. Στην Αθήνα ειδικότερα, σύμφωνα με μαρτυρία του Π. Σκουζέ⁷⁴ υπήρχε το 1775 ένας πληθυσμός 1000 περίπου "πτωχών" "αοίκων και ακτημόνων" που κατοικούσε σε κελιά των 36 ενοριών της πόλης και πρόσφερε με αμοιβή εποχιακά και ευκαιριακά την εργασία του. Η πληθυσμιακή άλλωστε εικόνα που παρουσιάζει η πόλη στα 1817 δείχνει άνοδο ενώ αντίθετα έχουμε ελάττωση του αγροτικού πληθυσμού⁷⁵; δείγμα φυγής εξ αιτίας της οικονομικής του εξαθλίωσης και αναζήτησης, στο αστικό κέντρο, κάποιων ευκαιριών απασχόλησης που φαίνεται ότι παρείχε η Αθήνα.

Συνοψίζοντας και έχοντας επίγνωση των προβλημάτων που προκύπτουν όταν αναφερόμαστε σε θέματα ταξικών διαρθρώσεων κατά την χρονική περίοδο του 18^{ου} αιώνα και των αρχών του 19^{ου} στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα θα είχαμε να παρατηρήσουμε ότι το παραπάνω "ταξικό σύστημα" όπως προβάλλει μέσα από τις απόψεις του Δ.Γρ. Καμπούρογλου και άλλ-

λων ιστοριογράφων ή τις πληροφορίες που άνιλησα από άλλες πηγές, εκφράζει κατά βάση μιá κοινωνία όπου αντιμάχοντα, από τα μέσα κυρίως του 18^{ου} αιώνα, η παλιά κοινοτική άρχουσα τάξη, που μαζί με το μοναστικό κλήρο και τον Οθωμανό αξιωματούχο ιδιοποιείται τη γη και το "ήλεόνασμα" της παραγωγής και ασκεί την πολιτική εξουσία της κοινότητας με τον κύριο όγκο του φορολογούμενου πληθυσμού της Αθήνας και της ενδοχώρας της που συσπειρωνόταν γύρω από τα περισσότερο "συνειδητοποιημένα" τμήματα, τα ανερχόμενα δηλαδή αστικά στοιχεία (νοικοκυραίοι-παζαρίτες). Οι οικονομικές δραστηριότητες (εμπορίου και βιοτεχνίας) των τελευταίων περισσότερο ή λιγότερο ανεπτυγμένες, σε μιá αγορά με αστικά χαρακτηριστικά δηλώνουν τη σύνθεση μιáς κοινοτικής -διακοινοτικής ευρύτερα τάξης- με κάποια αστική συνείδηση που αρχίζει να διεκδικεί νέες κοινωνικές συνθήκες εφόσον συντελούσε στη διαμόρφωση νέων παραγωγικών σχέσεων (εμπορευματικών).

Η παραπάνω κοινωνική διάρθρωση αντικατοπτριζόταν και στη φορεσιά, ιδιαίτερα των αντρών, των μόνων άλλωστε, που έπαιζαν ενεργό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό ρόλο. Η αντρική ενδυμασία

Η κοινοτική άρχουσα τάξη φορούσε "αντερί"⁷⁶, ένδημα μεταξωτό, μακρύ ως τον αστράγαλο με πλατιά και φαρδιά μανίκια. Κάτω από αυτό φορούσε ένα είδος μακριάς και πλατιάς βράκας, τα "σαλβάρια"⁷⁷. Στη μέση ζωνάρι, μεταξωτό, με ρίγες. Πάνω από το αντερί φορούσε τον "τζουμπέ"⁷⁸, είδος επενδύτη που το μήκος του ποίκιλλε· μπορούσε να φτάνει από τα γόνατα ως τον αστράγαλο. Κάλυμμα κεφαλιού ήταν το φέσι με σαρίκι γύρω γύρω⁷⁹. Την ενδυμασία συμπλήρωναν τα "μέστια", είδος δερμάτινης κάλτσας και τα "τερλίκια", είδος παντόφλας.

Όσοι απ' αυτούς ασκούσαν το αξίωμα της δημογεροντίας φορούσαν τα σύμβολα της εξουσίας: ως κάλυμμα κεφαλιού είχαν το "καλπάκι"⁸⁰, σε σχήμα αρχιερατικής μίτρας, και μαύρο χρώμα. Η διατήρηση επίσης γενειάδας⁸¹ έ-

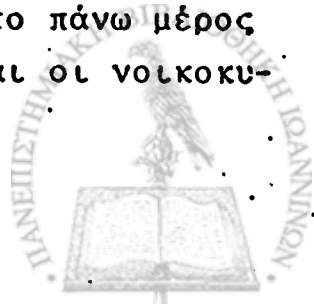

σως υπήρξε, και σ'αυτή την περίοδο, ενδεικτικό σημείο στο αξίωμα της δημογεροντίας. Το "καβάδι" όμως ή "καφτάνι"⁸², κατά τον Δ. Καμπούρογλου, επίσημος επενδύτης, ήταν το κατεξοχήν σύμβολο εξουσίας· αυτό το παρέδιδε στον νεοεκλεγμένο δημογέροντα ο βοεβόδας μ' επίσημη τελετή.

Απεικόνιση της ενδυμασίας των "δημογερόντων", κατά την περίοδο που εξετάζουμε, έρχοι στην λιθογραφία που υπάρχει στο περιηγητικό χρονικό του Rouquerville⁸³ (εικ.2). Ο Γερ. Πιτζαμάνος⁸⁴ μας δίνει επίσης μία σαφή εικόνα φορεσιάς μελών της κοινοτικής άρχουσας τάξης.

Η ενδυμασία των "νοικοκυραίων" δε διέφερε, τουλάχιστον ως προς την κατασκευή, από την φορεσιά των "παζαριτών". Φορούν δηλαδή, στο επάνω μέρος του σώματος πουκάμισο, ριγυτό μάλλον, και από πάνω έναν επενδύτη, μεταξωτό ή γαρνιρισμένο με γούνα, στη θέση του οποίου υπήρχε ο μάλλινος επενδύτης των "παζαριτών". Το κάτω μέρος του σώματος καλύπτουν με τα "κοντοβράκια"⁸⁵ και κάλτσες βαμβακερές. Εκείνο που τους ξεχώριζε κυρίως από τους παζαρίτες είναι το κάλυμμα του κεφαλιού· φορούσαν ευρωπαϊκά καπέλα ή γούνινους σκούφους ή μεγάλο και εμφανίσιμο σαρικό, το δικαίωμα του οποίου αγόραζαν, όπως γινόταν άλλωστε και με τα εμπορευόμενα κυρίως μέλη της κοινοτικής άρχουσας τάξης. Επίσης είχαν το δικαίωμα να φορούν τα γαλλικής ή ιταλικής κατασκευής υποδήματά τους. Πραγματικά η αναπτυσσόμενη τότε αστική τάξη, που συντελεί με το εμπόριο, τη βιοτεχνία, τη ναυτιλία στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου, μπορεί να γίνεται σεβαστή και εξάλλου, δέχεται επιδράσεις⁸⁶ (μεταξύ άλλων και στην ένδυση)⁸⁷ από τους τόπους των συναλλαγών της όταν ήταν γενικά απαγορευμένο στους ραγιάδες να φορούν "φράγκικα" ενδύματα.

Το επόμενο στρώμα φοράει⁸⁸ επίσης τα "κοντοβράκια" ("τσαχτοίρια" τα ονομάζει ο Δ. Καμπούρογλος), σε χρώμα μπλέ, που τα άκρα τους έδεναν στο γόνατο. Στο πάνω μέρος του σώματος φορούν το ίδιο γραμμωτό, όπως και οι νοικοκυ-

ραίοι, πουκάμισο με κόκκινο φαρδύ ζωνάρι στη μέση και μάλινη ζακέτα ή γιλέκο, διακοσμημένο μερικές φορές με κεντήματα. Το χειμώνα φορούσαν κάπα με κουκούλα (Τσιώτικη ή από τη Λειβαδιά). Το κεφάλι κάλυπταν με μικρό κόκκινο φέσι κι ένα στενό γαλάζιο σαρίκι. Ως υποδήματα έχουν τα "παπούτσια με τις μύτες", είδος κλειστής παντόφλας (εικ4)

Οι "ξωτάρηδες" τέλος φορούν τη φορεσιά των χωρικών της Αττικής. Η μέχρι τώρα έρευνα⁸⁹ έχει αποδείξει ότι στα περίχωρα της Αθήνας ήταν εγκαταστημένοι Αρβανίτες, ενώ και μέσα στην Αθήνα⁹⁰ υπήρχαν αρκετές αρβανίτικες οικογένειες. Μερικές από αυτές, κατά τον Νίπρη, και μάλιστα οι αρχοντικές⁹¹, είχαν συγχωνευθεί με τις "τάξεις" των αρχόντων και των νοικοκυραίων, ενώ οι υπόλοιπες έμειναν στο περιθώριο⁹² της κοινωνικής ζωής, αποτελούσαν ένα είδος πληθυσμού παρυφής, διατηρώντας δικές τους συνήθειες και τρόπο ζωής, δικό τους χαρακτήρα και φυσιολογία⁹³.

Ο Δ. Καμπούρογλους όμως αρνείται την ύπαρξη Αρβανιτών μέσα στην Αθήνα—τοποθετεί την εγκατάστασή τους⁹⁴ στο τέλος περίπου της περιόδου που εξετάζουμε—, και συνεπώς θεωρεί, όπως είδαμε, τους ξωτάρηδες ως την τέταρτη τάξη των γηγενών κατά κάποιον τρόπο Αθηναίων· εντούτοις αναφέρει⁹⁵ ότι οι ξωτάρηδες φορούν την ίδια ενδυμασία με τους Αρβανίτες χωρικούς. Ο Δ. Σουρμελής, που αρνείται επίσης την ύπαρξη Αρβανιτών στην Αθήνα, υποστηρίζει ότι και Αθηναίοι γεωργοί φορούσαν⁹⁶ το ίδιο ένδυμα με τους Αρβανίτες χωρικούς ή καλύτερα με Αρβανίτες και Έλληνες χωρικούς· οι τελευταίοι κατά τον Δ. Σουρμελή⁹⁷, εξομοιώθηκαν, και στο θέμα της φορεσιάς, με τους Αρβανίτες έποικους για πρακτικούς λόγους, ασφάλειας προπάντων (κινδύνευαν λιγότερο από τους Τουρκαλβανούς επιδρομείς).

Δεν μπορούμε προς το παρόν να επεκταθούμε στο πρόβλημα· αρκούμαστε στη διαπίστωση, ότι μερίδα του αθηναϊκού πληθυσμού—ανεξάρτητα από το αν είναι Αρβανίτες ή Αθηναίοι— έχει την ίδια εξωτερική εμφάνιση με τους χωρι-

κούς των περιχώρων της Αθήνας και της Αττικής γενικότερα.

Η κοινή αντρική λοιπόν ενδυμασία⁹⁸ των ξωτάρηδων και των χωρικών, Αρβανιτών και όχι, αποτελείται από λευκή πουκαμίσα⁹⁹, που καλύπτει το σώμα από το λαιμό μέχρι περίπου τα γόνατα, ζωνάρι μάλλινο στη μέση, και πάνω από την πουκαμίσα έναν επενδύτη από χοντρό μάλλινο ύφασμα με ή χωρίς, συνήθως, μανίκια. Το κάτω μέρος του σώματος καλύπτεται από στενό άσπρο "σώβρακο" ή είδος, άσπρης επίσης, εφαρμοστής κάλτσας. Το ξυρισμένο κεφάλι κάλυπτε σκούφος και βαμβακερό χρωματιστό μαντίλι (σερβέτα)¹⁰⁰. Ο Δ. Καμπούρογλους κάνει τη διάκριση για τους χωρικούς, ότι διατηρούσαν μαλλιά¹⁰¹. Στα πόδια φορούσαν δερμάτινα υποδήματα (κυρίως πέλματα, που τα στερέωναν στα πόδια με λουριά που έδεναν στα σφυρά) ή και τα "παπούτσια με τις μύτες" της προηγούμενης τάξης, ως κάτι μάλλον εξαιρετικά πολυτελές¹⁰² (ακ.5).

Δε μας είναι γνωστό πότε φορέθηκε η φουστανέλα¹⁰³, το κατοπινό εθνικό ένδυμα, που με τη γενικευμένη από όλους τους Έλληνες χρήση του, επέφερε την κοινωνική εξομολώση των τάξεων, τουλάχιστον ως προς την εξωτερική εμφάνιση. Ο Αλέξανδρος Γέροντας, γόνος παλιάς αθηναϊκής οικογένειας, γράφει: «κατά τόν έντός τής Άκροπόλεως άποκλασμόν τών Τούρκων τῷ 1821, πάντες σχεδόν όλων τών κοινωνικῶν τάξεων τών Άθηνῶν πολῖται, εἶχον όμοιόμορφον έξωτερικήν εμφάνισιν, γενικευθείσης τής "πουκαμίσας" τών χωρικῶν»¹⁰⁴. Ο ίδιος δίνει την πληροφορία, ότι οι Τούρκοι της Αθήνας, βλέποντας αυτή την αλλαγή της φορεσιάς, στους άρχοντες προπάντων, απορούσαν: «Μηρέ σύ εἶσαι Λιναρδή γέλτονα; Πῶς άλλαξες ἔτσι τά ρούχα σου; Άποκριάτικο εἶδωλο μούγινες, Άπρίλη μήνα;>>.

Πέρα από το πρόβλημα του χρόνου της ευρύτερης καθιέρωσης και εξέλιξης της φουστανέλας (ή ίσως, και συναφώς με αυτό) τίθεται το ερώτημα, πώς και γιατί η κοινοτική άρχουσα τάξη¹⁰⁵ καθώς επίσης και οι αστοί άφησαν το δικό τους τρόπο αμφίεσης και φόρεσαν το ένδυμα που αρχικά

φορούσε ο κύριος παραγωγικός πληθυσμός. Ίσως το πράγμα σχετίζεται με το όλο πρόβλημα της στάσης της άρχουσας τάξης απέναντι στον ξεσηκωμό και την Επανάσταση. Η συνεργασία τους, τελικά, εκφράζεται και με την αλλαγή στην εξωτερική εμφάνιση, που συμβαδίζει, τώσα πιά που οι καιροί το επέβαλαν, με το λαϊκό ένδυμα, αν δεχτούμε ως ιστορικά βεβαιωμένα την εξέλιξη της φουστάνελας από τη χωριάτικη πουκαμίσα¹⁰⁶ ή την υιοθέτηση του πολεμικού συμβόλου ανδρείας των Αρβανιτών πολεμιστών από τους αγωνιζόμενους Έλληνες, στην περίπτωση που προέρχεται, όπως υποστηρίχθηκε¹⁰⁷, από την αρβανίτικη στρατιωτική φορεσιά.

Η σύντομη αναφορά στην αντρική φορεσιά των Αθηνών, σε συσχετισμό με την κοινωνική κατάσταση της πόλης (αφού, όπως και πιά πάνω σημειώθηκε, ο άντρας διεκπεραίωνε σχεδόν το σύνολο των κοινωνικών και οικονομικών ρόλων στην τουρκοκρατούμενη κοινωνία) δε νομίζω ασφαλώς, ότι εμφανίζει τό ζήτημα· έγινε προσπάθεια ωστόσο, με βάση τα ελάχιστα σχεδόν στοιχεία που υπάρχουν, να είμαι κατά το δυνατό σαφής και συγκεκριμένη. Η διεξοδική και εμπειρωματική έρευνα παραμένει, βέβαια, ως ένα ανοιχτό αίτημα.

Όσον αφορά τη γυναικεία φορεσιά, τα πράγματα αλλάζουν εντελώς.

Παρατηρήθηκε ήδη, ότι στην Αθήνα, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, είχε πραγματοποιηθεί —και επισημάνθηκε— και με τα ενδυματολογικά στοιχεία της αντρικής φορεσιάς σημαντική κοινωνική διάστρωμάτωση.

Με αρκετές αρχικά επιφυλάξεις, οφειλόμενες στην έλλειψη εμπιστοσύνης στα πορίσματα του Καμπούρογλου ο οποίος πρώτος όπως είδαμε, επισήμανε τη διαίρεση σε "τάξεις" του αθηναϊκού πληθυσμού της Τουρκοκρατίας, και στους ανακριβείς, σχεδόν πάντα, ως προς τις ειδήσεις τους, περιηγητές αναζήτησα υλικό τέτοιο που θα βοηθούσε στον περιορισμό αυτών των επιφυλάξεων. Η προσπάθεια αυτή γνώρισε επιτυχία ως προς τη γυναικεία ένδυση: τα προικουσύμφω-

να της εποχής 1749 - 1834 -για την περίοδο από 1687 - 1748 θα αρκεστούμε μόνο στις πληροφορίες των περιηγητών εφόσον δε βρέθηκε ουσιαστικός αριθμός εγγράφων-, αποτέλεσαν πολύτιμο υλικό που τεκμηρίωσε πειστικά την άποψη, ότι η φορεσιά αποτελεί, μεταξύ άλλων έκφραση και κοινωνικών και οικονομικών, τελικά ταξικών διαφορών, για τις ιστορικές περιόδους του παρελθόντος τουλάχιστον. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και απο το -αντιφατικό, κατ' αρχάς,- παράδειγμα της δικής μου έρευνας: παρόλο που, όπως επανειλημμένα ήδη σημειώθηκε, ο γυναικελός ρόλος¹⁰⁸ είναι εξαιρετικά περιορισμένος στη ζωή της αθηναϊκής κοινωνίας της εποχής, εντούτοις υπάρχουν, και στο γυναικελο κοστούμι, σημαντικά περιθώρια αποτυπώσεως των κοινωνικών και οικονομικών διαφορών των συζύγων τους και των πατέρων τους. Η επάρκεια εξάλλου των στοιχείων -που σε πολλές περιπτώσεις φτάνει στην πληρότητα- πρόσφερε τη δυνατότητα να είμαι συστηματική και αναλυτική, ώστε, τελικά, η εξέταση της γυναικείας φορεσιάς να αποτελέσει τον κορμό της εργασίας μου.

Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΝΔΥΜΑΣΙΑ

1. Γενικές παρατηρήσεις

Οι πληροφορίες των περιηγητών για τη γυναικεία ενδυμασία είναι ακόμα πιά λίγες, σε σύγκριση με αυτές για το κοστούμι του άντρα, αφού η γυναίκα της ελληνικής κοινωνίας στην Τουρκοκρατία ήταν σπάνια εκτεθειμένη στα βλέμματα των ξένων. Οσοίσο στα φευγαλέα περάσματα των γυναικών στο δρόμο, στην επίσκεψη, όχι συχνά, σε κάποιο ελληνικό σπίτι, στην ύπαρξη ορισμένων προσωπογραφιών κλπ. οφείλουμε αρκετές ειδήσεις, έστω και αν όλα αυτά ως ένα μεγάλο βαθμό δεν μπορούν να θεωρηθούν, χωρίς άλλη εξακρίβωση, αξιόπιστα¹⁰⁹.

Είναι αξιοσημείωτο, ότι οι περιηγητές σπάνια κάνουν διάκριση της γυναικείας φορεσιάς ανάλογα με την κοινωνική προέλευση της γυναίκας, σε αντίθεση με την αντρική. Χρησιμοποιούν γενικά τον όρο "γυναίκες" ή "Αθηναίες" για όσες βρίσκονται μέσα στην πόλη και "χωριάτισσες" ή "Αρβανιτισσες"¹¹⁰ για τις χωρικές γενικά της Αττικής. Η διαίρεση που κάνουν, ως προς τη γυναίκα, είναι κατά κάποιο τρόπο χωροταξική και οριζόντια.

Όμως δε μπορούμε να αγνοήσουμε ότι η γυναίκα αντικατόπτριζε, μέχρι τελευταία, και με την εξωτερική της εμφάνιση την οικονομική και κοινωνική κατάσταση του συζύγου της. Έμμεσα επομένως δήλωνε —ή "συμπαράδηλωνε"— και αυτή το επίπεδο της οικογένειας στην οποία εισερχόταν. Κι αν ακόμη δε δεχτούμε την ύπαρξη ειδικών "διακριτικών" στη γυναικεία φορεσιά, όπως συμβάλει στην αντρική, απομένουν οι διακρίσεις που δημιουργούνται από την πολυτέλεια των ενδυμάτων και τον πλούτο των κοσμημάτων!

Αντίθετα η γυναικεία φορεσιά δήλωνε με αυστηρή συ-

νέπεια το ρόλο της γυναίκας μέσα στο σπίτι, όπου εύκολα μπορούσε κανείς να ξεχωρίζει, από την ενδυμασία και μόνο, την παντρεμένη από την ανύπαντρη, τη χήρα, τη μητέρα από την άτεκνη, την πεθερά κλπ. Η κόμμωση, ο κεφαλόδεσμος, τα χρώματα, τα διακοσμητικά σχέδια και κεντήματα, η προσθήκη ή η αφαίρεση εξαρτημάτων στη φορεσιά ήταν δηλωτικά της κοινωνικής σημασίας της γυναίκας στο ρόλο της μητέρας και της συζύγου. Τα τμήματα π.χ. καθώς και τα στολίδια-κεντήματα της φορεσιάς των χωρικών της Αττικής είναι τυπικά και καθιερωμένα, σύμφωνα με τις μέρες, τις περιστάσεις, την ηλικία της κάθε γυναίκας. Οι γερόντισσες και τα κορίτσια στολίζουν με ελάχιστο κέντημα τη φορεσιά τους. Η νιόπαντρη μέχρι ένα χρόνο μετά το γάμο ή ώσπου να αποκτήσει το πρώτο της παιδί φορά στις γιορτές τη "χρυσή στολή" με δυό παιδιά την περιορίζει στους γάμους¹¹¹. Στην Αθήνα το κάλυμμα του κεφαλιού παίζει συμβολικό ρόλο για τον προσδιορισμό της ηλικίας: η γυναίκα π.χ. μέσης ηλικίας φορούσε μεγάλο στρογγυλό και επίπεδο (κοιτό) φέσι, δεμένο γύρω γύρω με μαντίλι. Οι γριές κάλυπταν όλο το φέσι με το μαντίλι.

Εντούτοις, όπως δηλώθηκε και εισαγωγικά, αυτή η πρωτογενής διάκριση (αν πρέπει να δούμε την άλλη, την ταξική διάκριση, ως δευτερογενή) δεν είναι το θέμα της εργασίας αυτής.

Κύρια πηγή στην έρευνά μου αποτελούν, όπως τονίστηκε ήδη, τα προικοσύμφωνα. Μέσα από αυτά θα παρακολουθήσουμε την πορεία διαφορετικών τύπων ενδυμασίας, που αναπτύσσονται παράλληλα, στον ίδιο χώρο, διαφέρουν όμως μορφολογικά μεταξύ τους, ανάλογα με τις κοινωνικές διαφορές των προσώπων που τις φορούν.

Προτού να προχωρήσουμε στην εξέταση των λόγων που οδήγησαν στη μορφολογική διαφοροποίηση, θα πω ότι δεχομαι την κατάταξη, στην οποία κατέληξε η Αγγελική Χατζημιχάλη, γενικά για όλες τις φορεσιές του ελληνικού χώ-

ρου, και που έγινε με βάση τη μορφή των βασικών ενδυμάτων.

Η Χατζημιχάλη διαιρεί την γυναικεία ελληνική φορεσιά σε τρεις κατηγορίες χωρίς βέβαια να λείπουν και οι αποκλίσεις¹¹²: φορεσιές με το καβίδι, φορεσιές με το σιγκούνι, φορεσιές με το φουσιάνι. Διέκρινε πολύ σωστά, ότι μ'αυτή την κατάταξη είναι περισσότερο εύκολο να διερευνηθούν, σε κάθε ομάδα, και άλλοι παράγοντες που προσδιορίζουν τη φορεσιά, όπως η ηλικία, η κοινωνική και οικονομική κατάσταση, η χρήση (καθημερινή, γιορτινή, νυφική), οι γεωγραφικές και κλιματολογικές συνθήκες (ορεινή, πεδινή, νησιώτικη φορεσιά).

Την κατάταξη εξάλλου των ελληνικών γυναικείων ενδυμασιών σε αστικές και χωρικές, που έκανε η Πόπη Ζώρα¹¹³, θεωρούμε ουσιαστική από την άποψη, ότι έτσι προσδιορίζεται άμεσα η κοινωνική και οικονομική τάξη των φορέων κάθε τύπου φορεσιάς.

Οι φορεσιές με το καβίδι ή με κάθε άλλο είδος¹¹⁴ το οποίο έχει τα βασικά χαρακτηριστικά του καβαδιού (δηλαδή: μακρός ως τον αστράγαλο, είναι ανοιχτό, κατακόρυφα μπροστά, κι έχει μακριά μανίκια) φοριούνται κυρίως στα αστικά κέντρα. Προσδιοριστικό στοιχείο θεωρούμε επι πλέον το ύφασμα - πολύτιμο μεταξωτό ή βαμβακερό-, προϊόν εισαγωγής, κατά κανόνα.

Οι φορεσιές με το σιγκούνι αποτελούν τις φορεσιές του αγροτικού χώρου. Η διαφορά τους από τις προηγούμενες βασίζεται όχι τόσο στη μορφή, -το σιγκούνι¹¹⁵ άλλωστε δεν είναι παρά μια απλοποιημένη μορφή του καβαδιού,- όσο στη διαφορά των υφασμάτων, που εδώ είναι προϊόντα, αποκλειστικά σχεδόν, της οικοτεχνίας. Η διαφορά αυτή δεν μπορεί παρά να εκφράζει και μιν αντίστοιχη οικονομική και κοινωνική διαφορά. Οι πόλεις από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα διαμόρφωναν σταδιακά τον αστικό τους χαρακτήρα¹¹⁶, έκδηλο σε όλα τα επίπεδα, και είχαν γίνει για τον αγροτικό πληθυσμό κέντρα έλξεως και "αναφοράς"¹¹⁷.

Στον τομέα της γυναικείας φορεσιάς, υπάρχει ένα αρχικό πρότυπο¹¹⁸, που διαμορφώνεται στο αστικό κέντρο, από το οποίο δέχεται τις επηροές ύστερα το χωριό, παρόλο που λόγοι πρακτικοί (ανάγκη για ελευθερία κινήσεων της χωρικής, κλιματολογικές συνθήκες) και οικονομικοί (η ανυπαρξία αγοραστικής δυνατότητας υποχρεώνει το χωρικό να περιορίζεται στη δική του παραγωγή)¹¹⁹, επιβάλλουν ανάλογη προσαρμογή. Έτσι όσο διάστημα η πόλη θα παίζει τον οργανωτικό αποκλειστικό ρόλο ή, το πολύ, τον οργανωτικό-συντονιστικό ρόλο για την παραγωγή του χωριού (και στο βαθμό βέβαια που αυτό ήταν δυνατό μέσα στα όρια της οθωμανικής κατάκτησης και οικονομίας), εφόσον, με άλλα λόγια, δεν μεταβάλλονταν οι κοινωνικές-οικονομικές συνθήκες στο χωριό αλλά και στα κατώτερα λαϊκά στρώματα της πόλης, — που δε διέφεραν στην εμφάνιση, — η ενδυμασία των χωρικών, όπως και των κατώτερων στρωμάτων της πόλης, που οι ασχολίες τους είχαν επίσης γεωργικό ή περιστασιακό χαρακτήρα θα παραμένει αμετάβλητη και σταθερή, ανάλογα προς τις συνθήκες που τη διέπουν και την καθορίζουν, σε σημείο μάλιστα να θαυμάζουμε τη γνησιότητα της μορφής¹²⁰ και την πίστη στην παράδοση. Φέρνω ως παράδειγμα τη φορεσιά των χωριών της Αττικής η οποία, όπως αποδειχνει η ενδυματολογική εξέταση, παραμένει εντελώς αμετάβλητη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, και πιο παλιά, μέχρι και τα μέσα του 19^{ου}. Από τη στιγμή όμως που αλλάζει η σχέση της πόλης και του χωριού, από τη στιγμή δηλαδή που ο χωρικός έχει, ας πούμε, αστικοποιημένες δυνατότητες οικονομικής συμπεριφοράς, αρχίζει να δέχεται στη φορεσιά, όπως και στον υπόλοιπο τρόπο ζωής, ποικίλες επιδράσεις. Έτσι, ενώ η παραπάνω φορεσιά της Αττικής, στα προικουσύμφωνα που εξετάζω, της περιόδου 1749-1834, δεν εμφανίζεται με φέσι ή με χρυσοκέντητη ζώνη (λουρί), από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μετέπειτα δέχεται τα παραπάνω εξαρτήματα, της 'αστικής' αθηναϊκής φορεσιάς, έχει προσθέσει μανίκια στο μέχρι τότε αμανίκωτο

πουάμισο¹²¹, και το μικρό εσωτερικό "ζιπουνάκι" έχει γίνει χρυσοκέντητος εξωτερικός επενδύτης¹²². Άλλοι λόγοι έστρεψαν τους αστούς προς το χωριό απ'όπου εμπνεύστηκαν επίσης. Το γυναικείο π.χ. επίσημο ένδυμα της Αυλής του Γεωργίου Α' ήταν εμπνευσμένο από τη φορεσιά των χωρικών της Αττικής¹²³. Όμως αυτό είχε μάλλον περιστασιακό (και περιορισμένο) χαρακτήρα.

Την τρίτη κατηγορία της γυναικείας φορεσιάς, οι φορεσιές με φουστάνι, συναντούμε . περισσότερο στα νησιά, ως διατήρηση μιάς δυτικής (αναγεννησιακής) επίδρασης. Στα αστικά-ηπειρωτικά κέντρα επικράτησε το καβάδι, αν και δε λείπουν ούτε εδώ και οι περιπτώσεις φορεσιάς με φουστάνι. Είναι κοντόμεσο, χωρίς μανίκια και πλούσιες πτυχές στη φούστα¹²⁴.

Προεκτείνοντας την παραπάνω ταξινόμηση στα χρονικά πλαίσια της δικής μου έρευνας κατατάσσω τους τύπους Α, Α₁ (σχηματική απόδοση τύπων αθηναϊκής φορεσιάς που πηγάζουν από τα προικουσύμφωνα) στην κατηγορία φορεσιές με καβάδι και τον τύπο Β στις φορεσιές με σιγκούνι.

2. Τα προικοσύμφωνα

Με τον όρο προικοσύμφωνα εννοούμε έγγραφα στα οποία κατέγραφαν, με κάθε λεπτομέρεια, οι συμβαλλόμενοι τα συμφωνημένα προικώα¹²⁵.

Τα εξεταζόμενα εδώ αθηναϊκά προικοσύμφωνα παρουσιάζουν τον ακόλουθο τύπο. Μετά κάποιαν αναφορά στο θείο (<<εἰς δόξαν Χριστοῦ>>), ακολουθεί η ημερομηνία και ο τόπος σύνταξης του εγγράφου και στη συνέχεια η τυπική σχεδόν έκφραση <<ἡ προικοπαράδοσις τῆς νεονύμφου (...) θυγατρὸς¹²⁶ τοῦ ... ὅπου τῆς παραδίδει ὁ ρηθεὶς πατὴρ αὐτῆς καὶ ἡ μήτηρ αὐτῆς ... διὰ πατρικὸν καὶ μητρικὸν μερίδιον τὰ κάτωθι>>. Ακολουθεῖ ο κατάλογος των προικῶων αρχίζοντας ἀπὸ τὴν κασέλα ἢ τὸ σεντούκι (<<ἐν πρώτοις κασέλαν μίαν>>), στὴ συνέχεια μνημονεύεται ὁ ρουχισμὸς, τὰ χαλκῶματα κλπ. καὶ στὸ τέλος καταγράφονται οἱ γεωργικὲς ἐκτάσεις, τὰ ελαιόδεντρα ἢ τὰ ἀμπέλια. Σχεδὸν πάντα ἀναφέρεται καὶ τὸ ποσὸ των μετρητῶν σε γρόσια¹²⁷. Ὑστερα ἀπὸ τὰ καταγραμμένα προικῶα τῆς νύμφης, ἀκολουθεῖ ἡ "προγαμαία δωρεά"¹²⁸ τοῦ γαμπροῦ, ἐκφρασμένη συνήθως σε μετρητὰ καὶ τυχόν ἀκίνητη περιουσία. Τέλος δίνεται ἡ εὐχή των γονέων. Τὸ προικοσύμφωνο ἐπικυρώνουν οἱ υπογραφές των μαρτύρων καὶ τοῦ νοταρίου, ὁ ὁποῖος καταχωρίζει τὸ ἔγγραφο σε εἰδικὸ δημόσιο βιβλίον, τὸν "κώδικα".

Αξίζει να σημειωθεῖ ὅτι ὁ θεσμὸς τοῦ νοταρίου (συμβολαιογράφου) δὲν υπήρχε, κατὰ τὸν Μάουρερ¹²⁹, στὴν ὑπόλοιπη ἠπειρωτικὴ Ελλάδα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Αθήνα· ἀντίθετα ἴσχυε στὴ νησιωτικὴ Ελλάδα¹³⁰. Ὁ Δ. Γέροντας υποστηρίζει τὴν ὑπαρξὴ προνομίου¹³¹ στὸ σημεῖο αὐτό. Ἀρμοδιότητα των νοταρίων ἦταν νὰ συντάσσουν κάθε εἶδος συμβολαίων καὶ νὰ καταχωρίζουν τὶς πράξεις στους "κώδικες". Ὑποθέτω ὅτι κατὰλληλοι γι' αὐτὴ τὴ δημόσια¹³² θέση, θὰ ἦταν ἄνθρωποι που διέθεταν κάποια μόρφωση, προσιτὴ σε ὀρισμένα

στρώματα της ελληνικής κοινωνίας.

Από τα προικοσύμφωνα που εξετάζω, διαπιστώνεται ότι οι νοτάριοι είχαν μακρόχρονη θητεία, ίσως και ισόβια, ενώ παράλληλα συνάγεται το συμπέρασμα ότι είναι δυνατό να υπήρχαν περισσότεροι από έναν νοτάριοι για την ίδια χρονική περίοδο. Στο χειρόγραφο 13 των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ) υπογράφουν στα έγγραφα οι νοτάριοι Ιωάννης Λαγάνης, Γεώργιος Πούλος, Στ. Λιανοσταφίδας και άλλοι της περιόδου 1822-1827, ενώ γνωρίζουμε ότι ταυτόχρονα υπάρχει ο Π. Πούλος νοτάριος στην ίδια περίοδο¹³³.

Πολλές πράξεις προικοδοτήσεων δεν είναι καταγραμμένες¹³⁴ στο δημόσιο κώδικα των προικοσυμφώνων· συχνά οι συμβαλλόμενοι γονείς ή οι μελλοντικοί αρκούσαν στη σύνταξη του πρώτου εγγράφου, που συνέτασσαν μεταξύ τους, δηλαδή στο "ξωφύλλι"¹³⁵.

"Ξωφύλλι" συνέτασσε, συνήθως, και ο υποψήφιος γαμπρός. Σημείωνε σ' αυτό τα δικά του συμφωνημένα προικώα, που περιορίζονταν συνήθως στην προγαμιαία δωρεά, σε ακίνητη περιουσία και στα δώρα προς τη νύφη. Τα δύο ξωφύλλα καταχωρίζονταν στο δημόσιο κώδικα, σε ένα προικοσύμφωνο, με τη μορφή που είδαμε παραπάνω. Το προικοσύμφωνο αριθ. 97 του κώδικα Π. Πούλου¹³⁶, όπου αναφέρονται και τα δύο ξωφύλλα, το επιβεβαιώνει. Τα ξωφύλλα συνέτασσαν μάλλον κατά τη συμφωνία και τη σύναψη του συνοικεσίου. Για να αποφύγουν όμως τις τυχόν μελλοντικές διαφωνίες <<περνούσαν στον κώδικα>>¹³⁷ το ξωφύλλι, δηλαδή αντέγραφαν τα ξωφύλλα και τα έκαναν δημόσιο έγγραφο, μπροστά στο νοτάριο, συνήθως λίγο πριν από το γάμο¹³⁸ αλλά και πολύ αργότερα. (π.χ. στο χρφ11, φ.109^v των Γ.Α.Κ διαβάζουμε: <<από: 1796: Του νίου πρώτη (...) και διά την σιγουρότητα αυτής τό έβαλε σήμερον εις τόν παρόντα κώδικα>>. Το προικοσύμφωνο συντάχθηκε στις 10 Σεπτεμβρίου 1804)¹³⁹. Πάντως τόσο το ξωφύλλι όσο και το επίσημο προικοσύμφωνο έχουν αποδεικτική και όχι συστατική ισχύ.

πουκ
νει
έστι
επί
Γεω
της
περ

σιέ
δια
στι
λεί
Είν
φοί

πλε
(σ)
απ
κα

Τα προικοσύμφωνα που εξετάζω ανήκουν στη χρονική περίοδο 1749-1834. Έγινε κάθε προσπάθεια να εντοπισθούν όσο το δυνατό περισσότερα, αφού αυτά θα αποτελέσουν τη βάση για την ανίχνευση, εντοπισμό και έρευνα τύπων και μορφών της γυναικείας παλαιοαθηναϊκής φορεσιάς, που δεν έχει επιχειρηθεί ως τώρα. Παράλληλα με την αποκατάσταση παρακολουθείται η εξελικτική πορεία της φορεσιάς, στο σύνολό της και στα επί μέρους τμήματά της. Συναφώς θα γίνει λόγος για το ρόλο που έπαιζε η ποιότητα και ποσότητα των υφασμάτων και των κοσμημάτων-εξαρτημάτων, στη διαβάθμιση των κοινωνικών τάξεων.

Τα δεδομένα για την έρευνα αναλυτικά προέρχονται:

1. Από τα προικοσύμφωνα που δημοσίευσε ο Αντώνιος Μομφεράτος¹⁴⁰. Τα χειρόγραφα των παραπάνω προικοσυμφώνων βρίσκονται στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία με αριθ. 7.100 και καλύπτουν τη χρονική περίοδο 1749-1771. Νοτάριοι που υπογράφουν τα παραπάνω συμβόλαια είναι ο Παλαιολόγος Βουρδούχας, Νικόλαος Μπενιζέλος και Νικόλαος Χειλάς.
2. Από τα προικοσύμφωνα που υπάρχουν σε κώδικες, ανέκδοτους¹⁴¹ μέχρι σήμερα, στα Γ.Α.Κ.
 - α) Αριθ. χειρογράφου 11: κώδικας από 125 φύλλα. Περιέχει νοταριακές πράξεις προικοδοτήσεις και μερικές διαθήκες του νοταρίου Αθηνών Αντωνίου Καρώρη, των ετών 1788-1823.
 - β) Αριθ. χειρογράφου 12: κώδικας από 62 φύλλα. Περιέχει νοταριακές πράξεις προικοδοτήσεις και ένα πωλητήριο (φ.60) των νοταρίων Αθηνών Λάμπρου Νέρη, Ανδρέου Νέρη, Νικολή Νέρη, των ετών 1815-1823.
 - γ) Αριθ. χειρογράφου 14, κώδικας από 21 φύλλα από τα οποία 8-12 και 18-19 άγραφα. Περιέχει πράξεις νοταριακές και προικοδοτήσεις νοταρίου Αθηνών Γεωργίου Πούλου, των ετών 1826-1834.
3. Από τον κώδικα του νοταρίου Αθηνών Παναγή Πούλου (αφθ.

χρημ. 1). Περιέχει προικοδοσίες (227) εκποιήσεις, δωρεές κληρονομιών, συμφωνίες, υποθήκες, διαθήκες και αποφάσεις του κριτηρίου, των ετών 1822-1833. Εκδόθηκε από τον Γ.Α. Πετρόπουλο, Αθήναι 1957.

Από την περίοδο 1774-1788 δεν υπάρχουν δυστυχώς έγγραφα στη διάθεσή μας. Η έρευνα στα αρχεία της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, στα Γ.Α.Κ., στο Μουσείο Μπενάκη δεν απέδωσε τίποτε. Ο Δ. Καμπούρογλος¹⁴² δημοσιεύει μόνο ένα προικοσύμφωνο που συντάχθηκε το 1779 και ο Π. Σκουζές¹⁴³ διασώζει την καταγραφή των προικίων της μητέρας του που έγινε το 1788.

Το σύνολο των εξεταζόμενων προικοσυμφώνων είναι λοιπόν 670 και καλύπτει τη χρονική περίοδο 1749-1834. Για την περίοδο 1687-1748 επίσης δεν εντόπισα επαρκή αριθμό εγγράφων που να αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα για την λεπτομερή μελέτη της εξελικτικής πορείας της ενδυμασίας. Οριομένες ωστόσο πληροφορίες, - που αντλούνται από τα ελάχιστα προικοσίμωνα αυτής της περιόδου (πρίν από το 1949) ή άλλα έγγραφα, θα τις χρησιμοποιήσω, μαζί με τις πληροφορίες που προέρχονται από περιηγητικά χρονικά της εποχής, για να καλυφθούν, με λιγότερα αναγκαστικά στοιχεία¹⁴⁵, οι στόχοι της έρευνάς μου και γι' αυτή την περίοδο. Σημαντικό απ' αυτή την άποψη είναι το προικοσύμφωνο που προανέφερα ότι υπάρχει στον κατάλογο εγγράφων της Ι.Ε.Ε.Ε. με αριθμ. 1840¹⁴⁵ καταφέρει να μας δώσει την ίδια ενδυματολογική εικόνα που σχηματίζουμε με τα προικοσύμωνα της περιόδου 1749-1770.

Η αρίθμηση των προικοσυμφώνων γίνεται με βάση τη χρονολογία σύνταξης του εγγράφου που σημειώνεται στο επάνω αριστερό μέρος του φύλλου. 62 είναι τα προικοσύμωνα του Μομφεράτου (για το χρόνο 1749-1774), ένα προικοσύμφωνο που δημοσιεύει ο Καμπούρογλος (1779), 252 του ανέκδοτου χειρογράφου 11 των Γ.Α.Κ (1788-1823), 106 του ανέκδοτου επίσης χειρογράφου 12 των Γ.Α.Κ (1815-1823), 227

του κώδικα του νοταρίου Π. Πούλου (1822-1834) και 22 του χειρογράφου 14 του νοταρίου Γ. Πούλου (1826-1834).

Η κατάταξη υλικού

Ο εξεταζόμενος χρόνος διαιρέθηκε σε δεκαετίες, για να είναι πιο εύκολη η παρακολούθηση των μεταβολών σε κάθε ένδυμα και στο σύνολο που συνθέτουν.

Προκύπτει μία ανισότητα υλικού με την κατανομή του σε δεκαετίες, η οποία όμως μπορεί να υπερπηδηθεί με τα ποσοστά επί τοις εκατόν (%). Ο επόμενος πίνακας παρουσιάζει τις δεκαετίες και τον αριθμό προικοσυμφώνων που αντιστοιχεί σ' αυτές (με βάση τη χρονολόγησή τους).

Δεκαετίες	Πηγή	Εύν. προικ. 670
1. 1749-1758	Α. Μουσεράτου, σ. 27-51	16
2. 1759-1768	Α. Μουσεράτου, σ. 52-98	32
3. 1769-1778	Α. Μουσεράτου, σ. 98-117	14
4. 1779-1789	Δ. Καμπούρογλου, Μνημεία, τ. 1, σ. 263-65	1
5. 1790-1799	Γ.Α.Κ. χροφ 11, φ. 1 ^ρ -72 ^ρ	139
6. 1800-1809	Γ.Α.Κ. χροφ 11, φ. 72 ^ν -113 ^ρ	81
7. 1810-1819	Γ.Α.Κ. χροφ 11, φ. 113 ^ν -125 ^ρ χροφ 12, φ. 1 ^ρ -35 ^ρ	110
8. 1820-1829	Γ.Α.Κ. χροφ 12, φ. 36-55 ^ρ , Γ. Πετροκούλου, Κώδικας Π. Πούλου, αρ. 1-195	228
9. 1830-1839*	Γ. Πετροκούλου, Κώδικας Π. Πούλου, αρ. 196-227, Γ.Α.Κ. χροφ 14	49

Ο μικρός αριθμός προικοσυμφώνων, που αντιστοιχεί στις τρεις πρώτες δεκαετίες, δημιουργεί ορισμένα προβλήματα στη συναγωγή των συμπερασμάτων. Τα προβλήματα αυτά προς το παρόν δεν μπορούν να ξεπεραστούν, αφού ελλείπουν άλλα έγγραφα. Από την τρίτη δεκαετία καλύπτουμε μόνο τα έξι πρώτα χρόνια (1769-1774), με σύνολο προικοσυμ-

*. Από την ένατη δεκαετία —συμβατική εδώ η ορολογία— καλύπτουμε μόνο τα πέντε πρώτα χρόνια εφόσον δεν έχουμε εντοκίσει προικοσύμφωνα για την ακόλουθη χρονική περίοδο, και προκείμενων ετελεσθέντων χρονικά όρια αυτής της μελέτης σταματούν το 1834.

ρώνων 14. Για τα υπόλοιπα χρόνια της ίδιας δεκαετίας και για ολόκληρη την επόμενη ελλείπουν επίσης στοιχεία. Στην περίπτωση αυτή μοναδική πηγή θα θεωρήσουμε το προικοσύμφωνο που δημοσίευσε ο Καμπούρογλου, που συντάχθηκε το 1779 και την καταγραφή των προικών της μητέρας του Π. Σκουζέ. Μ' αυτό τον τρόπο θα συνδέσουμε στοιχειωδώς τις δεκαετίες χωρίς και να επιμένουμε στον ενδυματολογικό προσδιορισμό των χασματικών αυτών εποχών.

Ως προς τους λόγους των κενών εκφράζουμε την άποψη ότι η στυγνή τυραννία του Χατζή-Αλή Χασεκή (1774-1795) και ο βίαιος (ταξικός, στο βάθος), αγώνας που ξέσπασε, όπως είδαμε, στα χρόνια του ανάμεσα στα διάφορα κοινωνικά στρώματα του πληθυσμού των Αθηνών, είχαν ως επακόλουθο την αναστάτωση του δημόσιου και του ιδιωτικού τρόπου ζωής. Η καταστροφική τυραννία, η φυγή των Αθηναίων, ο εμφύλιος σπαραγμός και τα αποτελέσματα των επιδημιών δημιουργούν την εντύπωση μιας καταστραμμένης πόλης. Έτσι μπορούμε να δικαιολογήσουμε μία γενική αδυναμία λειτουργίας του δημόσιου μηχανισμού και, συναφώς, το γεγονός ότι δεν εντόπισα προικοσύμφωνα αυτής της εποχής.

Οι ονομασίες των ενδυμάτων κωδικοποιήθηκαν* (ή απλώς, τυποποιήθηκαν), για να είναι ευχερέστερη η παρακολούθηση των πινάκων και των σχεδιαγραμμάτων. Η κατάρτιση εξάλλου συνοπτικών πινάκων θεωρήθηκε σκόπιμη, για να παρακολουθούμε τη συχνότητα εμφάνισης κάθε τύπου ενδυμασίας σ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο και σε κάθε δεκαετία χωριστά (πιν. I). Παράλληλα στους πίνακες II, III περιλαμβάνονται όλα τα αναφερόμενα στα έγγραφα ενδύματα, κοσμήματα

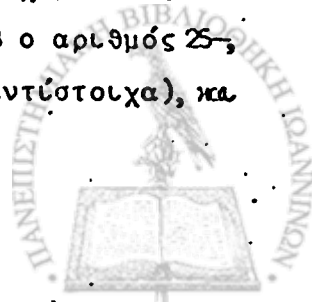
*. Οι αριθμοί των ενδυμάτων: 1: αντερέ, 2: γιασμάκι, 3: γιλέκι, 4: γούνα, 5: γρύζος, 6: ζικούνι, 7: ζώστρα, 8: καβίδι, 9: καπλαίς, 10: κοζώκα, 11: κοντογούνι, 12: κοντόσα, 13: μαντίλια, 14: κερέτα, 15: (μ)πικτό, 16: μπιούσι, 17: μπόλια, 18: ντουλαμάς, 19: οσολούκι, 20: σαγιάν, 21: σαλβάρι, 22: σιγούνα, 23: τζουμπές, 24: υποδεμή, 25: υποκάμισα, 26: υποκαμισόδεσκα, 27: φερετζές, 28: φέσι, 29: φουστάνι.

-εξαρτήματα των τύπων ενδυμασίας και παρέχεται η δυνατότητα να διακρίνει όποιος θέλει ποια από αυτά αποτελούν τα κύρια τμήματα-εξαρτήματα κάθε ενδυματολογικού τύπου. Ο πίνακας IV δίνει τον αριθμό και το ποσοστό εμφάνισης κάθε ενδύματος, στην κάθε δεκαετία και τη συνολική πορεία του για κάθε τύπο φορεσιάς. Το ίδιο κάνει και ο πίνακας V για τα κοσμήματα-εξαρτήματα.

Οι αριθμοί των κοσμημάτων-εξαρτημάτων: 1α: γιερντάνι, 2α: δαχτυλίδι, 3α: κακουτσάλι, 4α: κορδόνι, 5α: λουρί με το κολάνι του, 6α: μαργαριτάρι, 7α: μπελεζίκια, 8α: μπουγουμάκια, 9α: ξελίκι, 10α: κισκούλια, 11α: πλεξίδες, 12α: κούλια, 13α: σκουλαρίκια, 14α: τεκελίκι.

Στους κωδικούς αριθμούς 25 και 26 υπάρχει μία ουσιαστική ενδυματολογική διαφορά. Με τον δεύτερο εκφράζονται δύο ενδυματολογικά είδη —υποκάμισα, βρακιά— ενώ ο πρώτος αριθμός εκφράζει μόνο το πρώτο συνθετικό. Εξάλλου αναφέρονται σε ξεχωριστούς τύπους φορεσιάς —στον Α, Α1 ο αριθμός 26 και στον Β ο αριθμός 25— χρησιμοποιούνται διαφορετικά (εξώρουχο-εσώρουχο αντίστοιχα), και διαφέρουν στην ποιότητα του υφάσματος.

Τύποι ενδυμασίας

I. Προεισαγωγικά

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε αναλυτικά τα 'βασικά' ενδύματα που αποτελούν την κάθε φορεσιά και θα καταβληθεί προσπάθεια . όσο αυτό είναι δυνατό, να δοθεί η μορφολογία των ενδυμάτων, αφού ληφθούν υπόψη επιπλέον τα αξιόπιστα περιηγητικά κείμενα και οι ενδυματολογικές μελέτες, εφόσον από τα προικοσύμφωνα αντλούμε μονάχα όρους που δεν επιτρέπουν μια πραγματολογική αποκατάσταση.

Ο πιν. II δίνει, σε απόλυτη και σχετική συχνότητα, το συνολικό αριθμό προικοσυμφώνων των τύπων A, A₁, B, στα οποία υπάρχει το αντίστοιχο ενδυματολογικό είδος που αναγράφεται στις οριζόντιες στήλες του πίνακα. Παράλληλα παρακολουθούμε, από τον ίδιο πίνακα, ποια ενδύματα συναντιούνται και στους τρεις τύπους φορεσιάς, ποια μόνο στον ένα και, ανάλογα με το ποσοστό συμμετοχής τους στη φορεσιά, τα θεωρούμε βασικά τμήματά της ή ευκαιριακά. Βασικά ή κύρια τμήματα της κάθε φορεσιάς θεωρώ εκείνα που εμφανίζονται σταθερά σε όλη τη χρονική περίοδο και καλύπτει, η παρουσία τους, ποσοστό πάνω από 20% στο σύνολο των προικοσυμφώνων του κάθε τύπου φορεσιάς ανά δεκαετία.

Η εξέταση αρχίζει από τα εσώρουχα, τον κορμό γενικά του σώματος, περνά στον κεφαλόδεσμο και καταλήγει στην κάλυψη του ποδιού. Στο στολισμό εξετάζονται πάλι πρώτα τα κοσμήματα του κεφαλιού και ύστερα του στήθους, της μέσης και των χεριών (πιν. III). Η συνολική συμμετοχή των ενδυμάτων και των κοσμημάτων δίνεται σχηματικά και με τα σχεδιαγράμματα 3, 4 αντίστοιχα. Στην οριζόντια στήλη σημειώνονται οι κωδικοί αριθμοί των ενδυμάτων-κοσμημάτων (και μόνο όσα εμφανίζονται ως βασικά τμήματα του κάθε τύπου φορεσιάς) και στην κάθετη στήλη το ποσοστό επί τοις εκατόν (%).

Στη φορεσιά τύπου A (475 προικοσύμφωνα) τα υποκαμι-

σόβρακα αναφέρονται και στα 475 προικοσύμφωνα. Οι αριθμοί για τα άλλα μέρη της ενδυμασίας είναι: ζιπούνια: 436° ζώστρα: 284° τζουμπές: 430° φερετζές: 319° μαντλία κεφαλιού: 428° φέσι: 412° υποδεμή: 314° (πιν. II, σχ. 3).

Και για τα κοσμήματα και εξαρτήματα της φορεσιάς: καπουβάλι: 187° σκουλαρλίκια: 265° λουρί με το κολάνι του: 263° (πιν. III, σχ. 4).

Στη φορεσιά τύπου A₁ (93 προικοσύμφωνα) τα "υποκαμισόβρακα" συναντιούνται σε όλα τα προικοσύμφωνα που δίνουν τον παραπάνω τύπο. Οι αριθμοί για τα άλλα τμήματα της φορεσιάς είναι: αντερλί: 93° τζουμπές: 93° ζώστρα: 70° φερετζές: 85° μαντλία κεφαλιού: 89° φέσι: 83° υποδεμή: 71° (πιν. II, σχ. 3). Και για τα κοσμήματα και εξαρτήματα της φορεσιάς: σκουλαρλίκια: 63° γιωντάνι: 37° λουρί με το κολάνι του: 53° (πιν. III, σχ. 4).

Στη φορεσιά τύπου B (74 προικοσύμφωνα) έχουμε τους εξής αριθμούς: υποκάμισα: 74° ζιπούνι: 73° ζώστρα: 57° σιγούνα: 74° γρίζος: 62° μαντλία: 70° μπόλια: 23° υποδεμή: 30° (πιν. II, σχ. 3).

Και για τα κοσμήματα και εξαρτήματα της φορεσιάς: ξελίκια: 20° πλεξίδες: 57° σκουλαρλίκια: 31° γιωντάνι: 24° κορδόνι: 30° δαχτυλίδια: 59° μπεζελίκια: 52° (πιν. III, σχ. 4).

Στη συνέχεια θα παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του κάθε ενδύματος σ' όλη τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε. Ο πίνακας IV θα μας βοηθήσει στην παρακολούθηση αυτής της πορείας, καθώς δίνει, και για τους τρεις τύπους φορεσιάς, την παρουσία του κάθε ενδύματος ανά δεκαετία. Το ίδιο και ο πιν. V που δίνει την ανά δεκαετία παρουσία των κοσμημάτων-εξαρτημάτων.

Τύπος Α (σύνολο προικ. 475 (71%))

"Υποκαμισόβρακα" περιλαμβάνουν και τα 475 προικοσύμφω-
να. Συγκεκριμένα, με βάση τον πιν. IV:16 (100%) προικ. στην
πρώτη δεκαετία, 29 (100%) στη δεύτερη, 13 (100%) στην
 τρίτη, (-) στην τέταρτη, 104 (100%) στην πέμπτη, 56 (100%)
στην έκτη, 64 (100%) στην έβδομη, 148 (100%) στην όγδοη,
45 (100%) στην ένατη.

Στα προικοσύμφωνα του Μομφεράτου συχνά καταγράφονται
χωριστά τα "υποκάμισα", τα "βρακοζώνια" και τα "βρακιά",
ενώ στα υπόλοιπα έγγραφα επικρατεί ο όρος "υποκαμισόβρα-
κα", ο οποίος εκφράζει δύο ενδυματολογικά είδη: το υπο-
κάμισο και το εσώρουχο. Η ποσότητά τους κυμαίνεται από
5-30 τεμάχια. Το πουκάμισο, που σπάνια δηλώνεται η ποιότη-
τα του υφάσματος¹⁴⁷ του, έχει σ' αυτή τη φορεσιά τη θέση
εσωτερικού ενδύματος. Δυστυχώς δεν μπορούμε να επεκταθού-
με όπως ήδη σημειώσαμε, σε ενδυματολογικές παρατηρήσεις
που να προέρχονται από τα ίδια τα έγγραφα. Ο περιηγητής
R. Chandler¹⁴⁸ δίνει σαφή εικόνα της μορφολογίας του που-
κάμισου, που συμπύπτει με την εικόνα μεταγενέστερων "αστι-
κῶν"¹⁴⁹ πουκάμισων. Όπως παρατηρεί η Παπαντωνίου¹⁵⁰, τα
πουκάμισα γενικά των πόλεων δεν εξαρτώνται άμεσα από την
προσωπική εργασία των γυναικών που τα φορούν. Ως προς το
υλικό κατασκευής τους είναι κυρίως λινά, μεταξωτά ή λινό-
μέταξα· συχνά φαίνονταν σε τεμάχια για ένα μόνο που-
κάμισο και τα διοχέτευαν πολλές φορές στα αστικά κέν-
τρα και τα μεγάλα χωριά οι πλανόδιοι πραματευτές.

Η ύπαρξη του δεύτερου συνθετικού της λέξης "υποκαμι-
σόβρακα" δηλώνει τη χρήση του ενδύματος ως "εσώρουχου" από
λεπτό υφάσμα¹⁵¹ με τη μορφή μακριάς βράκας που σούρωνε στον
αστράγαλο. Το φορούσαν κάτω από το επίσης μακρύ πουκάμισο.
Πάνω απ' αυτή τη βράκα φορούσαν μία δεύτερη, μακριά και με

πτυχές, που σούρωνε στο κάτω μέρος του ποδιού. Το πουκάμισο ήταν λίγο πιο κοντό για να φαίνεται το κέντημα στα "βρακιά", όπως μαρτυρεί ο περιηγητής Chandler: <<η νέα γυναίκα φορεί το χειμώνα βράκες από τσόχα μάλλινη, το καλοκαίρι από ωραία ινδιάννα ή από λεπτό διαφανές ύφασμα. Αυτές οι βράκες καλύπτουν τη μέση ως τον αστράγαλο κι έχουν μεγάλες πτυχές. Το κάτω μέρος είναι κεντημένο με λουλούδια>>¹⁵². Η δεύτερη βράκα, η οποία είναι εν μέρει θεατή, ίσως, είναι το "σαλβάρι"¹⁵³ που συναντούμε και στα προικοσύμφωνα¹⁵⁴ σε μικρό όμως ποσοστό (πιν. IV).

Συχνά στα προικοσύμφωνα γίνεται ξεχωριστός λόγος για "βρακοζώνια", που πολλές φορές είναι χρυσοκέντητα· η ξεχωριστή καταγραφή τους δηλώνει και τη σημασία τους¹⁵⁵.

Το ρούχο που φορούσαν πάνω από το πουκάμισο είναι το "ζιπούνι"¹⁵⁶, με την εξής συχνότητα εμφάνισης στις δεκαετίες αντίστοιχα: 100% για τις δεκαετίες 1, 2, 3, -, 5, 6, 7, 8, και για την ένατη 13,3% (πιν. IV, σχ. 5). Παρατηρούμε ότι η αναφορά του στα προικοσύμφωνα περιορίζεται σημαντικά στην ένατη δεκαετία. Τη θέση του παίρνει το καινούριο είδος, το φούστάνι (80%· πιν. V, σχ. 5).

Παράλληλα στα προικοσύμφωνα, του Νομφεράτου κυρίως, αναφέρονται και άλλα ενδυματολογικά είδη, "γυλέκι", "καβάδι", "καπλαμάς", "ντουλαμάς", "σαγιάς" που εξαφανίζονται στις επόμενες δεκαετίες (πιν. IV). Πρέπει εδώ να σημειώσω ότι το σύνολο των ονομασιών δε σημαίνει αναγκαστικά και την ύπαρξη διαφορετικών ενδυματολογικών στοιχείων. Κάποτε έχουμε ενδεχόμενα, πολλαπλή ονομασία του ίδιου ενδύματος (ή μέρους ενδύματος), με μορφολογικές παραλλαγές απλώς, ή και χωρίς διόλου τέτοιες. Σχετικά έχω καταλήξει στη γνώμη, ότι το "γυλέκι", το "καβάδι", ο "καπλαμάς", το "μπινίσι", ο "ντουλαμάς" και ο "σαγιάς" είναι είδη που συνδέονται¹⁵⁷ με το ίδιο βασικό ρούχο το "ζιπούνι", το οποίο στη φορεσιά τύπου A₁ μετονομάζεται "αντερλί".

Σε κάθε προικοσύμφωνο δίνονται 5 έως 10 ζιπούνια,

και στο καθένα γίνεται λεπτομερής αναφορά του υφάσιματος. Στις τρεις πρώτες δεκαετίες επικρατούν¹⁵⁹ τα υφάσματα¹⁵⁹: "κουτ(ου)νι"¹⁶⁰, "πανίσο", "χηταγι"¹⁶¹, "μπουχασί"¹⁶², "σάμιτο"¹⁶³, "ρούχινο"¹⁶⁴, "σιαλι"¹⁶⁵, "σοσές", "μεταξωτό", "άσπρο", "νιλιταρι". Πολλά ακόμα υφάσματα αναφέρονται με περιορισμένη χρήση (βλ. πιν. VI). Στις υπόλοιπες δεκαετίες (πέμπτη ως όγδοη) τα ζιπούνια γίνονται από "διαμαλατζά"¹⁶⁶, "σταμπόσιαλι"¹⁶⁷ και "φιτιλι"¹⁶⁸ στο μεγαλύτερο ποσοστό. Τα υφάσματα "στάμπα" και "ταρακλί"¹⁶⁹ εκπροσωπούνται σημαντικά (πάνω από 20%), ενώ το "λαχούρι"¹⁷⁰ και το "τζίτι"¹⁷¹ κατέχουν σημαντική θέση στην όγδοη δεκαετία¹⁷².

Το παλαιοαθηναϊκό "ζιπούνι", όπως το περιγράφουν οι περιηγητές¹⁷³, είναι "φόρεμα" μακρύ έως τον αστράγαλο—αφήνει ακάλυπτο μόνο τον κεντημένο ποδόγυρο του πουκάμισου— και φοριέται πάνω από αυτό. Στο πανικόρμι είναι στενό, με ένα ημικυκλικό άνοιγμα που φτάνει κάτω από το στήθος, απ' όπου ξεκινά μία σειρά κουμπιά, η οποία καταλήγει λίγο κάτω από τη μέση. Συνεχίζει κατακόρυφα μπροστά να είναι ανοιχτό· το ίδιο σχίσμο υπάρχει και στα πλάγια και φτάνει μέχρι το γόνατο περίπου. Έχει πολύ μακριά μανίκια που ξεπερνούν κατά πολύ το μέγεθος του χεριού· από τον καρπό και κάτω είναι φαρδιά και σχιστά.

Η μορφή που πήρε το ζιπούνι από το 1834 κι ύστερα —ίσως μάλιστα και από πιο πριν—, διατηρεί το μεγάλο άνοιγμα στο στήθος, την εφαρμοστή φόρμα, τα μακριά μανίκια, ενώ έχει κοντύνει μέχρι τη μέση¹⁷⁴. Κατασκευάζεται συνήθως από "τσόχα" ή "βελούδο" και κεντιέται με καθορισμένα σχέδια και μοτίβα από τους "χρυσοραπτάδες"¹⁷⁵. Η Ι. Παπαντωνίου¹⁷⁶ κατατάσσει επίσης το νεώτερο ζιπούνι στους κοντούς επενδυτές που είναι προαιρετικοί στο σύνολο της ενδυμασίας· συμπληρώνουν και κοσμούν την όλη εμφάνιση.

Παρόμοια μορφή με το παλαιοαθηναϊκό ζιπούνι συναντάμε στην ποντιακή ενδυμασία¹⁷⁷. Στην Τσακωνία και αλλού¹⁷⁸,

το ζιπούνι, έχει τη βασική μορφολογία του παλαιοαθηναϊκού.

Η οικονομική αξία του ενδύματος σπάνια αναφέρεται στα έγγραφα. Κι εμείς είναι δύσκολο να κάνουμε τέτοιες εκτιμήσεις, γιατί η αξία της φορεσιάς εξαρτάται άμεσα από τις νομισματικές διακυμάνσεις, πολύ συχνές στην τουρκική αυτοκρατορία¹⁷⁹.

Πάνω από το ζιπούνι φοριέται ο "τζουμπές"¹⁸⁰. Η αναφορά του στα προικοσύμφωνα είναι σταθερή σ' όλη την εξεταζόμενη χρονική περίοδο και μόνο κατά την ένατη δεκαετία επισημαίνεται έντονα η απουσία του. (81,3%, 96,5%, 92,3%, —, 94,2%, 100%, 100%, 100%, 24,4%). Το νέο είδος το "(μ)πικότο", συντελεί σ' αυτό, ενώ και το "κοντογούνι" έχει κάποια παρουσία στη φορεσιά (πιν. IV, σχ. 5).

Ο "τζουμπές" (τζιμπές, ζουμπές, ζιμπές, ζτιμπές) περιγράφεται στα κείμενα των περιηγητών¹⁸¹ και σε μεταγενέστερους συγγραφείς¹⁸² ως μακρύς επενδύτης, είδος πανωφοριού, "καπλατισμένου" ή "ντυμένου"¹⁸³, όπως αναφέρεται συνήθως στα προικοσύμφωνα, με διάφορα είδη γουναρικών, πού προσδιορίζουν και την αξία του. Οι "σειραζέδες"¹⁸⁴ προσδίδουν ξεχωριστή αξία και υπεροχή στο ρούχο, γι' αυτό και καταγράφονται με κάθε λεπτομέρεια.

Τα επικρατέστερα υφάσματα για την κατασκευή του τζουμπέ είναι, στις τρεις πρώτες δεκαετίες, το "ρούχινο", και το "σιαλί", το οποίο στη συνέχεια ικανοποιεί σχεδόν μονοπωλιακά τη ζήτηση. Το ύφασμα Αγκύρας, ("έγκιουλη")¹⁸⁵, παραμερίζει σημαντικά το "σιαλί" στην έβδομη και την όγδοη δεκαετία. Πολλά άλλα υφάσματα, πολυτελή μάλλον, όπως η "στόφα" για την πέμπτη και έκτη δεκαετία, "νταμχανές", "τζάνφεσι"^{185α} και "έγκιουλη" για την έκτη δεκαετία, "σεβαί"¹⁸⁶ για την όγδοη, προσδιορίζουν τζουμπέδες που δημιουργούν την ξεχωριστή εμφάνιση, ιδιαίτερα της φορεσιάς του τύπου Α₁. Βελούδινοι ή μεταξωτοί τζουμπέδες ή οι από "κικικλί" ή "μπελιταρί", "χαρές", "γκαζί"¹⁸⁷, "κανάρτο",

"τάκα-τούκα", "μπελακόζα", "λαχούρι", "σελιμιέ", "ατλά-ζι", "κατηφέ" θα παραμείνουν, κατά την κρίση μου, ρούχα με ξεχωριστή παρουσία, εφόσον κράτησαν το προνόμιο της σπάνιας εμφάνισης (πιν. VI).

Η "ζώστρα"¹⁸⁸ στις πρώτες δεκαετίες χρησιμοποιείται ελάχιστα, ενώ από την πέμπτη και ύστερα παρουσιάζει βαθμιαία αύξηση (12,5%, 6,9%, 7,7%, 48%, 67,9%, 84,4%, 87,2%) και μόνο στην ένατη δεκαετία περιορίζεται ξανά η χρήση της (17,8% πιν. IV, σ. 5). Στη συνέχεια παραμερίζεται τελείως από τη φορεσιά.

Η "ζώστρα" αποτελεί βασικό εξάρτημα και των τριών τύπων φορεσιάς (Α, Α₁, Β) με την ίδια χρήση -κομμάτι υφάσματος που δένεται χαλαρά στους γοφούς-.

Συγκεκριμένα στους τύπους Α, Α₁ είναι ένα τετράγωνο μαντίλι, συνήθως "μουγκεσέμι"¹⁸⁹ και σπάνια "μεταξωτό" ή "λαχουρένιο", το οποίο σχηματισμένο σε τρίγωνο περιβάλλει τους γοφούς και δένεται χαλαρά κόμπο. Φοριέται πάνω από το ζιπούνι ή το αντερλί.

Στις τρεις πρώτες δεκαετίες, στα προικοσύμφωνα, χρησιμοποιείται ο όρος "ζώνη" ή "ζωνάρι", στη συνέχεια επικρατεί ο όρος "ζώστρα" (όπου σ' αυτή την περίοδο υπάρχει ο όρος "ζωνάρι" ή "ζινάρι" δηλώνει κυρίως το "λουρί", δηλαδή τη ζώνη της μέσης, όπως π.χ. στα προικ. Μομφεράτου, αριθ. 12, σ. 45 · χρφ11, φ 42^v-43^{r-v}. Π. Πούλου, προικ. 37, 137, 194. Στη φορεσιά όμως του τύπου Β η λέξη "ζωνάρι" δηλώνει μόνο τη ζώνη που δένεται στους γοφούς -ζώστρα- (προικ. Μομφεράτου, αριθ. 46, σ. 96 · χρφ11, φ 74^r, 84^r χρφ12, φ 1^v, 29^r, 34^r, 41^r. Π. Πούλου 101, 127, 136, 155, 201).

Γενικά η ζώνη αποτέλεσε απαραίτητο εξάρτημα της γυναικείας αλλά και της αντρικής φορεσιάς, καθώς η χρήση της συνδέεται με πολλούς πρακτικούς, αισθητικούς, μαγικούς¹⁹⁰ και άλλους ακόμα ρόλους· π.χ. ο χαμηλοζωσμένος δεν θεωρείται ανδροπρεπής (Κρήτη)¹⁹¹, ενώ αλλού¹⁹² η χαμηλο-

ζωσμένη' προκαλούσε ερωτικά. Πολλές εξάλλου δεισιδαιμονικές πράξεις συνδέονται με τις περιζώσεις. Στο Κεφαλόβρυσο π.χ. του Άργους το ζωνάρι έχει και τη σημασία φυλακτού¹⁹³ και βοηθάει τη γυναίκα που έχει δύσκολη γέννα, όταν το ακουμπήσουν στην κοιλιά της. Οι πρακτικοί λόγοι είναι περισσότερο απλοί και φανεροί (προστατεύει την κοιλιά, χρησιμεύει στις δουλειές).

Ο "φερετζές", το "οσολούκι" και το "γιασμάκι" δε χρησιμοποιούνται σχεδόν καθόλου στις τρεις πρώτες δεκαετίες. Κατά την πέμπτη και έκτη μνημονεύονται σ' ένα σημαντικό ποσοστό προικοσυμφώνων, ιδιαίτερα ο φερετζές (81,7% και 96,4% αντίστοιχα). Το "οσολούκι" καλύπτει το 79,8% της πέμπτης δεκαετίας και το 80,4% της έκτης, ενώ το "γιασμάκι" χρησιμοποιείται λιγότερο (40,4% και 58,9% αντίστοιχα). Από την έβδομη δεκαετία και δώθε (βλ. πιν. IV) αποτελούν "τακίμι"¹⁹⁴ δηλαδή ένα συνδυασμένο σύνολο από είδη που χρησιμοποιούνται μαζί. - Στα προικοσύμφωνα βρ-σκουμε συγκεκριμένα την έκφραση «φερετζές ένας μέ τό τακίμι του».

Ο φερετζές¹⁹⁵ είναι εξωτερικό ένδυμα που τυλίγει το σώμα και συμπληρώνεται από το γιασμάκι¹⁹⁶, το οποίο καλύπτει το κεφάλι και το πρόσωπο εκτός από τα μάτια και τη μύτη, και το οσολούκι που είναι, κατά τον Κιμπούρογλου¹⁹⁷, λεπτό λευκό μαντίλι που φοριέται στο κεφάλι και καλύπτει μέρος του προσώπου. Ο φερετζές έχει τουρκική προέλευση. Τον φορούσε η γυναίκα, πάνω από τ' άλλα ρούχα, όταν βρισκόταν έξω από το σπίτι. Οι Ελληνίδες φορούσαν συχνά αντί για γιασμάκι, "μαντίλα" που κάλυπτε επίσης το κεφάλι και μέρος του προσώπου. Η χρήση της, περιορισμένα, αναφέρεται και στα προικοσύμφωνα.

Από τους περιηγητές οι Stuart και Revett, που είναι και σκιτσογράφοι αρχαιοτήτων, δίνουν κοντά στις "αρχαιότητες" τους και σκηνές από τη σύγχρονη αθηναϊκή ζωή. Στο "Ρολόι του Κυρρήστου"¹⁹⁸ π.χ. απεικονίζεται και

μία Αθηναία αρχόντισσα με τις κόρες της, όπως επεξηγούν, από τις οποίες οι δύο φορούν το φερετζέ στο "σύνολό" του.

Για την κατασκευή του φερετζέ απαιτούνται $6\frac{1}{2}$ -7 πήχες ύφασμα "έγκλιουλη" ή "σιαλί". Η αξία του κυμαίνεται από 8 έως 18 γρόσια (βλ. χρφ 11, φ 8^τ και φ 88^ν αντίστοιχα).

Η συχνή χρήση του φερετζέ από την πέμπτη έως και την όγδοη δεκαετία (πιν. IV, α. 5) ενισχύει την άποψη ότι σημειώθηκε μία βαθμιαία ένταξη και "αφομοίωση" της φορεσιάς του αστικού κέντρου προς την τουρκική. Αντίθετα από την ένατη δεκαετία και δώθε ο φερετζές σχεδόν εξαφανίζεται.

Ο κεφαλόδεσμος της φορεσιάς των τύπων Α, Α₁ αποτελείται από τη "μπερέτα" ή το "φέσι", κυρίως αυτό, και τα "μαντίλια" του κεφαλιού.

Η "μπερέτα"¹⁹⁹ κάλυμμα, σαν σκούφος, του κεφαλιού αναφέρεται σχεδόν σε όλα τα προικοσύμφωνα της περιόδου 1749-1774 ενώ παράλληλα, περιορισμένα όμως, χρησιμοποιείται και το "φέσι" (πιν. IV). Η "μπερέτα" ή άλλο είδος που έμοιαζε με σκούφο ήταν κάλυμμα του κεφαλιού των Ελλήνων, πριν αντικατασταθεί από το φέσι. Η γυναικεία ήταν ολόκληρη κεντημένη, "διατζεντιστή", όπως φαίνεται στα προικοσύμφωνα, συχνά με χρυσό.

Η άποψη του Φιλαδελφώς²⁰⁰ ότι η μπερέτα ήταν κάλυμμα κεφαλιού των "αποροτέρων" δεν διαπιστώνεται από τα έγγραφα που εξετάζουμε. Σε πολλά π.χ. προικοσύμφωνα υπάρχουν και μπερέτες και φέσια. Θεωρούμε περισσότερο πιθανή την αντικατάσταση της μπερέτας από το φέσι, που δε διέφερε²⁰¹ μορφολογικά και πολύ από αυτή. Διαπιστώνουμε επίσης μια οικονομική διαφορά ανάμεσα στη μπερέτα και το φέσι (βλ. προικ. Μομφεράτου αριθ. 60, σ. 114 όπου 2 μπερέτες εκτιμώνται ένα ρεάλι ενώ ένα φέσι στοιχίζει 5 ρεάλια)· η διαφορά, δικαιολογεί, ίσως, την υπόθεση για κάποια διαφορετική χρήση (π.χ. γιορτινή-καθημερινή).

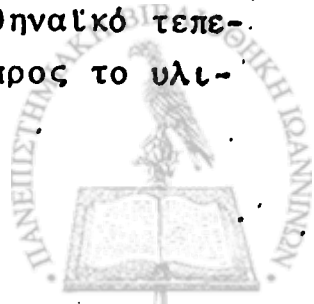
Το "φέσι"²⁰² χρησιμοποιείται σε όλη τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε (βλ. πιν. IV: 18,8%, 44,8%, 92,3% -, 97,1%, 98,2%, 85,9%, 93,2%, 77,8%). Τις πρώτες δεκαετίες χρησιμοποιείται παράλληλα με τη "μπερέτα" ενώ από την πέμπτη δεκαετία κ.ε., επικρατεί, και σε όλα τα έγγραφα αναφέρεται μόνο το φέσι.

Το αθηναϊκό φέσι, όπως μας βεβαιώνουν πληροφορίες της εποχής²⁰³ και μεταγενέστερες²⁰⁴, ήταν μικρό και στρογγυλό χρυσοκεντημένο ή μαργαριταρένιο. Η αναφορά κάπου κάπου, στα έγγραφα, στο χρώμα ("άσπρο") επιβεβαιώνει την άποψη ότι κυκλοφορούσαν στο εμπόριο λευκά φέσια για γυναίκες.

Το φέσι και τη μπερέτα συγκρατούσε στο κεφάλι ένα υποσαγόνιο στήριγμα, το "καπουτσάλι"²⁰⁵ ή το "καψάλι", μαργαριταρένιο κατά κανόνα. Συχνά πάντως στις τρεις πρώτες δεκαετίες το "καπουτσάλι" είναι και χρυσό (πιν. VII), όπως το φέσι και η μπερέτα. Η λέξη μπορεί να δηλώνει την ύλη αλλά και το κεντητικό αποτέλεσμα (χρυσοκεντημένο). Από την έκτη δεκαετία κι ύστερα το φέσι σταδιακά εμφανίζεται χωρίς "καπουτσάλι" (πιν. V, σχ. 6).

Το "τεπελίκι"²⁰⁶, με πολύ περιορισμένη χρήση στη φορεσιά τύπου Α (8 προικοσύμφωνα στα 475) και συχνότερη στη φορεσιά τύπου Α₁ (12 προικοσύμφωνα σε σύνολο 93' πιν. VI), πρέπει μάλλον να το θεωρήσουμε 'εξάρτημα' στο φέσι, που θα πρόσδιδε σ' αυτό ένα ιδιαίτερο χαρακτήρα αφού και στα προικοσύμφωνα αναφέρεται ξεχωριστά²⁰⁷ όπως π.χ. χρφ11, φ. 101^v: <<φέσια δύο, τό έν μέ τεπελίκι μαργαριταρένιο>>.

Το "τεπελίκι", που λέγεται και "τάσι", είναι, όπως αναφέρει η Πόπη Ζώρα²⁰⁸, ένας μικρός στρογγυλός δίσκος ασημένιος ή επίχρυσος ή και από ύφασμα κεντητός ή "παραδωμένος", δηλαδή στολισμένος με πολλά μικρά νομίσματα, που στερεώνεται και σκεπάζει την κορυφή του φεσιού σε ορισμένες περιοχές. Δεν ξέρουμε, αν και το παλαιοαθηναϊκό τεπελίκι είχε την ίδια μορφή. Διέφερε πάντως ως προς το υλι-

κό κατασκευής, γιατί το αθηναϊκό σχεδόν πάντα αναφέρεται ως μαργαριταρένιο (πιν. VII). Στις τρεις πρώτες δεκαετίες το φέσι και η μπερέτα συνοδεύονται με το επίθετο διατσεντιστός, χρυσός "ρεκ(η)μάδο(η)", σκέτο, μαργαριταρένιο, και η μπερέτα, επιπλέον, ρούχλη, μεταξωτή κλπ. (πιν. VI).

Πλήρη εικόνα για το φέσι της Αθηναίας μας δίνει η Χατζημιχάλη σε περιγραφή της φορεσιάς που ανήκε, κατά την παράδοση, σε κυρία της τιμής της βασίλισσας Αμαλίας (839): «Αντί του μεγάλου φεσίου, μέρεται τό μικρόν άθηναϊόν στρογγυλόν "τό κοφτό χρυσό φεσάκι", γνωστόν από την ένδυμασίαν της κόρης των Αθηνών του Βύρωνος. Σκέπει την κορυφήν της κεφαλής λοξώς, φερόμενον καί συγκρατούμενον με ύποσιαγόνιον, τό "καμπτσάλι ή καψάλι", έκ χρυσοκεντήτου βελουδίνης ταινίας, καί παλαιότερον δι' άλύσεων ή διά μαργαριτών, "καψάλι μαργαριταρένιο". Τό φεσάκι είναι κεκαλυμμένον όλόκληρον διά χρυσών κεντημάτων, έκ δέ της μιάς του πλευράς πίπτουν δύο χρυσοί θύσανοι. Συνήθως, έκεντάτο καί με μαργαριτάρια κατ' έξοχήν τό νυμφικόν, τό "μαργαριταρένιο φέσι", άποτελούν τμήμα της ένδυμασίας, τό όποϊον διετήρα ή κόρη καί ως γυναίκα»²⁰⁹.

Τα "μαντίλια" αποτελούν βασικό είδος για την κάλυψη του κεφαλιού, απαραίτητο εξάρτημα σε όλους τους τύπους φορεσιάς. Σε κάθε προικοσύμφωνο αναφέρονται από 5 έως 15 μαντίλια "μουγκεσέμια" κυρίως, ενώ στις τρεις πρώτες δεκαετίες τα μαντίλια χαρακτηρίζονται με τις λέξεις, "μουμιά" και "μισινέζικο" ή "μεσινέζικο"²¹⁰ (πιν. VI).

Στις φορεσιές των τύπων Α, Α₁ τα μαντίλια ένα, ή συχνά περισσότερα περιτυλίγουν το φέσι με χάρη καλύπτοντας αρκετά το μπροστινό μέρος του κεφαλιού, ώστε να σχηματίζεται μία επιμετώπια λουρίδα²¹¹.

Από τα 475 προικοσύμφωνα της φορεσιάς του τύπου Α, π 428 έχουν κεφαλομάντιλα. Αναλυτικά οι αριθμοί είναι ανά δεκαετία: 93,8%, 93,1%, 84,6%, -, 98%, 94,6%, 95,3%, 80,4%, 88,9% (πιν. IV, σχ. 5).

Την κάλυψη του ποδιού, την "(υ)ποδεμή", όπως αναφέρεται στα έγγραφα, συναντούμε σε 314 προικοσύμφωνα της φορεσιάς τύπου Α (πιν. ΙΙ^ο και πιν. ΙV την ανά δεκαετία κατανομή).

Δεν είναι εύκολο να δοθεί ο τρόπος υπόδησης με την απλή και μόνο αναφορά του όρου "(υ)ποδεμή" στα προικοσύμφωνα. Ο Καμπούρογλους παρατηρεί ότι <κ> ή ύποδεμή τών γυναικῶν συνέκειτο από λεπτότατα μέστια, κίτρινα —άτινα κατόπιν άντικαθίστων αὔται καί διά περικνημίδων τρυπητῶν— από συρτά ύποδήματα, τερλίκια, κίτρινα καί αὔτά. Αί πτωχαί ἔφερον τερλίκια μαῦρα καί φελλούς ἢ μόνον φελλούς²¹². Αν δεχτούμε την οικονομική διάκριση, που κάνει ο Καμπούρογλους, για όσες φορούσαν φελλούς, άμεσα αποδίδεται η φορεσιά του τύπου Β στην 'κατώτερη αθηναϊκή τάξη', αφού μόνο σε προικοσύμφωνα που περιέχουν στοιχεία του τύπου Β συναντούμε φελλούς (βλ. χρφ11, φ.5^ρ, 10^ν, 38^ν, 41^ν, 42^ρ, 47^ρ, 81^ν, 125^ρ· χρφ.12, φ.34^ρ· Π. Πούλου, προικ. 97) αλλά και "μέστια" (χρφ11, φ.47^ρ, 81^ν, 125^ρ). Υποθέτω ότι οι φελλοί είναι είδος παντόφλας που η σόλα τους είναι φελλός, παρόμοιο είδος δηλαδή με τα τερλίκια της φορεσιάς των τύπων Α, Α₁. Η λέξη "τερλίκια" συναντιέται στο προικοσύμφωνο του Μουφεράτου αριθ. 60, σ.114 και στο χρφ11, φ.59^ρ και συνοδεύεται με μία "ζυγή μεστοπάπουτζα"²¹³, όρο που βρίσκουμε και στο φ.90^ρ καθώς και στο χρφ12, φ.34^ν. Η αναφορά αυτή με κάνει να δεχτώ την άποψη των Καμπούρογλου-Φιλαδελφέως, ότι ο όρος "(υ)ποδεμή" εξειδικεύεται με τα "μέστια"²¹⁴ και τα "τερλίκια"²¹⁵ για τους τύπους Α, Α₁ και τους φελλούς κυρίως για τον τύπο Β.

Και με την υποδεμή τελειώνω την αναλυτική εξέταση των ενδυμάτων εκείνων που χαρακτηρίσα ως "βασικά" στη φορεσιά τύπου Α.

Στη συνέχεια θα παρακολουθήσουμε και πάλι με βάση τον πίνακα ΙV, τα τμήματα εκείνα της φορεσιάς που εμφανίζονται μια συγκεκριμένη περίοδο και στη συνέχεια παραμερίζονται ή εκείνα που εμφανίζονται τις περισσότερες δεκαετίες αλλά διατηρούν, με την ελαχιστότητά τους, το δι-

καίωμα να δημιουργούν μια ξεχωριστή εμφάνιση.

Το "γυλέκι"²¹⁶, το "καβάδι"²¹⁷, τον "καπλαμά"²¹⁸, το "μπινίσι"²¹⁹, τον "ντουλαμά"²²⁰, τον "σαγιά"²²¹, είδη που συναντήσαμε στις τρεις πρώτες δεκαετίες, τα θεώρησα ήδη ως παράλληλους όρους που αποδίδουν, ίσως, ένα μόνο ένδυμα, αυτό δηλαδή που φορούν πάνω από το πουκάμισο. Πιθανούς λόγους αυτής της 'πολυωνυμίας' στην αθηναϊκή φορεσιά η οποία από την πέμπτη δεκαετία μέχρι την ένατη σταθεροποιείται από την άποψη της μορφής και της ονομασίας, ενώ βαθμιαία δέχεται επιδράσεις από την τουρκική (παράδειγμα ο *φερετζές* ή το *αντερί*) θεωρώ: α) τη δυνατότητα κάποιας ελευθερίας κινήσεων που παρείχε η 'πρόνομιακή' εξάρτηση²²² των Αθηνών απευθείας από το χαρέμι, που σημαίνει ευνοϊκές ακόμη γαιοκτητικές και πολιτικές-διοικητικές συνθήκες για τον καζά της Αθήνας σε σχέση με την μετατροπή του το 1700 σε *malikānes*²²³. Στον καζά της Αθήνας τα αποτελέσματα του θεσμού του *malikānes* φάνηκαν στην περίοδο του Χατζή-Αλή Χασεκί. Ως τότε απέρρεαν ασήματα ευεργετικές επιπτώσεις κάποιας προνομιακής μεταχείρισης στην κοινωνική και οικονομική ζωή. Έτσι επιβιώνουν τμήματα του παρελθόντος (π.χ. *φουστάνι*, *καβίδι*), κυκλοφορούν νέοι συρμοί με καινούρια ονόματα (π.χ. *καπλαμάς*, *ντουλαμάς*) β) την πιθανότητα να εκφράζουν οι διάφοροι όροι κάποια ποικιλία χρήσεως για το ίδιο κατά βάση ένδυμα (*καλοκαιρινό-χειμερινό*, *καθημερινό-γιορτινό*).

Από την πέμπτη δεκαετία και μετέπειτα σταθεροποιείται η φορεσιά, όπως σημείωσα ήδη. Και ίσως το γεγονός αυτό πρέπει να συνδυαστεί με το ότι η τουρκική πολιτική, ύστερα από τα ορλωφικά²²⁴, σκληρύνεται απέναντι στους Έλληνες, ενώ για την Αθήνα ειδικά τα πράγματα επιδεινώνονται με τη νέα διοίκηση του Χατζή-Αλή Χασεκί, η οποία φιμώνει κάθε ελευθερία έκφρασης. Η τουρκική επίδραση στη φορεσιά θεωρείται φυσική εξέλιξη, που τη διαπιστώνουμε, όπως είπαμε παραπάνω και μέσα από τα έγγραφα.

Στα χρόνια του Αγώνα η αθηναϊκή φορεσιά, αντικαθαρτίζει, με την ποικιλία των ενδυμάτων, θα μπορούσαμε να πούμε, και την ανησυχία και την αναστάτωση της εποχής· το 'φουστάνι' π.χ. κάνει πάλι αισθητή

την παρουσία του, με μία τάση να παραμερίσει το ζιπούνι, πράγμα που τελικά συμβαίνει στην ένατη δεκαετία (βλ. πμIV σχ.5, όπου το φουστάνι μνημονεύεται στο 80% των προικοσυμφώνων στη θέση του ζιπουνιού), με καινούρια μάλιστα μορφή: από κοντόμεσο με πιέτες στο κάτω μέρος του, γίνεται με τη μέση στην κανονική της θέση, ο μπούστος παραμένει στενός, και τα μανίκια μακριά (το κατοπινό φουστάνι της Αμαλίας). Το παλιό ζιπούνι διαμορφώνεται σε κοντός χρυσοκέντητος επενδύτης, ο τζουμπές αρχίζει να παραμερίζεται, ενώ ένα άλλο είδος κάνει την εμφάνισή του, το "(μ)πικότο" (εικ.13).

Το "κοντόσι"²²⁵ δεν αποτελεί βασικό είδος της φορεσιάς, στις τρεις πρώτες μάλιστα δεκαετίες δεν αναφέρεται καθόλου, ενώ στην πέμπτη και έκτη μνημονεύεται μόνο σε δύο προικοσύμφωνα (χρφ 11, φ.63^ρ, 110^ν). Στην έβδομη όμως δεκαετία ανέρχεται σε ποσοστό 23,4% για τον τύπο Α και 6,9% για τον Α₁ στην όγδοη δεκαετία μόνο τα 21 (14,2%) από τα 148 προικοσύμφωνα έχουν κοντόσι· άλλο ένα αναφέρεται στην ένατη δεκαετία (πιν.ΙV).

Το κοντόσι είναι, γενικά, είδος κοντού μανικωτού επενδύτη· στο σύνολο της φορεσιάς αποτέλεσε προαιρετικό-συμπληρωματικό είδος που εξυπηρέτησε, για ένα διάστημα, (7^η-8^η δεκαετία) τις απαιτήσεις της "μόδας". Κατασκευάζεται από ακριβά μάλλον υφάσματα —"(γ)καζί", "κουτινί", "ατλάζι", "τζάνφρεσι", μεταξωτό και συχνότερα από βελούδο—.

Το "κοντογούνι" είναι είδος κοντού²²⁶, προαιρετικού στη φορεσιά επενδύτη, που κατασκευάζεται κι αυτός από βελούδο, "(γ)καζί", "μπέλα", "ατλάζι", και "ρούχινο" ύφασμα.

Το κοντογούνι στην όγδοη δεκαετία σημειώνει κάποια παρουσία στα προικοσύμφωνα (11,5% και 11,3% για τους τύπους Α, Α₁ αντίστοιχα), στην ένατη καλύπτει το 24,4% για τον τύπο Α (πιν. ΙV).

Η "γούνα"²²⁷ διατηρεί, ειδικά απο την πέμπτη δεκαετία και μετά, το δικαίωμα της ξεχωριστής χρήσης και εμφάνι-

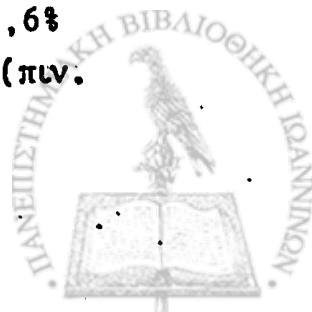

σης, μάλλον για οικονομικούς λόγους. Ενδεικτικά αναφέρω ότι μία γούνα το 1758 την εκτιμούν σε 5 ελαιόδενδρα (Μουφεράτου, αριθ.16, σ.51). Από την πλευρά της χρηματικής της αξίας κυμαίνεται, στις τρεις πρώτες δεκαετίες, όπου χρησιμοποιείται μάλλον συχνά (βλ. πιν.ΙV), από 20 έως 40 ρεάλια²²⁸ (ανάλογα αν ήταν καπλατισμένη, με γαλόνια ή χωρίς αυτά, κουμπιά ή όχι), και την ίδια εποχή, όπου ένας τζουμπές κοστίζει 8 ρεάλια <<Ντζουμπές, βουχένιος ένας καπλατισμένος ρεάλια 8>>²²⁹.

Δεν υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με τη μορφή της γούνας²³⁰. Η αναφορά υφασμάτων (π.χ. στα προικ. Μουφεράτου αριθ.37, σ.82 η γούνα είναι από "λιψικάνικο", αριθ.42, σ.90 από βελούδο, αριθ.43, σ.92 η γούνα είναι χρυσή) μας οδηγεί στη σκέψη, ότι πρόκειται για είδος επενδύτη, ο οποίος είναι υφασμάτινος και γαρνιρισμένος στις άκρες με είδος γουναρικών ή είναι ολόκληρος επενδυμένος με γουναρικό. Η περιγραφή που μας δίνει αργότερα ο Stackelberg²³¹ και η εικόνα που παραθέτει, δίνουν το ίδιο μορφολογικό αποτέλεσμα με τον τζουμπέ. Δεν αποκλείεται η γούνα να είναι συνώνυμη (και μάλιστα να αποτελεί την παλαιότερη ονομασία) του τζουμπέ, αφού και στην παραπάνω περιγραφή φοριέται πάνω από το "ζιπούνι" ή το "αντερλί"²³² για τον τύπο A₁, όπως και ο τζουμπές.

Το ύφασμα που χρησιμοποιείται συχνότερα στις επόμενες δεκαετίες είναι το "πετένι", "καπλατισμένο" με κακούμι ή σιτζάπι, είδη γουναρικών, αλλά και το βελούδο, χαρές, ρούχινο κλπ. (πιν. VI).

Η "κοζώκα"²³³ κάνει την εμφάνισή της στην έβδομη δεκαετία χωρίς να φανεί ότι εκτοπίζει κάποιο άλλο συναφές είδος. Από τα 110 προικοσύμφωνα της δεκαετίας τα 19 περίπου έχουν κοζώκα (25%, και 10,3% για τους τύπους A, A₁ αντίστοιχα). Στην όγδοη δεκαετία καλύπτει το 45,9%, 43,2% αντίστοιχα για τους τύπους A, A₁, στην επόμενη το 15,6% του συνόλου των προικοσυμφώνων της φορεσιάς τύπου A (πιν.

IV).

Διατυπώνω την άποψη ότι η κοζώκα είναι και αυτή ένδυμα όμοιο ή παρόμοιο με τον τζουμπέ, με πολυτελέστερη ίσως κατασκευή, όπως αποδεικνύεται από τα υφάσματα που χρησιμοποιούνται γι' αυτή (τζάνφεσι, (γ)καζί ντυμένη πολύ συχνά με γουναρικά πιν. VI). Η υπόθεση ότι πρόκειται για παρόμοιο είδος, βασίζεται στην παρατήρηση ότι στα προικοσύμφωνα γίνεται μια καταγραφή, η οποία ταυτίζει κατά κάποιον τρόπο τα είδη: <<Τζιμπέδες τρείς ό ένας τζάμφεσι μέ σιτζάπι, κοζώκα καζί μέ κακούμι καί έγκιουλής σκέτος >> (Π. Πούλου, προικ.100).

Μεταγενέστερες άλλωστε πληροφορίες, από άλλες περιοχές, μαρτυρούν ότι η κοζώκα ήταν και είδος πανωφοριού μακρύ σε μήκος (Αιτωλία)²³⁴.

Το "(μ)πικότο"²³⁵ εμφανίζεται μόνο στα προικοσύμφωνα της ένατης δεκαετίας και με τη φορεσιά Α σε ποσοστό 55,6% (πιν. IV). Πρόκειται για είδος επενδύτη που η εμφάνισή του συμπίπτει με την αρκετά περιορισμένη καταγραφή του τζουμπέ (24,4%), ώστε να μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι πρόκειται για είδος ανάλογο, σε χρήση τουλάχιστον, με τον τζουμπέ, ο οποίος στη συνέχεια θα παραμεριστεί τελείως από την αθηναϊκή φορεσιά. Σημειώνω μάλιστα ότι το "(μ)πικότο" συνδυάζεται όχι με το ζιπούνι αλλά με το "φουστάνι" (βλ. προικοσύμφωνα Π. Πούλου, 202, 203, 212, 214, 220, 221, 222, 223, 227: χρφ14, φ.1^v, 2^r, 3^r, 3^v, 4^r, 4^v, 5^r, 5^v-6^r, 6^v-7^r, 7^v, 17^r, 17^v, 20^r, 21^r). Αξιοπρόσεκτη είναι άλλωστε η μεταβατική περίοδος, όπου συναντούμε όλες τις αποχρώσεις και τους δυνατούς συνδυασμούς: φουστάνι-κοντόσι ή κοντογούνι (προικ. Π. Πούλου 196, 198, 206, 209, 210, 218, 219), ζιπούνι-πικότο ή τζουμπέ (Π. Πούλου 211), φουστάνι-τζουμπές (Π. Πούλου 204, 215) κλπ.

Το (μ)πικότο κατασκευάζεται από "ρούχινο" ύφασμα και "(γ)καζί". συνήθως, και είναι ντυμένο εσωτερικά με σαμούρι, κακούμι, ή νούρκα, ενώ συχνά αναφέρεται ότι είναι "σκέτο".

ή "ΰμνό" (πιν. VI).

Η φορεσιά συμπληρώνεται και στολίζεται με διάφορα κοσμήματα, τα οποία μάλιστα, ως κάτι ολότελα απαραίτητο, καταλήγουν ν' αποτελούν βασικά εξαρτήματα της φορεσιάς. Σχεδόν σε όλα τα προικοσύμφωνα αναφέρονται ένα ή δύο είδη από κοσμήματα, προορισμένα να παίζουν, εκτός από τόν αισθητικό, και τον κοινωνικό, μαγικό, πρακτικό και τον ασφαλή οικονομικό τους ρόλο.

Η μορφή, η τεχνική η διακόσμηση και το υλικό ακόμα κατασκευής τους, δεν είναι δυνατό να διερευνηθούν ούτε με βάση τα προικοσύμφωνα, ούτε με τις ελάχιστες και συχνά ανακριβείς πληροφορίες των περιηγητών· ούτε εμπίπτει άλλωστε μια τέτοια εξέταση των κοσμημάτων, στους στόχους αυτής της εργασίας. Παρατηρώ, πάντως, γενικά, ότι η δυνατότητα των κοσμημάτων να αντέχουν στο χρόνο, να παραμένουν τα ίδια στις μεταβαλλόμενες οικονομικές συνθήκες και να αντιστέκονται επομένως στην τάση, για μια συνεχή αλλαγή—που είναι χαρακτηριστικό των ενδυμάτων—, επέτρεψε και καθιέρωσε το πέρασμά τους από γενιά σε γενιά και από εποχή σ' εποχή, σαν ένα μοτίβο σταθερότητας μέσα στο γενικά ασταθές πλαίσιο της μόδας. Εξάλλου με αυτό τον τρόπο περισώθηκαν αρκετά κοσμήματα σ' σύγχρονες συλλογές των Μουσείων, μελετήθηκαν και ταξινομήθηκαν, ώστε να είναι σχετικά ευκολότερη η επισημάνση και των κοσμημάτων της εποχής που εξετάζεται²³⁶.

Στον πιν. III κατανέμονται τα κοσμήματα—εξαρτήματα και των τριών τύπων.

Στα προικοσύμφωνα της φορεσιάς των τύπων Α, Α₁—κύρια κοσμήματα είναι τα "σκουλαρίκια", το "τεπελίκι" και το "καπουτσάλι" (εξαρτήματα στη μπερέτα και το φέσι), το "γιορντάνι", το "λουρί με το κολάνι" του, το οποίο πότε πότε λέγεται και "ζωνάρι", και τα "δαχτυλίδια" (σε περιορισμένο αριθμό προικοσυμφώνων). Σποραδικά εμφανίζονται κι άλλα κοσμήματα όπως τα "μπελεζίκια", οι "σταυροί", τα "μπουγουμάκια" κλπ. Πολύ συχνά στα προικοσύμφωνα της φο-

ρεσιάς των τύπων Α, Α₁ γίνεται αναφορά του "μαργαριταριού" μετρημένο σε "μυτικάλι(α)" ²³⁷ ή "μουσικάλι(α)" που είτε δηλώνει το υλικό σ' ένα συγκεκριμένο κόσμημα (π.χ. χρφ 12, φ.25^v: «γερντάνι μαργαριταρένιο μουσικάλια 3¹/₂>>), είτε προσφέρεται μόνο του (π.χ. χρφ12, φ.11^r: «μαργαριτάρι μουσικάλια 2>>).

Ως κοσμήματα-εξαρτήματα του κεφαλιού²³⁸ θεωρούμε τα "σκουλαρίκια", το "τεπελίκι", το "καπουτσάλι". Στα κοσμήματα του στήθους κατατάσσουμε το "γιορντάνι", του χεριού τα "μπελεζίκια" και τα "δαχτυλίδια" ενώ της μέσης κόσμημα είναι το "λουρί με το κολάνι του".

Τα "σκουλαρίκια"²³⁹ συναντούμε σε 265 προικοσύμφωνα της φορεσιάς τύπου Α (55,8% πιν.ΙΙΙ) και με αισθητή την παρουσία τους σε όλες τις δεκαετίες (πιν.V, σχ.δ). Κατασκευάζονται από ασήμι, επιχρυσωμένο ή όχλι, συχνότερα όμως από χρυσό. Συγκεκριμένα στα προικοσύμφωνα που δημοσίευσε ο Μομφεράτος τα σκουλαρίκια είναι αργυροχρυσωμένα (18), χρυσά (18), ασημένια (7)· στα υπόλοιπα έγγραφα κυριότερο υλικό κατασκευής είναι ο χρυσός (πιν.VΙΙ).

Το φέσι στολίζεται, όπως είδαμε, στην κορυφή με το τεπελίκι²⁴⁰ -πλάκα στρογγυλή, μεταλλική, συνήθως ασημένια για την μέχρι τώρα ενδυματολογική έρευνα, που φτάνει, όπως σημειώσαμε ήδη μέχρι το 1835 περίπου. Τα αθηναϊκά όμως τεπελίκια ήταν αποκλειστικά μαργαριταρένια (πιν.VΙΓ).

Το τεπελίκι εμφανίζεται ως διακοσμητικό είδος μόλις την πέμπτη δεκαετία σ' ένα μόνο προικοσύμφωνο, ενώ η συνολική του συμμετοχή στη φορεσιά τύπου Α δεν ξεπερνάει τα 8 (πιν.ΙΙΙ). Αντίθετα στη φορεσιά τύπου Α₁ έχει μεγαλύτερη παρουσία (από τα 93 προικοσύμφωνα τα 12 έχουν τεπελίκι). Φαίνεται ότι αποτέλεσε και σ' αυτή τη φορεσιά ξεχωριστό κοσμητικό στοιχείο.

Σε προικοσύμφωνα του χειρογράφου 12²⁴¹ συνδέεται μ' ένα άλλο κόσμημα του κεφαλιού, το "ξελίκι", κόσμημα που εμφανίζεται συχνότερα στη φορεσιά τύπου Β (πιν.ΙΙΙ). Η σύν-

δεση αυτή μας δίνει τη δυνατότητα να θελήσει ως κόσμημα του κεφαλιού και μάλλον πως χρησιμοποιείται και στη φορεσιά τού ρά πρέπει να βρίσκεται στην ποιότητα του γαριταρένιο των τύπων A, A₁ (χρ. 12, φ. 2 17, 224), ενώ για τον τύπο B δε δίνεται κατασκευής του.

Το "καπουτσάλι" ή "καψάλι", όπως το φέσι στο κεφάλι. Πρόκειται για λωρίδα τάλλινη (αλυσίδα), που οι δύο άκρες της φέσι πάνω από τα αφτιά, περνώντας κάτω σιναντούμε σε 187 προικοσύμφωνα της φορεσιά του τύπου A₁ (πιν. III). Αναφέρεται τρεις πρώτες δεκαετίες (πρώτη: 81,31% τη: 100%), αλλά από την πέμπτη δεκαετία γίνεται σταδιακή ελάττωση (πέμπτη: 91,3% οδηγεί (από την έβδομη ήδη δεκαετία) σε (πιν. V, σχ. 6).

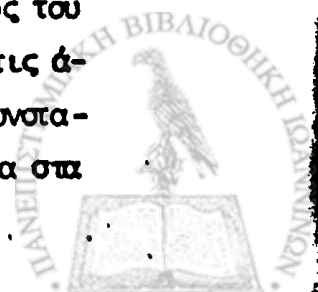
Στις τρεις πρώτες δεκαετίες το καπουτσάλι γαριταρένιο. Στην πέμπτη και έκτη γίνεται περισσότερο γαριταρένιο (πιν. VII). Δεν μπορούμε ωστόσο να "χρυσό" ή "μαργαριταρένιο" προσδιορίζουν το υλικό, κείται μόνο για το οπτικό αποτέλεσμα του κεντρί, λαδή υάσματος χρυσοκεντημένη ή-κεντημένη με

Το "γιορντάνι"²⁴³ είναι κυρίως κόκκινο αλλά και του λαιμού. Το καταγράφουν και στη φορεσιά (A, A₁, B) με συχνότερη αναφορά A₁ (πιν. III, V, σχ. 6). Κυρίαρχο υλικό του είδους ²⁴⁴ που συνοδεύεται, συνήθως, από κάθε (φλωριά, ρουμπιέδες ²⁴⁵, ντούμπλες ²⁴⁶, φρονται με κάθε λεπτομέρεια (π.χ. χρυσό νι μαργαριταρένιο εν με κάρτα βενέτικες δες δύο>>. Ο Stackelberg ²⁴⁷ κοσμεί το στήθους με ένα μαργαριταρένιο "δίχτυ" κρες του, κρέμονται νομίσματα: ρουμπι ντινάτα, ντούμπλες, όπως καταγράφονται

το "ξε-
τώπιο, ό-
Η διαφο-
ιατος: μαρ-
Π. Πούλου,
το υλικό

συγκρατεί
άτινη ή με-
νονται στο
σαγόνι. Το
που A και
χνά στις
93,1% τρέ-
θε σημειώ-
62,5%) πού
εξαφάνιση

κό ή μαργα-
τη του μαρ-
ν οι λέξεις
ευής ή πρό-
ταινία δη-
ια.
ου στήθους,
εις τύποι
ς τύπους A,
μαργαριτά-
νομίσματα
α καταγρά-
: <<γερντά-
και ρουμπιέ-
αι μέρος του
ύρω, στις ά-
ωριά κινστα-
τομέρεια στα

προϊκοσύμφωνα (εικ.9): Ανάλογη περιγραφή του κοσμήματος δίνει και ο περιηγητής John Tweddell²⁴⁸. Και ο L. Dupré²⁴⁹, στην απεικόνιση της "Αθηναίας νύφης" παριστάνει το κόσμημα με τη μορφή διχτυωτού πλέγματος. Τα νομίσματα όμως δεν κρέμονται ολόγυρα στις άκρες, αλλά δημιουργούν επάλληλες σειρές, που ξεκινούν ήδη από το λαιμό, αν βέβαια δεν είναι αυτό ένα δεύτερο κόσμημα. Και ο Καμπούρογλους γράφει για το γιορντάνι (χωρίς ωστόσο να δίνει σαφή εικόνα του): <<Τό υπό τόν λαιμόν γυμνόν μέρος τοῦ στήθους ἐκάλυπτε γιορντάνι, ἦτοι πλέγμα ἐκ νομισμάτων χρυσῶν, ἀργυρῶν καί μαργαριταρίων, ἅτινα ἐπέρων εἰς νῆμα κατέληγε δέ τό γιορντάνι εἰς μέγα Κωνσταντινάτο καί εἰς σταυρόν πολύτιμον ᾗ πρός τούτοις ἐκ τοῦ λαιμοῦ ἐκρέματο ἡ κανάκα, δηλαδή ταινία πολύτιμος χρυσῆ ἐν ἣ προσέραπτον φλωριά, ρουμπιέδες καί κωνσταντινάτα>>²⁵⁰. Σημειώσω όμως εδώ ότι η "κανάκα", κόσμημα του λαιμού, δεν καταγράφεται στα προϊκοσύμφωνα. Ως αθηναϊκό κόσμημα αναφέρεται από την Χατζημιχάλη²⁵¹ και την Παπαντωνίου²⁵² η οποία και το κατατάσσει στα γιορντάνια του λαιμού ("χανάκα").

Εκτός από το επιστήθιο γιορντάνι στα προϊκοσύμφωνα μνημονεύεται, περιορισμένα, και ένας άλλος τύπος "γερντανιού", που είναι ασημένιο και χαρακτηρίζεται ως κόσμημα του λαιμού: (π.χ. προϊκοσύμφωνο Μομφεράτου αριθ.40, σ. 88: <<γερντάνη τοῦ λεμοῦ ἕνα ἀργυρόχρῖσο>> χρφ.12, φ.44^v: <<γερντάνι συρματερό ἕνα τοῦ λεμοῦ μικρό>>). Ίσως η "χανάκα" αποτελεί μεταγενέστερη ή οπωσδήποτε κάποια ονομασία του περιλαίμιου γιορντανιού.

Η ενδυματολογική έρευνα εντόπιζε και τους δύο τύπους γιορντανιού, περιλαίμιο και επιστήθιο, που ειδικά στην Αιτική ονομάζονται το "μικρό γιορντάνι" (το κόσμημα του λαιμού) και το "μεγάλο γιορντάνι" (το διχτυωτό κόσμημα που καλύπτει το στήθος). Και οι δύο αυτοί τύποι συναντιούνται και στα προϊκοσύμφωνα της φορεσιάς τύπου Β. Είναι όμοια σχεδόν σε μορφή, αλλά διαφέρουν στο υλικό κατασκευής τους

το κοράλλι αντί για μαργαριτάρι είναι το υλικό κατασκευής για το "μεγάλο γιορντάνι", όπως θα δούμε και παρακάτω.

Η οικονομική αξία των γιορντανιών ποικίλλει, όπως είναι ευνόητο, ανάλογα με την ποιότητα και την ποσότητα των νομισμάτων. Σε προικοσύμφωνο του χρφ12, φ.3^F, (1815) ένα γιορντάνι μαργαριταρένιο με φλωριά πολιτικά το εκτιμούν σε γρόσια 70. ενώ το 1823 το γιορντάνι και το ξελίκι μιας πλούσιας προφανώς νύφης έχουν φλωριά που αξίζουν 5.000 γρόσια και αποτελούν το "νάχτι", τα μετρητά δηλαδή της νύφης (χρφ12, φ.55^F). Σε προικοσύμφωνο του Μομφεράτου (αριθ. 43, σ.93) ένα γιορντάνι μαλαματένιο με μαργαριτάρι φτάνει τα 50 ρεάλια, όταν την ίδια εποχή πενήντα πρόβατα έχουν την ίδια οικονομική αξία (αριθ.50, σ.102).

Το "κορδόνι" είναι επίσης επιστήθιο κόσμημα που το βρίσκουμε περισσότερο με τη φορεσιά τύπου Β. Στον τύπο Α το συναντούμε μόνο σε τρία προικοσύμφωνα (Μομφεράτου αριθ.8, σ.39: <<κορδόνι άργυρό ξνα μέ κονσταντινάτα έξη άργυρόχρυσσα>>· αριθ.40, σ.88: <<κορδόνι αργιρόχρυσσο>>· χρφ 11, φ.49^F: <<κορδώνι άργυροϋν δράμια 1>>). Στη φορεσιά σεβαί ή Α1 καταγράφεται το "κορδόνι" μόνο σε ένα προικοσύμφωνο του χρφ11, φ.48^F: <<κορδόνι μαλαματένιο δράμια 5>>. Μορφολογικά, θα εξετάσουμε το κόσμημα με τη φορεσιά τύπου Β.

Κόσμημα της μέσης είναι το "λουρί με το κολάνι του"²⁵³. Πρόκειται για ζώνη που περιβάλλει τη μέση και κλείνει μπροστά με είδος πόρπης, το "κολάνι"²⁵⁴, που είναι μερικές φορές χρυσό, συχνότερα όμως ασημένιο, ενώ το "λουρί" είναι κυρίως ασημένιο. Συγκεκριμένα από τα 263 προικοσύμφωνα της φορεσιάς τύπου Α, που αναφέρουν το κόσμημα και 53 του τύπου Α1 (πιν.ΙΙΙ), τα 280 έχουν ως υλικό κατασκευής το ασήμι. Άλλα 6 είναι "αργυροχρυσωμένα" και 6 "μαργαριταρένια" (πιν.ΥΙΙ). Περιγραφή της ζώνης δίνουν οι περιηγητές Chandler και Stackelberg. Ο τελευταίος μάλιστα χρησιμοποιεί τη λέξη "ζώνη", "ζωνάρι" τον όρο δηλα-

δή που αντικαθιστά και σε αρκετά προικοσύμφωνα, όπως ήδη παρατηρήσαμε τη λέξη "λουρί". Προσέχουν περισσότερο την πόρπη που είναι και το θεατό σημείο στο κόσμημα. Την πόρπη ο Stackelberg θεωρεί κεντημένη με χρυσό και με χρωματιστό μετάξι. Ο Chandler, αρκετά χρόνια νωρίτερα, δίνει μια πιο σωστή περιγραφή: <<τη μέση της περιβάλλει μια πλούσια ζώνη που δένεται με πόρπες από επιχρυσωμένο ασήμι ή από χρυσό καλυμμένο με πολύτιμες πέτρες>>²⁵⁵.

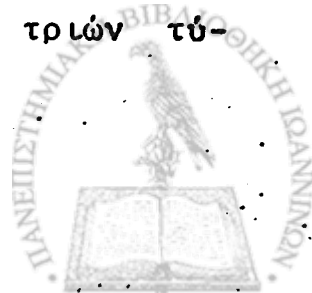
Στις τρεις πρώτες δεκαετίες γίνεται συχνότερη αναφορά στο κόσμημα (93,8%, 93,1%, 84,6% αντίστοιχα), ενώ από την έβδομη και μετά παρουσιάζεται σταδιακή ελάττωσή του (πέμπτη δεκαετία: 93,3% · έκτη: 83,9% · έβδομη: 43,8% · όγδοη: 37% · ένατη: 4,4% βλ. πιν.V, σχ.6).

"Μπελεζίκια"²⁵⁶ είναι ένα κόσμημα του χεριού, βραχιόλι που φοριέται και στους τρεις τύπους (A, A₁, B). Η χρήση τους πάντως είναι περιορισμένη στη φορεσιά A, A₁ (μόνο 11 προικοσύμφωνα και 19 αντίστοιχα το αναφέρουν). Στη φορεσιά των τύπων A, A₁ τα μπελεζίκια κατασκευάζονται από χρυσό (πιν.VII), ενώ το ασήμι αναφέρεται συνήθως για τα μπελεζίκια της φορεσιάς τύπου B.

Η περιγραφή, που δίνει ο Stackelberg (<<χρυσά βραχιόλια με λεπτές αλυσίδες τύλιγαν τον καρπό >>²⁵⁷, συμπλπτει με τη μορφή του κοσμήματος, όπως έχει διασωθεί στις μουσειακές συλλογές.

Το άλλο κόσμημα του χεριού, το δαχτυλίδι²⁵⁸, χρησιμοποιείται μάλλον περιορισμένα στους τύπους A, A₁ ενώ γίνεται συχνότερη αναφορά του στον τύπο B. Συγκεκριμένα: από τα 475 προικοσύμφωνα της φορεσιάς τύπου A μόνο 43 προικοσύμφωνα μνημονεύουν το κόσμημα, από τα 93 προικοσύμφωνα του τύπου A₁ έχουν τα 15 και από τα 74 της φορεσιάς τύπου B τα 59 αναφέρουν δαχτυλίδια (πιν.III και V για την παρουσία του κοσμήματος ανά δεκαετία · βλ. και σχ.4, 5).

Από τον πιν.VII διαπιστώνεται ότι και το ασήμι και ο χρυσός είναι το υλικό των δαχτυλιδιών και των τριών τύ-

πων, ενώ στις τελευταίες δεκαετίες -όγδοη, ένατη- χρησιμοποιείται για το σκοπό αυτό και το μαργαριτάρι.

Τα "μπουγουμάκια" μνημονεύονται πολύ περιορισμένα στους τύπους Α, Α₁ και συχνότερα στον τύπο Β. Από δύο προικοσύμφωνα του Μομφεράτου (αριθ.38, σ.84· 40, σ.87) συμπεραίνω ότι πρόκειται για κόσμημα του χεριού, χωρίς πάντως να μπορώ να πω κάτι περισσότερο για τη μορφή τους ή για τη συγκεκριμένη χρήση τους. Το κόσμημα το συναντούμε ακόμα, για τον τύπο Α στο με αριθ. φ.21 του χειρογράφου 11.

Αρκετά ακυμη κοσμητικά στοιχεία αναφέρονται στα προικοσύμφωνα της φορεσιάς των τύπων Α, Α₁ που δε συμπεριλάβω στους πίνακες επειδή δε μνημονεύονται συχνά στα έγγραφα. Το "ζουλούφι" π.χ. είναι συνήθως μαργαριταρένιο και εντοπίζεται περισσότερο στη φορεσιά τύπου Α₁ (χρφ 11, φ.42^v, 45^r, 66^v, 67^r, 88^r, 96^v). Δεν μπορεί να πει κανείς με βεβαιότητα ότι πρόκειται για διακοσμητικό στοιχείο στο κάλυμμα του κεφαλιού· η λέξη πάντως ζουλούφι²⁵⁹, προσδιορίζει τις φούντες που διακοσμούν το φέσι ή τη σούουα. Ο "μασαλάς" και τα "σαλκούμια" έχουν σχέση με το νυφικό κεφαλόδεσμο. Ο "μασαλάς" ιδιαίτερα μνημονεύεται αρκετά συχνά στα προικοσύμφωνα (χρφ 11, φ.42^v, 67^r, 85^v, 88^r, 110^v, 111^r). Ο Καμπούρογλους αναφέρει²⁶⁰ ότι ήταν ένα μεγάλο φλωρί, που γύρω του κρέμονταν μικρά νομίσματα ή μαργαριτάρι ή ρουμπιέδες. Ανάλογη εικόνα παίρνουμε και από τα προικοσύμφωνα (π.χ., χρφ 11, φ.85^v: «Μασιαλάς χρυσός εις με μαργαριτάρι 42 επάνω του καί ρουμπιέδες γρόσια 19»). Φοριόταν από τη νύφη, όταν αυτή φορούσε στο γάμο²⁶¹ μόνο "σεργούτσα" και όχι την "κοράνα". Τοποθετούσαν τους "μασαλάδες" στα μπίνγγια και τους στερώναν στα μαλλιά με γάντζους.

Τα "σαλκούμια" (Μομφεράτου αριθ.8, σ.39· 42, σ.90· χρφ 11, φ.42^v) φαίνεται ότι ήταν επίσης νυφικό στόλισμα. Πρόκειται για πολύ μεγάλα σκουλαρίκια, που, αφού τα περνούσαν από τα αφτιά της νύφης, τα έρριχναν προς τα πίσω,

στην πλάτη²⁶². Οι "μπερμπελούφες", σύμφωνα με την πληροφορία του Φιλαδελφέως²⁶³, είναι επίσης στολίδι της κόμμωσης -καρφίτσες απ' όπου κρέμονται μαλλιά πρόσθετα-. Καταγράφονται στα έγγραφα ανά ζεύγη. Για τον τύπο Α συναντώμε το κόσμημα στα προικοσύμφωνα του Μομφεράτου (αριθ. 3, σ.30· 9, σ.41· 10, σ.42· 15, σ.49· 44, σ.93).

Ένα άλλο κοσμητικό στοιχείο της φορεσιάς είναι τα πούλια²⁶⁴ που σημειώνονται κυρίως στα προικοσύμφωνα κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες (πιν.3, 5). Πρόκειται για διακομητικό είδος -μικρό μεταλλικό ποίκιλμα- που το χρησιμοποιούσαν για να διακοσμούν ενδύματα. Η καταμέτρησή του στα προικοσύμφωνα γίνεται συνήθως σε "αράδες" (π.χ. Μομφεράτου αριθ.15, σ.49: <πούλια αράδες 8>).

Τύπος Α₁

Η φορεσιά Α₁, όπως είδαμε, αποτελείται από τα ίδια τμήματα της φορεσιάς Α' μόνο τη θέση του ζιπουνιού παίρνει το "αντερλί".

Το "αντερλί" είναι είδος παρόμοιο με το ζιπούνι, τόσο στη χρήση —φοριέται πάνω από το πουκάμισο—, όσο και μορφολογικά.

Τη φορεσιά Α₁ συναντούμε συνολικά σε 93 προικοσύμφωνα (13,8% πιν. I, σχ.1). Αρχίζει να εμφανίζεται από την τέταρτη δεκαετία —δηλαδή από τότε αρχίζει να εμφανίζεται το αντερλί— και κατανέμεται ως εξής: Στην πέμπτη δεκαετία 10 προικοσύμφωνα σε σύνολο 139 (7,2%)· στην έκτη δεκαετία 7 προικοσύμφωνα σε σύνολο 81 (8,6%)· στην έβδομη 29 σε σύνολο 110 (26,4%)· στην όγδοη 44 σε σύνολο 228 (19,3%)· και στην ένατη 2 σε σύνολο 49 (4%) (πιν. I, σχ.2).

Βασικά τμήματα είναι κι εδώ, όπως και στον τύπο Α, τα υποκαμιλοόβρακα (93), το "αντερλί" (93), ο τζουμπές (93), η ζώστρα (70), ο φερετζές με το τακίμι του (83), το φέσι (83), τα κεφαλομάντιλα (89), και η υποδεμή (71). (Πιν. II, σχ.3).

Η φορεσιά συμπληρώνεται με τα κοσμήματα: σκουλαρτζικια (63), το γιορντάνι (37), και το λουρί με το κολάνι του (53). Εντονότερη κάπως παρουσία έχει το τεπελίκι (12) και τα μπελεζίκια (19) (πιν. III, σχ.4).

Η ποιότητα ωστόσο των υφασμάτων, η αξία των κοσμημάτων και η μεγαλύτερη ποσότητα του κάθε ενδύματος που δίνεται ως προίκα σ' αυτό τον τύπο φορεσιάς, μας παραπέμπουν σ' εκείνη την τάξη της: αθηναϊκής κοινωνίας που έχει τη δυνατότητα να φορά νέα είδη και υφάσματα πολυτελείας. Ενισχυτικό στοιχείο αποτελεί η αναφορά σ' αυτά προικοσύμφωνα της προσφώνησης "κυρά" ή "κυρία" για τη μελλοννυμφη και "κυρ" ή "σιόρ" για τον μελλοννυμφο ή προικοδό-

τη της νύφης. Οι προσφωνήσεις αυτές γίνονταν για τούς "νοικοκυραίους" και τους "άρχοντες" αντίστοιχα.

Οι ενδυματολογικές λεπτομέρειες, που αφορούν τα βασικά ενδύματα, υποκαμισόβρακα, τζουμπέ, ζώστρα, φερετζέ με το τακίμι του, φέσι, μαντίλια και υποδεμή, έχουν ήδη δοθεί κατά την παρουσίαση της φορεσιάς Α.

Εδώ θα παρακολουθήσουμε την εμφάνιση του κάθε ενδύματος στις δεκαετίες, πέμπτη βασικά έως ένατη, όπως δίνεται στον πίνακα IV, σχ. 5.

Το ίδιο θα γίνει και για τα κοσμήματα σκουλαρίκια, γιορντάνι, λουρί κλπ. (πιν. V), καθώς και για τα υπόλοιπα ενδυματολογικά είδη που μπαίνουν στη φορεσιά ως 'πρόσθετα' τμήματά της ή ως είδη που δημιουργούν την ξεχωριστή εμφάνιση, δηλαδή η γούνα, η κοζώκα, το κοντογούνι, το κοντόσι, το φουστάνι, το σαλβάρι.

Ασχολίαστη επίσης δεν μπορεί να μένει η διαφορά στην ποιότητα και στην ποσότητα, σε σύγκριση με τα όμοια ενδύματα και κοσμήματα της φορεσιάς Α αφού και αυτή η διαφορά τεκμηριώνει επίσης την άλλη, την οικονομική και κοινωνική.

Τα υποκαμισόβρακα αναφέρονται σε όλα τα προικοσύμφωνα που δίνουν τον τύπο Α₁ (93° βλ. πιν. II). Όπως και στον τύπο Α, δεν αναφέρεται η ποιότητα των υφασμάτων που χρησιμοποιούνται για υποκαμισόβρακα, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, όπου καταγράφεται το μεταξωτό ύφασμα.

Το 'αντερί' φοριεται πάνω από το πουκάμισο και είναι λίγο πιο κοντό από αυτό, για να διακρίνεται ο κεντημένος ποδόγυρος του πουκάμισου. Το μνημονεύουν και τα 93 προικοσύμφωνα της φορεσιάς, ως βασικό ένδυμά της (πιν. IV, σχ. 5).

Σαφή αναφορά στο ρούχο, κάνει ο περιηγητής Stackelberg: <<(...) καθώς το αντερί είναι σχιστό μπροστά και στα πλάγια από το γόνατο περίπου και κάτω, φαίνεται στις κινήσεις το πουκάμισο κάτω από το οποίο διακρίνονται τα γυαλίζοντα βρακιά>>²⁶⁵. Πραγματικά οι εικονογραφήσεις

της εποχής παριστάνουν το αντερί ως ρούχο μακρύ ως τον αστράγαλο, με μανίκια μακριά και σχιστά από τον καρπό και κάτω. Το πανωκόρμι έχει μεγάλο ημικυκλικό άνοιγμα, που φτάνει κάτω από το στήθος σε πολύ εφαρμοστή γραμμή και κλείνει με μια σειρά κουμπιά που καταλήγουν στη μέση. Το κάτω μέρος είναι πλούσιο και σχιστό μπροστά και στα πλάγια. Οι άκρες είναι γαρνιρισμένες με διάφορα είδη από γαϊτάνια, σιρίτια κλπ. Εσωτερικά είναι φοδραρισμένο με άλλο ύφασμα.

Τα υφάσματα που κυρίως χρησιμοποιούνται για την κατασκευή του αντεριού είναι, εκτός από το "φιτιλί", το "σταμπόλσιαλι" και τον "σιαμαλατζά" (τα ίδια δηλαδή που χρησιμοποιούνται και για το ζιπούνι), στην πέμπτη δεκαετία το "κουτ(ου)νί", "κικικλί", "μεταξωτό", "μπελιταρί" ο "νταιχανές", το "ρούχινο", ενώ στην έκτη παραμένει το "κουτ(ου)νί", "κικικλί", "φιτιλί", "σταμπόλσιαλι" και "σιαμαλατζάς" και προστίθεται το "τζάνφει" στην έβδομη δεκαετία το "τζίτι", το "ταρακλί" και το "σεβαί" παραμερίζουν το "κικικλί" και το "κουτουνί" στην όγδοη και ώλαιυφάσματα εμφανίζονται όπως η "μπέλα", ενώ τέλος στην ένατη αναφέρονται τα υφάσματα "πετένι", "τζάνφει", "τζίτι", "σταμπόλσιαλι", (βλ. πιν. VI), αν και έχουμε μικρό δείγμα (σε 49 προικοσύμφωνα μόνο 2²⁶⁶ έχουν αντερί). Το ίδιο είδαμε ότι σιφαλνει και με το ζιπούνι, το είδος που διαμορφώνει τον τύπο Α. Από τα 49 μόνο 6 έχουν ζιπούνι. Κι αυτό, επειδή προβάλλει ο καινούριος τύπος, που αποτελείται από πουκάμισο, φουστάνι, (μ)πικτό, φέσι, διάφορα μαντίλια, κάλτσες και παπούτσια²⁶⁷, ώσπου να καταλήξει και αυτός στη γνωστή "φορεσιά της Αμαλίας" (εικ. 14).

Το "φουστάνι" είναι επηρεασμένο από άλλα καινούρια πρότυπα²⁶⁸. είναι σουρωτό από τη μέση και κάτω, με μανίκια, που ποικίλλουν σε μέγεθος, και εφαρμοστό πανωκόρμι. Επικρατούν τα υφάσματα "λαχούρι", "τζίτι" και "μπέλα" (πιν. VI).

Ο τζουμπές φοριέται πάνω από το αντερί. Ο πίνακας .II δίνει την πλήρη εκπροσώπηση του ενδύματος και στον τύπο A₁ (και τα 93 προικοσύμφωνα έχουν τζουμπέ' (πιν. II, IV, σχ.3. 5).

Κύρια υφάσματα για την κατασκευή του τζουμπέ είναι εκτός από το "σιαλί", από το οποίο κατασκευάζονται και οι τζουμπέδες του προηγούμενου τύπου, το νεόφερτο ύφασμα Αγκύρας, "έγκλιουλη", και η "στόφα" για την πέμπτη δεκαετία. Στην έκτη προσθέτονται τα υφάσματα "τζάνφεσι" και "νταμχανές". Από την έβδομη δεκαετία και κάτω το ύφασμα Αγκύρας γίνεται προσιτό και στη φορεσιά τύπου Α καθώς και τα υπόλοιπα υφάσματα, χωρίς όμως και να γενικεύεται η χρήση των περισσότερων.

Η ζώστρα, το φέσι, τα μαντίλια και η υποδεμή είναι βασικά επίσης εξαρτήματα στη φορεσιά. Ο πιν. IV δίνει την εμφάνισή τους ανά δεκαετία. Το ίδιο ισχύει και για το φερετζέ, ο οποίος αποτελεί βασικό εξάρτημα της φορεσιάς. (πιν. IV, σχ.5: πέμπτη δεκαετία 100%, έκτη 100%, έβδομη 96,6% , όγδοη 81,8% , ένατη 50%). ως ύφασμα κατασκευής του αναφέρεται το "έγκλιουλη" και το "σιαλί".

Τα ενδυματολογικά είδη γούνα, κοντογούνι, κοντόσι, και σαλβάρι έχουν και σ'αυτό τον τύπο μικρή παρουσία. Η κοζώκα στην όγδοη δεκαετία εμφανίζεται εντονότερα, όπως και στον τύπο Α (πιν. IV).

Από τα κοσμήματα, τα σκουλαρίκια αναφέρονται σε 63 συνολικά προικοσύμφωνα (σε σύνολο 93' βλ. πιν. V για την κατανομή του κοσμήματος στις δεκαετίες). Κυρίαρχο υλικό κατασκευής του κοσμήματος ο χρυσός (πιν. VII).

Το γιορντάνι θα το θεωρήσουμε ως απαραίτητο κοσμητικό στοιχείο της φορεσιάς, αφού αναφέρεται σε ένα σημαντικό αριθμό προικοσυμφώνων που δημιουργούν τον τύπο A₁ (37 σε σύνολο 93). Υλικό κατασκευής είναι κυρίως το μαργαριτάρι (πιν. VII)' συμπληρώνεται με νομίσματα της εποχής και

κωνσταντινάτα.

Η ζώνη της μέσης, το 'λουρί με το κολάνι του' καταγράφεται σε 53 προικοσύμφωνα (βλ. για την ανά δεκαετία παρουσία κοσμήματος των πιν. V, σκ6). Το 'τεπελικι' επίσης και τα 'μπελεζικια' συναντούμε συχνότερα μ' αυτό τον τύπο φορείας σε σχέση με τον Α.

Τύπος Β

Σημειώθηκε ήδη ότι η φορεσιά τύπου Β ανήκει, σύμφωνα με τη μορφολογική κατάταξη που έκανε η Χατζημιχάλη στις φορεσιές με σιγκούνι που είναι το απαραίτητο στοιχείο αυτής της κατηγορίας. Οι φορεσιές με σιγκούνι προσδιορίζουν τον αγροτικό κυρίως χώρο.

Στο σύνολο των 670 προικοσυμφώνων τα 74 (11%) δίνουν τη φορεσιά τύπου Β (πιν. I, σχ. 1). Η κατανομή της ανά δεκαετία έχει ως εξής: δεύτερη δεκαετία 6,3%, τρίτη 7,1%, —, πέμπτη 11,5%, έκτη 22,2%, έβδομη 11,8%, όγδοη 9,6%, ένατη 4% (πιν. I, σχ. 2).

Τη φορεσιά²⁶⁹ αποτελούν το "πουκάμισο", ο μικρός μπούστος, που συγκρατεί τα κεντημένα μανίκια και λέγεται "ζιπούνι" ή "ζιπουνάκι", οι "γρίζοι" και η "σιγούνα" ανάλογα με την περίπτωση. Η φορεσιά συμπληρώνεται από τη ζώστρα που δένεται στην κοιλιά, τα "μαντίλια" του κεφαλιού και την "υποδεμή". Η αναφορά της "μπόλιας" ως κάλυμμα του κεφαλιού είναι εδώ συχνά σαφής. Οι "πλεξίδες" με ή χωρίς "μασούρια", το "ξελίκι", το "γιορντάνι", το επιστήθιο κόσμημα "κορδόνι", τα "δαχτυλίδια" και τα "μπελεζίκια" συμπληρώνουν επίσης και κοσμούν τη φορεσιά.

Η τρίτη στήλη των πινάκων II, III περιέχει τα ενδύματα και τα κοσμήματα-εξαρτήματα αντίστοιχα πού συνθέτουν τον τύπο Β. Σημειώνεται ο συνολικός αριθμός προικοσυμφώνων που έχουν το αντίστοιχο ρούχο ή κόσμημα (βλ. και σχ. 3, 4).

Με τους πίνακες IV, V παρακολουθούμε την ανά δεκαετία παρουσία των ενδυμάτων και κοσμημάτων της φορεσιάς και φυσικά του συνόλου που αυτά συνθέτουν.

Η επισκόπηση των πινάκων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η φορεσιά παρουσιάζει, στο σύνολό της αλλά και στα επί μέρους τμήματά της, σταθερότητα μορφής, ονοματολογίας

και' χρήσης, η οποία κατά βάση παραμένει η ίδια μέχρι τη μεταφορά της στα Ύφουσεϊα. Βέβαια πρέπει κι εδώ να επαναλάβω ότι και αυτή η φορεσιά παρουσιάζει κάποιες μεταβολές, αλλά μετά την περίοδο που εξετάζεται π.χ. προστίθεται το φέσι στον κεφαλόδεσμο ή αφαιρείται η "ζώστρα". Τις μετατροπές αυτές μπορούμε να τις αποδώσουμε ίσως σε μεταβολές της κοινωνικής κατάστασης των λαϊκών στρωμάτων και, ακόμα πιο πολύ, σε αλλαγή των σχέσεων του χωριού με την πόλη.

Η ως τώρα ενδυματολογική έρευνα που έγινε από άλλους, ασχολήθηκε συστηματικότερα με την κατηγορία των ενδυμασιών με σιγκούνι²⁷⁰, στην οποία υπάγεται ο τύπος Β. Ως έκφραση του παραδοσιακού πολιτισμού, της αγροτικής κοινότητας (αφού ανήκει, σχεδόν εξ ολοκλήρου, στην οικιακή τέχνη ως δικό της προϊόν) και με τη δυνατότητα που πρόσφερε η σταθερή μορφή της, η φορεσιά αυτή μελετήθηκε περισσότερο, ώστε να δίνεται και σε μας η ευχέρεια να την ανασυνθέσουμε ανετότερα σε σύγκριση με τους τύπους Α, Α₁, που εδώ επιχειρήθηκε, σχεδόν για πρώτη φορά, η συνθετική παρουσίασή τους.

Βασικό κομμάτι της φορεσιάς είναι το "πουκάμισο"²⁷¹, που έχει εδώ το ρόλο εξωτερικού ενδύματος. Είναι μακρύ, σχεδόν ως τον αστράγαλο, και φαρδύ με λόξες στα πλάγια. Ανάλογα με τις περιστάσεις και την ηλικία έχει φαρδύτερο ή στενότερο κέντημα στον ποδόγυρο²⁷². Αρκετές φορές στα προικοσύμφωνα αναφέρεται το "φούντι πουκάμισο"²⁷³ που είναι το γιορτινό—νυφικό κεντημένο με μετάξι και ξανακεντημένο συχνά από πάνω με χρυσάφι. Το φάρδος του κεντήματος ξεπερνάει πολλές φορές τα 0,70 μ. Η νύφη έπαιρνε ως προίκα 15-20 πουκάμισα, ικανά να καλύψουν κάθε περίσταση (καθημερινό, γιορτινό, νυφικό) και κάθε ηλικία της γυναίκας (νύφης, νιόπαντρης, μεσήλικης κλπ.). Καθώς η κατασκευή, όπως είπα, σχεδόν ολόκληρης της φορεσιάς, είναι οικοτεχνικό προϊόν, στα προικοσύμφωνα δε γίνεται μνεϊά του

υφάσματος κατασκευής των πουκάμισων²⁷⁴. Η Χατζημιχάλη²⁷⁵ γράφει ότι κατασκευάζονται από άσπρο χοντρό βαμβακερό πανί του αργαλειού²⁷⁶, έργο, σε όλη τη διαδικασία παραγωγής, των γυναικών, από την καλλιέργεια του βαμβακού ως την ύφανση. Μετά την εποχή που εξετάζεται εδώ κατέφυγαν στο νήμα, που προμήθευε η αγορά. Το ράψιμο και ειδικότερα το κέντημα στα γιορτινά-νυφικά πουκάμισα έκαναν ειδικές τεχνίτρες, οι "μαίστρες" μόνο τα δευτερότερα πουκάμισα κεντούσαν οι ίδιες οι γυναίκες που θα τα χρησιμοποιούσαν. Το πουκάμισο δεν έχει μανίκια, αλλά δημιουργείται μια διαφορετική εντύπωση²⁷⁷, καθώς τα πρόσθετα μανίκια, τα "κατωμάνικα"²⁷⁸, όπως λέγονται, στερεώνονται κάτω από τα στενά μανίκια του ζιπουνιού κι έχουν το ίδιο κέντημα με τον ποδόγυρο του πουκάμισου. Τα κατωμάνικα είναι φαρδιά και σουρώνουν στο σημείο που ενώνονται με τα μανίκια του ζιπουνιού, που σταματούν στον αγκώνα. Συχνά στα προικοσύμφωνα αναφέρονται πουκάμισα που συνοδεύονται από χρυσοκεντημένα μανίκια (χρφ11, φ.41^v, 70^r, 86^r· χρφ12, φ.1^v). Θεωρώ ότι πρακτικοί λόγοι επέβαλαν στην εργαζόμενη γυναίκα της υπαίθρου το πουκάμισο χωρίς μανίκια ενώ παράλληλα η αισθητική της αντίληψη την παρότρυνε στην πρακτική επίσης λύση των πανωμάνικων-κατωμάνικων -πλένονται εύκολα, ταιριάζουν σε περισσότερα από ένα πουκάμισα-.

Πάνω από το πουκάμισο φοριέται το "ζιπούνι" ή "ζιπουνάκι". Η ονομασία "τζάκος", που προβάλλει η ως τώρα ενδυματολογική έρευνα²⁷⁹, δεν αναφέρεται ποτέ στα προικοσύμφωνα. Το ζιπούνι αποτελείται από το κορμί, που μόλις φτάνει κάτω από το στήθος, όπου και κουμπώνει, ακριβώς για να το συγκρατεί, χωρίς όμως να το καλύπτει· δημιουργεί ένα μεγάλο σε σχήμα 'πετάλου' άνοιγμα, όπως και το αστικό ζιπούνι. Σ' αυτό τον μπούστο στερεώνονται, ολοκέντητα μανίκια, στενά, που φτάνουν ως τον αγκώνα. Το ύφασμα του ζιπουνιού είναι ίδιο με το ύφασμα του πουκάμι-

σου. Το κορμί δεν είναι ποτέ κεντημένο και μόνο το ημικυκλικό άνοιγμά του γαρνίρεται, συνήθως, μ' ένα γαϊτάνι.

Στα προικοσύμφωνα (αριθ. χειρ.11, φ.70^F, 86^V, 100^F, 106^F, 121^V· χρφ12, φ.46^F) αναφέρονται ζιπούνια με χρυσοκέντητα μανίκια. Ανάλογη περιγραφή δίνει και ο Stackelberg στον πιν.4, με τη γιορτινή-νυφική φορεσιά (εικ.12).

Ο πιν. IV εμφανίζει τη συνεχή και σταθερή παρουσία του πουκάμισου σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο (και σχ.5).

Πάνω από το πουκάμισο και το ζιπουνάκι φοριέται η "σιγούνα"²⁸⁰ με την καθημερινή-γιορτινή φορεσιά και οι "γρίζοι" με τη νυφική. Η σιγούνα συναντιέται με την ίδια περίπου μορφή και με σταθερή χρήση σε όλες τις δεκαετίες που εξετάζουμε (πιν. IV, σχ. 5).

Η βασική μορφή, που μας δίνουν τα κείμενα και οι εικονογραφήσεις των περιηγητών, απαρτίζεται από έναν επενδύτη χωρίς μανίκια, εφαρμοστό και ανοιχτό κατακόρυφα στο μπροστινό μέρος. Το μάκρος του ποικίλλει από τη μέση της γάμπας, για την προεπαναστατική περίοδο και έως μέχρι το 1840, έως την κάλυψη των γοφών για τη μετά το 1840 εποχή²⁸¹. Το ύφασμα είναι ολόμαλλο υφαντό του αργαλειού, σε χρώμα 'σπασμένο άσπρο' και κεντημένο με μετάξι σε σκούρα χρώματα. Το κέντημα γίνεται κυρίως στο τελείωμα, στις άκρες δηλαδή της σιγούνας. Πέρα από την εποχή που εξετάζουμε δημιουργούνται ποικίλες διακοσμητικές τάσεις²⁸² και διαθέσεις από τις ειδικές κεντήστρες, (μαϊστρες).

Οι "γρίζοι"²⁸³ είναι ζευγάρι νυφικών σιγκουνιών που φοριέται το ένα πάνω στο άλλο. Ο περιηγητής Stackelberg μας δίνει την επόμενη περιγραφή: <<δύο πανωφόρια, το ένα πάνω στο άλλο, αμάνικα, από άσπρη λεπτή τσόχα καλυμμένα ολόγυρα στις άκρες και στις ραφές με κατακόκκινη τσόχα. Το εξωτερικό είναι κοντότερο από το εσωτερικό>>²⁸⁴. Ανάλογη περιγραφή δίνει και η Χατζημιχάλη, η οποία συμπληρώνει ότι "τα γρίζα" με τα χρυσά τα έραβαν και τα κεντούσαν οι ραφτάδες, οι "γριζάδες" που έμεναν στην Αθήνα, με χρυ-

σά γαιτάνια, "χάρτσια" και "τερχίλια" σε καθιερωμένα σχέδια, δώρα του γαμπρού²⁸⁵.

Γρίζους δεν περιέχουν όλα τα προικοσύμφωνα. Από τα 74 που δίνουν τον τύπο φορεσιάς Β, τα 62 μιλούν και για γρίζους (βλ. πιν. ΙΙ, σχ.3). Η διαφορά κόστους²⁸⁶ που υπήρχε ανάμεσα στις σιγούνες και τους γρίζους και η περιορισμένη αρκετά χρήση τους -ένδυμα νύφης-νιόνυφης- θα αποτελούσαν λόγους ισχυρούς για τον περιορισμό τους (παρουσία τους σε όλα τα προικοσύμφωνα).

Η "ζώστρα" της φορεσιάς του τύπου Β δένεται στο ίδιο περίπου σημείο που δένεται και η ζώστρα της φορεσιάς των τύπων Α, Α₁, δηλαδή στο μέρος της κοιλιάς. Είναι μια φαρδιά λουρίδα υφάσματος, που τυλίγεται πολλές φορές, χαλαρά κάπως, πάνω από το πουκάμισο. Υποθέτουμε ότι το υφάσμα είναι υφαντό του αργαλειού, σε διαφορετικό κάθε φορά υλικό (μαλλί, μετάξι κλπ.) ανάλογα με τη χρήση, σε αντίθεση με τη ζώστρα της Αθηναίας 'υστής', που είναι ένα τετράγωνο μαντίλι "μουγκεσέμι", το οποίο διπλώνεται τριγωνικά και δένεται κόμπο χαλαρά στους γοφούς.

Από την έκτη ήδη δεκαετία και μετά η λέξη αρχίζει να περιορίζεται: την αντικαθιστά το 'ζωνάρι' (χρηφ 11, φ.74^π, 84^π· χρηφ 12, φ.1^ν, 29^π, 34^π, 41^π· Π. Πούλου, προικ. 13, 101, 107, 127, 136, 155, 201) ενώ στη συνέχεια η Χατζημιχάλη²⁸⁷ θα διασώσει τη λέξη "μπρεζεκούκι" που δένεται πλέον στη μέση και όχι στο μέρος της κοιλιάς. Έτσι η ζώστρα (ζωνάρι) χάνει τον πρακτικό της, κυρίως, ρόλο, αλλά και τον αισθητικό και οι δύο θα περιέλθουν στο νέο μέρος της φορεσιάς, την "ποδιά"²⁸⁸. Θα προστεθεί άλλωστε στη φορεσιά η χρυσοκέντητη ή συρματερή ζώνη της μέσης.

Ως κάλυμμα του κεφαλιού στα προικοσύμφωνα αναφέρονται τα "μαντίλια", 5 έως 10 στην κάθε προίκα. Σπάνια αναφέρεται η ποιότητά τους: όπου όμως αυτό γίνεται, είναι ίδια με των τύπων Α, Α₁. Γράφει ο Stackelberg: << Ένα λαλούδάτο μαντίλι από μουσελίνα που καλύπτει το κεφάλι, το

μέτωπο μέχρι το σαγόνι>>²⁸⁹. (Για την ανά δεκαετία εμφάνιση βλ. πιν. IV, σχ.5).

Πάνω από αυτό φοριέται η "μπόλια"²⁹⁰ συμβολικό στοιχείο της έγγαμης γυναίκας· η γιορτινή-νυφική είναι μακριά και αρκετά φαρδιά λουρίδα (0,75 μ. περίπου) από μετάξι που καταλήγει στις άκρες σε φαρδιά χρυσοκέντητη μπορντούρα απ' όπου κρέμονται χρυσά κρόσια²⁹¹. Η μπόλια καλύπτει το κεφάλι, περνάει χαλαρά κάτω από το λαιμό και πέφτει πλούσια και με χάρη πίσω στην πλάτη. Σαφής αναφορά της μπόλιας ως κάλυμμα του κεφαλιού -η γενική ονομασία "μπόλια" αποδίδεται ως αντικείμενο και άλλων χρήσεων-, υπάρχει μόνο σε 23 προικοσύμφωνα, σε σύνολο 74 (βλ. πιν. II, IV).

Η κάλυψη των ποδιών, η "υποδεμή", εμφανίζεται αρκετά περιορισμένη σε χρήση· από τα 74 προικοσύμφωνα μόνο 30 την αναφέρουν (βλ. πιν. II, IV). Συχνά, σε προικοσύμφωνα μόνο της φορεσιάς τύπου Β, αναφέρονται ως κάλυμμα του ποδιού οι "φελλοί". Ίσως πρόκειται για το είδος παντόφλας, που περιγράφει και ο Stackelberg (πιν.4), από κόκκινο μαροκίνι, με σόλα από φελλό, που τη φορούν με τη γιορτινή φορεσιά. Στα προικοσύμφωνα οι "φελλοί" είναι σχεδόν πάντα βελούδινοι (χρφ 11, φ.10^V, 42^R, 47^R, 125^R· χρφ 12, φ.34^R) και κάποτε χρυσό-χρυσοκέντημένοι (χρφ 11, φ.41^V: <<φελλούς χρυσούς ζυγή μία>>). Οι φελλοί συνοδεύονται, μεμονωμένα ίσως, και από τα "μέστια", είδος, όπως σημειώσαμε; κάλτσας (χρφ 11, φ.47^R: << φελλούς βελουθένιους με τά μέστια ζυγή μία>>· φ.81^V: <<φελλούς ζυγή μία, και μέστια ζυγή μία>>· φ.125^R: <<φελλούς βελουθένιους με τά γαλόνια ζυγή μία μέστια ζυγή μία>>).

Στα εξαρτήματα-κοσμήματα του κεφαλιού συμπεριλαμβάνονται οι "πλεξίδες με τα μασούρια" (ή χωρίς μασούρια), τα "σκουλαρίκια" και το "ξελίκι". Στα κοσμήματα του στήθους το "γιορντάνι" και το "κορδόνι" και στα κοσμήματα των χεριών συμπεριλαμβάνονται τα "δαχτυλίδια", τα "μπελεζίκια" και τα "μπουγουμάκια".

Συνηθισμένη κόμμωση της έγγαμης γυναίκας είναι οι κοτσίδες, συνήθως δύο, που τις έριχναν στην πλάτη. Τα μαλλιά της νύφης πλέκονταν σε μία κοτσίδα' είναι μία κόμμωση²⁹² που τη διατηρεί για σαράντα μέρες μετά το γάιο. Τα μαλλιά και το πίσω μέρος του σώματος γενικότερα κοσμούσαν οι 'κοτσίδες με τα μασούρια" (ή και χωρίς μασούρια), δώρο συνήθως του γαμπρού. Ο Stackelberg σημειώνει ότι στα μαλλιά κρέμονται μεταξωτά κορδόνια που στολίζονται με χρυσούς κόμπους και χρυσές κλωστές που φτάνουν μέχρι κάτω τα πόδια²⁹³. Οι "πλεξίδες με τα μασούρια" είναι εξάρτημα και συμπλήρωμα μόνο της φορεσιάς τύπου Β. Σημειώνονται συνολικά σε 57 προικοσύμφωνα (πιν. III' V, σχ. 6 για την ανά δεκαετία κατανομή του κοσμήματος).

Άλλο κοσμητικό στοιχείο του κεφαλιού είναι τα σκουλαρίκια. Αναφέρονται σε 31 συνολικά προικοσύμφωνα της φορεσιάς τύπου Β (πιν. III' για την ανά δεκαετία εμφάνισή τους βλ. πιν. V). Υλικό κατασκευής τους είναι το ασήμι (πιν. VII).

Το "ξελλίκι"²⁹⁴ είναι, όπως είδαμε και προηγούμενα, επιμετώπιο κόσμημα και μάλιστα νυφικό, κοινό σε πολλές παραδοσιακές φορεσιές²⁹⁵. η συμβολική σημασία του θα έχει κάποια σχέση με το διάδημα και διατηρεί, ίσως, μία ανάμνηση της αυτοκρατορικής αίγλης και δύναμης. Το μνημονεύουν όλοι οι τύποι (Α, Α₁, Β), με συχνότερη παρουσία στο Β: από τα 74 προικοσύμφωνα τα 20 έχουν "ξελλίκι", δώρο συνήθως του γαμπρού. Μόνο σε ένα από αυτά αναφέρεται ότι το ξελλίκι ήταν αργυρόχρυσο (χρφ11, φ.41^v), ενώ σε τρία των τύπων Α, Α₁ σημειώνεται ως μαργαριταρένιο²⁹⁶.

Κατά τη γνώμη μου το ξελλίκι θα πρέπει να ήταν, στην περίοδο τουλάχιστον που εξετάζουμε, κόσμημα 'μεταλλικό', ενώ στη συνέχεια μεταβάλλεται σε μια απλή ταινία υφάσματος που διευθετείται κατάλληλα πάνω στο μέτωπο, ικανή ωστόσο να παίξει τώ συμβολικό ρόλο που προανέφερα.

Απο τον κεφαλόδεσμο της φορεσιάς τύπου Β λείπει το

φέσι με τα εξαρτήματά του (καπουτσάλι-τεπελίκι), που προτίθεται αργότερα στη φορεσιά.

Το "γιορντάνι" είναι κόσμημα του στήθους. Επισημάνθηκε παραπάνω η ύπαρξη δύο τύπων γιορντανιών (σ.60-2) που κοσμούν αυτόν τον τύπο φορεσιάς, η οποία μελετήθηκε μέχρι τώρα ως φορεσιά της Αττικής: το μικρό γιορντάνι, που αποτελείται από ασημένια κομμάτια ενωμένα μεταξύ τους, απ' όπου κρέμονται "φιοτούρες", "τετραμίδες" ή φλωριά, ενώ πολλά έχουν στη μέση ένα σταυρό και το μεγάλο γιορντάνι²⁹⁷, που είναι επίσης διχτυωτό πλέγμα, όπως των τύπων Α, Α₁ όχι όμως μαργαριταρένιο αλλά καμωμένο με "μερτζάνια"²⁹⁸, με κοραλλένιες δηλαδή χάντρες.

Στα προικοσύμφωνα συναντούμε και τους δύο τύπους γιορντανιών. Η σαφής ένδειξη στα προικοσύμφωνα, της συρματερής τεχνικής²⁹⁹, μας οδηγεί στη μορφολογία του μικρού γιορντανιού, ενώ το γιορντάνι με τα "μερτζάνια" είναι το μεγάλο γιορντάνι.

Ένα άλλο επιστήθιο κόσμημα είναι το "κορδόνι" με πολύ περιορισμένη εμφάνιση και στους τύπους Α, Α₁ (4). Από το σύνολο των 74 προικοσυμφώνων τα 30 (πιν.ΙΙΙ, σχ. 4) έχουν "κορδόνι", το οποίο από την έβδομη ήδη δεκαετία κερδίζει ουσιαστική θέση ανάμεσα στα κοσμήματα της φορεσιάς Β (πιν. V, σχ.θ) και δεν αποτελεί κόσμημα που φορέθηκε από την Απελευθέρωση και ύστερα, όπως αφήνει να διαφανεί η Χατζημιχάλη³⁰⁰. Η μορφή³⁰¹ που διασώθηκε στα Μουσεία, δίνει ένα κόσμημα που αποτελείται από αλληπάλληλες σειρές αλυσίδων (4 έως 9) από τις οποίες κρέμονται κάθετα, στη μέση, αλλά συχνά και στις άκρες, φλωριά, ντούμπλες χρυσές ή ασημένιες και άλλα νομίσματα με ποικίλη οικονομική σημασία. Γύρω στα 1850 όμως, όταν ο κόσμος άρχισε να συμμετέχει στη διακίνηση του χρήματος και να το χρησιμοποιεί περισσότερο παραγωγικά τα νομίσματα αντικαταστάθηκαν όπως παρατηρεί η Χατζημιχάλη³⁰² από ιδιότυπους ρόδακες, που ονομάζονται επίσης "ντούμπλες". Παραμένουν δηλαδή στο νέο, φτηνό, είδος, με μόνο το όνομα, όλες οι ιδιότητες.

και οι σημασίες που εξέφραζε το νόμισμα.

Δεν αναφέρεται συχνά στα έγγραφα το υλικό που κατασκεύαζε το κόσμημα. Σε τρία μόνο προικοσύμφωνα μνημονεύεται ως υλικό το ασήμι (χρφ11, φ.42^ρ, 86^ν, 112^ν). Φαίνεται ότι η αξία του κοσμήματος καθοριζόταν από την ποιότητα και την ποσότητα των νομισμάτων, που κρεμούσαν σ' αυτό, γιατί στα έγγραφα σημειώνουν, με λεπτομέρεια σχεδόν, την αξία σε κάθε νόμισμα, όπως π.χ. στο χρφ 11, φ.42^ρ: <<κορδόνι αργυρούν 1 μέ κωνσταντινάτα άργυρόχρυσα τρία>>. Αναφορά στο κόσμημα γίνεται, όπως είδαμε, και στη φορεσιά τύπου Α₁ όπου μνημονεύεται ως υλικό κατασκευής το μάλαμα μετρημένο σε δράμια (χρφ11, φ.48^ρ), ενώ σε φορεσιά τύπου Λ το κορδόνι είναι ασημένιο (Μομφεράτου, αριθ.8, σ.39· χρφ11, φ.49^ρ.) ή αργυρόχρυσο (Μομφεράτου, αριθ.40, σ.88).

Κοσμήματα των χεριών είναι τα "δαχτυλίδια", τα "μπελεζίκια" και τα "μπουγουμάκια". Τα δαχτυλίδια σ' αυτό τον τύπο φορεσιάς παίζουν ουσιαστικό ρόλο. Από τα 74 προικοσύμφωνα τα 59 (73%) αναφέρουν δαχτυλίδια, που είναι συνήθως δώρα του γαμπρού, αλλά συχνά και προικώα της νύφης. Κατασκευάζονται συνήθως από ασήμι, αλλά συχνά και από χρυσό (πιν. VI Π). Ανά δεκαετία το κόσμημα κατανέμεται ως εξής: —, 50%, 100%, —, 81,3%, 83,3%, 84,6%, 72,7%, 100% (πιν. V, σχ.6).

Ένα άλλο κόσμημα που συνδυάζεται πιο πολύ με τη φορεσιά Β, αποτελούν τα "μπουγουμάκια". Είναι κόσμημα του χεριού. Καταγράφεται στα προικοσύμφωνα σε ζεύγη. Συνολικά συναντούμε το κόσμημα σε 21 προικοσύμφωνα της φορεσιάς τύπου Β³⁰³ και σε τρία της φορεσιάς τύπου Α.

Τα "μπελεζίκια" αναφέρονται σε 52 προικοσύμφωνα της φορεσιάς τύπου Β (πιν. III, V), όπου, όταν γίνεται λόγος για το υλικό της κατασκευής τους, επικρατεί το ασήμι· η αναφορά του χρυσού είναι περιορισμένη (πιν. VII).

Ο περιηγητής Stackelberg³⁰⁴ στην περιγραφή της καθημερινής φορεσιάς αναφέρει κι ένα βραχιόλι κυκλικό από γαλάζιο σκούρο γυαλί, που τη θέση του στη γιορτινή φορεσιά, παίρνει

το ασημένιο. Μορφολογικά το κόσμημα είναι όμοιο ή παρόμοιο με το αντίστοιχο κόσμημα της φορεσιάς των τύπων Α, Α₁ διαφέρει μόνο στο υλικό κατασκευής (ασήμι-χρυσός αντίστοιχα).

Οι "μπερμπελούφες", τέλος, παρουσιάζονται και σ' αυτό τον τύπο (όπως χρφ11, φ.31^v, 42^r, 73^v). Καταγράφονται επίσης σε ζεύγη (<<μπερμπελούφες ζυγή μία>>). Είναι πάντα ασημένιες και αποτελούν, όπως είδαμε, διακοσμητικό στοιχείο της κόμμωσης: καρφίτσες απ' όπου κρέμονταν πρόσθετοι βόστρυχοι.

II. Γενικές συγκρίσεις και παρατηρήσεις

Η επισκόπηση των πινάκων οδηγεί στη διαπίστωση ότι στην ίδια χρονική περίοδο συνυπάρχουν τύποι ενδυμασιών που διαφέρουν και μορφολογικά αλλά και στην ποιότητα των υφασμάτων και κοσμημάτων.

Κυρίως διαμορφώνονται τρεις τύποι, που για λόγους συντομίας ονόμασα Α, Α₁, Β.

Ο τύπος Α έχει ως κύριο χαρακτηριστικό το "ζιπούνι", ένδυμα που φοριέται πάνω από το πουκάμισο. Κύριο χαρακτηριστικό του τύπου Β είναι η "σιγούνα", ένδυμα που φορούν επίσης πάνω από το πουκάμισο. Ήδη η Αγγελική Χατζημιχάλη³⁰⁵ είχε επισημάνει την παράλληλη ανάπτυξη, μέσα στον ίδιο χώρο, των δύο αυτών τύπων. Παράλληλα αναπτύσσεται και ένας άλλος τύπος (Α₁), η φορεσιά "σεβατ" όπως ονομάζεται στο υπ' αριθ. 137 προικοσύμφωνο του κώδικα Π. Πούλου³⁰⁶, που η κύρια διαφορά της από αυτή του τύπου Α βρίσκεται στο "αντερί" που υπάρχει στη θέση του "ζιπουνιού".

Οι φορεσιές αυτές αναπτύσσονται παράλληλα και συνυπάρχουν με βάση την παραδοχή μίας κοινωνικής συγκρότησης τέτοιας, που επιτρέπει, ή μάλλον επιβάλλει, τις διακρίσεις και στην ένδυση.

Τη φορεσιά Α συναντούμε στα περισσότερα προικοσύμφωνα. Από τα 670, τα 475 (71%) την περιέχουν (πιν. I, σχ. 1). Ανά δεκαετία επίσης τα προικοσύμφωνα αυτά κατανέμονται ως εξής: πρώτη δεκαετία: 16 (100%) προικοσύμφωνα. Δεύτερη δεκαετία: 29 (90,6%) σε σύνολο 32. Τρίτη δεκαετία: 13 (92,9%) σε σύνολο 14. Τέταρτη δεκαετία: (-). Πέμπτη δεκαετία: 104 (74,8%) σε σύνολο 139. Έκτη δεκαετία: 56 (69,1%) σε σύνολο 81. Έβδομη δεκαετία: 64 (58,2%) σε σύνολο 110. Ογδοή δεκαετία: 148 (64,9%) σε σύνολο 228. Ένατη δεκαετία: Κατατάσσουμε στον τύπο Α το αθροιστικό αποτέλεσμα 45 (92%) προικοσυμφώνων, που προ-

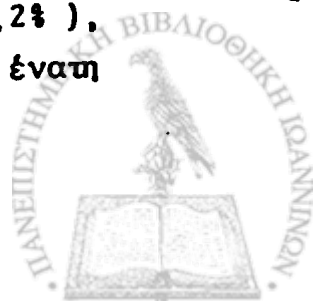

κύπτει: α) από τα 6 προικοσύμφωνα που δίνουν τον τύπο Α όπως ακριβώς και στις άλλες δεκαετίες· β) από τα 8 προικοσύμφωνα όπου συνυπάρχουν παλαιά και νέα ενδύματα (ζιπούνι-τζουμπές ή κοντογούνι, φουστάνι-τζουμπές, ζιπούνι ή φουστάνι-τζουμπές ή (μ)πικότο κλπ.)· Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι πρόκειται για ένα μεταβατικό διάστημα με ποικίλες ενδυματολογικές αποχρώσεις και γ) από τα 31 προικοσύμφωνα, που διαγράφουν έναν καινούριο τύπο³⁰⁷, ο οποίος αντικαθιστά το ζιπούνι με το φουστάνι, τον τζουμπέ με το κοντογούνι ή κοντόσι, πιά πολύ όμως με το (μ)πικότο, ενώ διατηρεί τα υπόλοιπα τμήματα της ενδυμασίας με κάποιον περιορισμό στα κοσμήματα και τη ζώση την οποία μάλλον καταργεί (πιν. I).

Η φορεσιά τύπου Α₁ συναντιέται σε 93 προικοσύμφωνα (13,8% του συνολικού αριθμού· βλ. και πιν. I σχ. 1), στα οποία αναφέρεται το είδος που τη διαφοροποιεί από την Α, το "αντερί". Εμφανίζεται πάντως από την τέταρτη δεκαετία και μετέπειτα. Στα προικοσύμφωνα του Μομφεράτου μόνο μία φορά συναντιέται η λέξη και μάλιστα σε προικοσύμφωνο της φορεσιάς τύπου Β³⁰⁸ (αναφορά που μας προκαλεί περισσότερη σύγχυση).

Η παρουσία της φορεσιάς με το "αντερί" έχει την εξής συχνότητα: τέταρτη δεκαετία 1, στην πέμπτη δεκαετία σε 10 προικοσύμφωνα (7,2%), στην έκτη σε 7 προικοσύμφωνα (8,6%), στην έβδομη σε 29 προικοσύμφωνα (26,4%) στην όγδοη σε 44 (19,3%), στην ένατη σε 2 (4%) μείωση κι εδώ που αποδεικνύει την εμφάνιση του καινούριου τύπου (πιν. I, α 2).

Η φορεσιά, τέλος, τύπου Β συναντιέται σε 74 συνολικά προικοσύμφωνα (11%· βλ. και πιν. I, σχ. 1) κατανομημένα σε όλες τις δεκαετίες, εκτός από την πρώτη, από την οποία δε μπορούμε να αποκλείσουμε ωστόσο την ύπαρξή της, γιατί το δείγμα αυτής της δεκαετίας, όπως και των δύο επόμενων, είναι μικρό. Στη δεύτερη δεκαετία 2 προικοσύμφωνα (6,3%) δίνουν τον τύπο Β, στην τρίτη 1 (7,1%), -, στην πέμπτη δεκαετία 16 (11,5%), στην έκτη δεκαετία 18 (22,2%), στην έβδομη 13 (11,8%), στην όγδοη 22 (9,6%), στην ένατη 2 (4%). (Πιν. I, σχ. 2)³⁰⁹.

Ο τύπος Α σχηματίζει το επόμενο ενδυματολογικό σύνολο: εσωτερικά φοριέται το "υποκάμισο", μακρύ ως τον αστράγαλο και τα "βρακιά" που συγκρατούνται από βρακοζώνια. Πάνω από το πουκάμισο μπαίνει το "ζιπούνι" ένδυμα μακρύ και πολύ εφαρμοστό στο επάνω μέρος του σώματος, και πάνω από αυτό ο "τζουμπές", είδος εξωτερικού επενδύτη. Πάνω από το "ζιπούνι" τυλίγεται χαλαρά, στο μέρος των γοφών, η "ζώστρα". Στο κεφάλι³¹⁰ φοριέται το "φέσι" με ή χωρίς "μαντίλια" περιτυλιγμένο, ενώ τα πόδια καλύπτονται από την "υποδεμή". Η ενδυμασία συμπληρώνεται από το "φερετζέ", από τη ζώνη της μέσης -"λουρί με το κολάνι του" - και από κοσμήματα και άλλα εξαρτήματα.

Ο τύπος Α₁³¹¹ περιλαμβάνει όλα τα παραπάνω, κύρια τμήματα του τύπου Α, εκτός από το "ζιπούνι", στη θέση του οποίου υπάρχει, όπως αναφέρθηκε, το "αντερί". Διαπιστώνεται επίσης μια ποιοτική όπως και ποσοτική -πολλά σε αριθμό τα ενδύματα- υπεροχή αυτού του τύπου σε σχέση με τον τύπο Α.

Τέλος, ο τύπος Β διαφέρει ουσιαστικά από τους Α, Α₁. Αρχικά φοριέται το "υποκάμισο". Πάνω απ' αυτό υπάρχει ένας μικρός μπούστος με κεντημένα μανίκια, ο οποίος ίσα-ίσα συγκρατεί το στήθος, το "ζιπούνι" ή "ζιπουνάκι" στη συνέχεια φοριέται η "βιγούνα" ή ο "γρίζος", ανάλογα με την περίπτωση. Πρόκειται για είδος επενδύτη, χωρίς μανίκια, ανοιχτό μπροστά και αρκετά μακρύ. Η "ζώστρα" υπάρχει και σ' αυτή τη φορεσιά, με ανάλογη περίπου μορφή και χρήση. Ως κάλυμμα του κεφαλιού αναφέρονται τα "μαντίλια" και η "μπόλια", ενώ τα πόδια καλύπτονται επίσης από την "υποδεμή". Απαραίτητο εξάρτημα της φορεσιάς είναι οι "πλεξίδες με ή χωρίς μασούρια", που συνοδεύουν την κόμμωση. Αρκετά κοσμήματα συνοδεύουν και αυτό τον τύπο φορεσιάς· μερικά φοριούνται αποκλειστικά με αυτό τον τύπο, όπως π.χ το "κορδόνι", ενώ τα άλλα, που συνοδεύουν και τους άλλους

τύπους, διαφέρουν μεταξύ τους ως προς το υλικό κατασκευής τους (εικ. 11,12).

Στα προικοσύμφωνα που 'ιχνογραφούν' τον παραπάνω τύπο δεν αναφέρεται σχεδόν ποτέ το ύφασμα κατασκευής των ενδυμάτων -επειδή ανάγεται στην οικοτεχνία- σε αντίθεση με τους τύπους Α, Α₁, όπου αναφέρονται 120 υφασματολογικοί, κυρίως, όροι.

Συνοπτικά θα είχαμε να παρατηρήσουμε ότι η φορεσιά του αστικού πληθυσμού της Αθήνας, με όλες τις κλιμακώσεις του, εκφράζει με τις συνεχείς αλλαγές που δέχεται, τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που επιτρέπουν στον καθένα, ανάλογα με τη θέση του, άλλοτε να ακολουθεί τις επιταγές μιας 'μόδας', εμπνευσμένης από τη Δύση, κι άλλοτε να ακολουθεί τα πρότυπα του κατακτητή³¹², ή και τα δυο μαζί, όπως συμβαίνει από την ένατη δεκαετία κι ύστερα³¹³ μιά άλλη φορεσιά παραμένει σταθερή και अपαράλλαχτη σε όλη τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε, ως ένα στοιχείο σταθερότητας, ή, ακριβέστερα, στασιμότητας, που αντιπαρατίθεται στη μεταβλητότητα και ρευστότητα των πιο πάνω ενδυμασιών Α και Α₁. Είναι η φορεσιά του αγροτικού πληθυσμού³¹⁴, ένα μέρος από τον οποίο ωστόσο διαμένει και μέσα στην πόλη³¹⁵, χωροταξιακά αστικοποιημένος (ή "πολεοποιημένος"), ως προς τα άλλα όμως παραμένοντας στα πλαίσια ενός αγροτικού πολιτισμού, έστω κι αν ο χώρος τον επηρεάζει, ώστε να νιώθει διαφοροποιημένος ίσως από το χωρικό κι αν μην έχει βελτιώσει την οικονομική-κοινωνική κατάστασή του, που αποτελεί και την απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε ουσιώδη αλλαγή. Άλλωστε η ομοιότητα της φορεσιάς των χωρικών και των 'ξωτάρηδων" με βοηθάει να υποστηρίξω, ότι πραγματικά η κοινωνική διαφοροποίησή τους -ελλείψει της οικονομικής- ήταν ψεύτικη και απατηλή!

Δεν πρέπει να μας προβληματίσει το μικρό ποσοστό (11%), που φέρεται να ντύνεται με αυτό τον τύπο φορεσιάς, σε σχέση με την πολυπληθή, όπως υποθέτουμε, τάξη των ξω-

τάρηδων και των χωρικών. Η ανακολουθία δικαιολογείται, αν δεχτούμε ότι σπάνια η τάξη αυτή κατέφευγε στο νόταφο για πολλούς οικονομικούς και πρακτικούς λόγους. Οι χωρικοί π.χ. μόνο σε σοβαρές περιπτώσεις θα μετακινούνταν προς την πόλη και δεν θα το έκαναν πάντα για την επικύρωση του ξωφυλλιού τους· τέτοιες επικυρώσεις άλλωστε ήταν περισσότερο αναγκαίες σε μιάν "αστική" κοινωνία, στην πόλη, παρά στην κοινότητα του χωριού, όπου λειτουργούν, γενικά, άλλοι κανόνες ζωής (και αξιοπιστίας στις διαπροσωπικές σχέσεις).

Ανακεφαλαίωση και συμπεράσματα

Η εξωτερική εμφάνιση των υπηκόων της τουρκικής αυτοκρατορίας καθοριζόταν από τις ρυθμιστικές διατάξεις των Σουλτάνων.

Εξάλλου την ενδυμασία επηρέαζε η ύπαρξη κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων, που διαμορφώνονταν ανάλογα, σε κάθε κοινότητα τον κοινωνικό διαφορισμό ο κατακτητής τον επέτρεπε ή και τον ευνοούσε, ίσως, για πολλούς λόγους.

Στην τουρκοκρατούμενη αθηναϊκή κοινωνία, που αποτέλεσε το παράδειγμα στην προσπάθειά μας να δειχθεί ότι η ενδυμασία υπήρξε, στο σύγολό της ή με επί μέρους τμήματά της, η συμβολική έκφραση κοινωνικών διαφορών, επισημάνθηκαν τρεις κοινωνικές τάξεις —η κοινοτική άρχουσα τάξη, η δημιουργούμενη αστική και οι χωρικοί, κάτοικοι της Αθήνας (και των περιχώρων της)— α οποίες διακρίνονταν πράγματι και ενδυματολογικά, όπως έδειξα στην εισαγωγή. Μαρτυρίες αξιόπιστων περιηγητών, εικονογραφήσεις σύγχρονες πηγές όπως είναι τα απομνημονεύματα του Σκουζέ και η χρονογραφία του Μπενιζέλου και η προσωπική μου έρευνα καταλήγουν στην παραπάνω διαπίστωση, η οποία αρχικά φαινόταν ένας απλός ισχυρισμός. Έως τώρα μόλις διαφαινόταν, στα έργα του Καμπούρογλου, που πρώτος τόνισε την "ταξική" διάρθρωση της αθηναϊκής κοινωνίας, (ίσως μάλιστα και με κάποια σχηματικότητα) για να τονίσει την υπεροχή της πρώτης κοινωνικής —αριστοκρατικής κατά τη γνώμη του— τάξης.

Όσον αφορά τη γυναικεία φορεσιά, που αποτελεί και το κύριο μέρος της εργασίας μου, εκφράζει και αυτή τις ταξικές διαβαθμίσεις, αν και όπως τονίστηκε, η γυναίκα ήταν περιορισμένη μόνο στον οικιακό και ενδοοικογενειακό ρόλο της μητέρας και της συζύγου· ωστόσο και μέσα από αυτή τη θέση φανέρωνε με τη φορεσιά της την οικονομική, κοινωνική, ταξική τελικά, θέση της οικογένειας που ανήκε. Με βάση προοικουμενά της χρονικής περιόδου 1749-1834, που

αποτελούν και το κύριο υλικό στην έρευνά μας, διαπιστώθηκε η σύγχρονη ύπαρξη τριών τύπων φορεσιάς (A, A₁, B) που αντικατοπτρίζουν μια συγκεκριμένη κοινωνική διάρθρωση.

Η φορεσιά τύπου A (με κύριο διακριτικό το ζιπούνι), που συναντούμε σε 475 προικοσύμφωνα (σε σύνολο 670), εκφράζει, μέσα σε μία κοινωνία με διττή οικονομική υπόσταση (φεουδαλική κύρια αλλά και εμπορευματική) τον πληθυσμό εκείνο που έχει αστικές δραστηριότητες (έμποροι, βιοτέχνες). Ο τύπος A₁ ανήκει στην άρχουσα τάξη της κοινότητας η οποία έχει τη δυνατότητα να παρακολουθεί το κέντρο, που διαμορφώνει το πρότυπο φορεσιάς (δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη ανέλαβαν αυτόν το ρόλο), και να το παραλαμβάνει, όπως και το έκανε με το νέο εισαγόμενο στη φορεσιά είδος, το "αντερλί", με το οποίο αντικατάστησε το ζιπούνι. Παράλληλα οι γυναίκες που ανήκουν στην τάξη αυτή, κι ένα τμήμα πιά από την ανερχόμενη αστική, φροντίζουν να φορούν, πρώτες, τα νέα εισαγόμενα υφάσματα και διαφέρουν, τέλος, με τον πλούτο στα κοσμήματα και τα λοιπά εξαρτήματα. Π.χ. το υφασμα "σεβαί" το συναντούμε για πρώτη φορά σε προικοσύμφωνα της φορεσιάς τύπου A₁ (και ας μνημονεύεται ο τύπος αυτός σε λίγα προικοσύμφωνα (93 σε σύνολο 670), και ύστερα το βρίσκουμε σε προικοσύμφωνα της φορεσιάς τύπου A. Στη συνέχεια όταν η κοινωνία τείνει σε μία διαμόρφωση αστική, φορούν ένα κοινό, νέο τύπο, φαινομενικά αταξικό.

Η φορεσιά, τέλος, τύπου B φοριέται από το κατώτερο στρώμα του αθηναϊκού πληθυσμού, που ζει και κινείται 'περιθωριακά' μέσα στην Αθήνα, αλλά και από τις γυναίκες των οικογενειών που κατοικούν στα περίχωρά της. Είναι η φορεσιά (γνωστή από την ως τώρα ενδυματολογική έρευνα ως φορεσιά των χωριών της Αττικής), που διατηρεί σταθερότητα μορφής σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε· αρχίζει να δέχεται αλλαγές και επιδράσεις από τη φορεσιά του αστικού κέντρου μόνο

όταν (1840 περίπου) άρχισαν να μεταβάλλονται οι σχέσεις πόλης-χωριού, όταν τελικά ο χωρικός ή ο κοινωνικά συγγενής του κάτοικος της πόλης αρχίζει να έχει αγοραστικές δυνατότητες που του επιτρέπουν να προσθέσει στη φορεσιά (τη δική του και της γυναίκας του) διάφορα, κοσμητικά κυρίως, στοιχεία, χωρίς όμως και να αλλάξει τη βασική της μορφή.

Αντίθετα οι δύο πρώτοι τύποι εμφανίζουν μια ποικιλία ενδυμάτων, τα οποία έρχονται και παρέρχονται στη φορεσιά ή την μεταβάλλουν, ιδιαίτερα σε εποχές που αλλάζουν ή τείνουν να αλλάξουν οι κοινωνικοπολιτικές σχέσεις· τέτοια θα χαρακτηρίζαμε κατεξοχήν την περίοδο στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, όπου η ανησυχία της εποχής —εμπορική δραστηριότητα των Ελλήνων με όλα τα επακόλουθα, σταδιακή αλλά αναπόφευκτη οικονομική υποταγή της οθωμανικής αυτοκρατορίας στα αναπτυγμένα ευρωπαϊκά κράτη, ιδεολογικός επαναστατικός προανατολισμός στη συνέχεια— αποτυπώνεται με μιά διάθεση αλλαγής και στη φορεσιά: Τα προικοσύμφωνα της περιόδου 1749-1774 τεκμηριώνουν μιά πολυμορφία ή τουλάχιστον πολυωνυμία ενδυμάτων και υφασμάτων, που δείχνει αύξηση της ποικιλίας των προσφερόμενων αγαθών και αντίστοιχο 'καταναλωτισμό' (γυλέκι, ζιπούνι, καβάδι, καπλαμάς, μπινίσι, ντουλαμάς, σαγιάς).

Το ρυθμό της εποχής ακολουθεί η φορεσιά στην προεπαναστατική περίοδο και μέσα στην Επανάσταση: καινούρια ενδυματολογικά είδη κάνουν αισθητή την παρουσία τους (κοντογούνι, κοντόσι, κοζώκα, μπικότο).

Σημειώνεται ότι ένα μεγάλο μέρος της εργασίας —αλλά και της σημασίας που αυτή μπορεί να έχει— ανάγεται, στην ενδελεχή μελέτη της μορφολογίας των τριών τύπων φορεσιάς, οι οποίοι και ανασυντίθενται ως τις παραμικρές λεπτομέρειες που συγκεντρώθηκαν από τις πηγές μου. Πιστεύω ότι πέτυχε η προσπάθεια να επεκταθεί η (μη υπάρχουσα ως τώρα) ενδυματολογική έρευνα σε μιά σημαντικά μεγάλη πε-

ρίοδο της Τουρκοκρατίας, όπως την οριοθετούν τα χρησιμοποιημένα προικοσύμφωνα (1749-1834), ενώ και προς τα πάνω η μελέτη έφτασε ως το τέλος του 17^{ου} αιώνα, με τη βοήθεια άλλων πηγών.

Η μετεπαναστατική περίοδος χαρακτηρίζεται από μία διάθεση ελεύθερης έκφρασης στο ντύσιμο (φεύγει π.χ. ο φερετζές από τη φορεσιά), ενώ στη συνέχεια η φορεσιά θα ακολουθήσει τα καινούρια πρότυπα (της Δύσης) και θα μεταβάλει πλέον μορφή.

Η παλαιοαθηναϊκή φορεσιά και μαζί μ' αυτήν όλες σχεδόν οι αστικές, του ηπειρωτικού κυρίως χώρου, που εμπνεύσανται από ανατολικά πρότυπα, υιοθετούν -σταδιακά- τον καινούριο τύπο, γνωστό ως "φορεσιά της Αμαλίας". Προτού να διαμορφωθεί ο καινούριος τύπος η παλαιοαθηναϊκή φορεσιά περνά από μεταβατικές φάσεις. Αντικαθιστά τον τζουμπέ με το μικότο ή το κοντογούνι, το ζιπούνι με το φουστάνι κλπ. Παρεκβατικά μπορεί να δοθεί εδώ ο ενδυματολογικός τύπος της "φορεσιάς της Αμαλίας" (που δεν εμπίπτει στα χρονικά όρια της εργασίας μου): τον αποτελούν τα εξής μέρη: πουκάμισο, φουστάνι με πτυχές στο κάτω μέρος και στενό πανωκόρμι, κοντός και στενός χρυσοκέντητος επενδύτης (το "ζιπούνι" ή "κοντογούνι"), φέσι στο κεφάλι, κάλτσες και παπούτσια αντί για "μέστια" και "τερλίκια". Η φορεσιά συμπληρώνεται με διάφορα κοσμήματα.

Η άποψη που εκφράστηκε ως τώρα, ότι η φορεσιά της Αμαλίας είναι η παλαιοαθηναϊκή φορεσιά (της ανύπαντρης), αποτέλεσε πρόσθετο λόγο να επιλέξω την Αθήνα ως χώρο της έρευνάς μου, για να συντελέσω, όσο αυτό ήταν δυνατό, στην αποκατάσταση της αθηναϊκής παλιάς φορεσιάς που 'αλλοιώθηκε' από την εποχή της Αμαλίας κι ύστερα.

Σημειώσεις

1. Για τις διατάξεις που αφορούν την ενδυμασία των υκοδούλων βλ. H. d' Ohsson, *Tableau général de l' Empire Othoman*, τ.4, Paris 1791, σ.112-167.

Μαρτυρία των απαγορεύσεων διασώζουν και Έλληνες συγγραφείς. Ο Π. Κοδρικάς π.χ. καταγράφει για την 18 Μαρτίου 1789: « Έγινε τό σφοδρόν γιασάκι διά τά φορέματα τών Ρωμαίων» (Π. Κοδρικά, *Εφημερίδες* (εκδ. Αλ. Αγγέλου), Αθήνα 1963, σ.6). Συχνά οι ρυθμιστικές διατάξεις κοινοκοιούνταν στους υκοδούλους χριστιανούς μέσω της εκκλησίας. Βλ. π.χ. Αθ. Κομ. Υψηλάντου, *Τα μετά την Άλωσιν, εν Κωνσταντινουπόλει 1870*, σ.563, όπου το 1777: « Έλθε κροσταγή εις τόν Πατριάρχην διά τά φορέματα καί σαρίκια τών γυναικῶν τε καί άνδρῶν» πβ. Π.Μ. Κοντογιάννη, *Οι Προστατευόμενοι*, Αθηνά, 29(1917), σ.32: «Καί οί δυστυχες ραγιάδες ήσαν υκοχρεωμένοι νά έχουν ενδυματα άπλά μέ σχήματα όχι έξεζητημένα, μέ χρώματα δέ σκοδρα. Περύ τούτου ήγρύκει μέν πάντοτε ή άστυνομία, ίδίως όμως όταν έγίνετο άλλαγή Σουλτάνου. Καί μόλις ό νέος Σουλτάνος άνήρχετο εις τόν θρόνον ήσχολεετο μέ τά ζητήματα ταυτά, άνανέωνε τάς άρχαίας διατάξεις καί έδιδε διαταγάς προς έφαρμογήν των. Τόση δέ ήτον ή άυστηρότης η όποία έδεικνύετο προς τήρησιν τών διατάξεων τούτων, ώστε καί η έλαχίστη κατάχρησις έτιμωρετο μέ θάνατον» Ελένης Βρυραζέλη, ο βίος του ελληνικού λαού κατά την Τουρκοκρατίαν (εκύ τη βάση των ξένων περιηγητών), εν Αθήναις 1939, σ.106 όπου και βιβλιογραφία από περιηγητικά κείμενα που αναφέρονται σε παρόμοιες διατάξεις.

2. Δ. Βικέλα, *Η Ελλάς πρό του 1821*, εν Αθήναις 1884, σ.6: «Τοις ήτο έπίσης άκηγορευμένοι νά ενδύωνται άλλως ή δι' ύφασμάτων εύτελών ώρισμένου χρωματισμού» και σε άναφορά προξένου της Βενετίας στη Θεσσαλονίκη, την 30 Μαΐου 1703 διαβάζουμε: «Έδημοσιεύθη άυστηρόν σουλτανικόν διάταγμα άπαγορευθον εις τούς Έλληνας, Άρμενίους καί Έβραίους, καθ' άπασαν τήν έπικράτειαν, τήν χρήσιν χρωματιστών ενδυμάτων καί κιτρίνων πακουτσιών, ως καί γουνών από κουνάβι, αμουρι,

- έρμιναν, άστραχάν, καί τά παρόμοια>>. (Κ. Μέρτζιλου, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ.188).
3. De la Mortaye, Voyages en Europe, Asie et Afrique, τ.1, Haye 1772, σ.290: <<Το πράσινο χρώμα το φορούν μόνον οι Τούρκοι>> πβ. Μ. Γεδεών, Βραχεία σημείωσις περί των Εκκλησιαστικών ημών Δικαίων Κωνσταντινούπολις 1909, σ.164: <<Ούδεις τῶν Χριστιανῶν ἠδύνατο νά φέρῃ φόρεμα πρασίνου χρώματος (...)>>.
4. Ed. Brown, Relation de plusieurs voyages faits en Hongrie, Serbie, Bulgarie, Macédoine, Thessalie (...), Paris 1674, σ.88-9: <<Οἱ Τούρκοι στην κορυφή του κεφαλιού άφηναν βόστρυχο και ξύριζαν τὸ υπόλοιπο τμήμα του κεφαλιού τους. Τὸ αντίθετο οφείλαν οι Χριστιανοί να κάνουν>>.
5. Τὸ κάλυμμα του κεφαλιού αποτέλεσε σημαντικό διακριτικό σύμβολο στη μουσουλμανική κοινωνία — η αρχή ανάγεται στον ιδρυτή της θρησκείας, τον Μωάμεθ—. Τα τουρκοκρατούμενα έθνη επίσης διακρίνονταν από τους κατακτητές, κυρίως, από το κάλυμμα του κεφαλιού και την υπόδηση. Βλ. Ν. Nikolay, Les navigations peregrinations et voyages, faicts en la Turquie, par —, Anvers 1577, σ.279: <<Το κάλυμμα του κεφαλιού των Εβραίων είναι κίτρινο σαρίκι, των Ἑλλήνων Χριστιανῶν είναι μπλέ και των Τούρκων σκέτο άσπρο. Η κυκλίαια αυτών των χρωμάτων διαχώριζε τα έθνη>>. Και ο Βέλγος περιηγητής De Mirone, που ταξίδεψε περίπου το 1720, σημειώνει ότι οι Ἕλληνες της Πόλης ντύνονται όπως οι Τούρκοι αλλά με δύο διαφορές. Δεν φορούν πρώτα πρώτα σαρίκι αλλά καλπάκι ή φέσι κόκκινο ή σε άλλο χρώμα εκτός από πράσινο που απαγορεύεται (πβ. Κ. Σιμόπουλου, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τ.Β, Αθήνα 1973, σ.102) J. Dallaway, Constantinople ancient and modern, with excursions to the shores and islands of the Archipelago and to the Troad, by —, London 1797, σ.77: <<Όλα αυτά τα έθνη που συνθέτουν τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης, φορούν διαφορετικό κάλυμμα στο κεφάλι: Αρμένιοι, οι Εβραίοι και οι χειρώνακτες Ἕλληνες συνηθίζουν τὸ

γαλάζιο χρώμα που οι Τούρκοι το θεωρούν ταπεινωτικό και υποδήματα από άσπλο κόκκινο δέρμα>> W. Wittman, Travels in Turkey, Asia Minor, Syria and across the desert into Egypt during the years 1799, 1800 and 1801 in company with the turkish army and the british military Mission, by —, (...), London 1803, σ.24: <<Οι Έλληνες ντύνονταν σχεδόν όπως οι Τούρκοι. Δεν επιτρεπόταν να φορέσουν καβούκι ή σαρίκι από άσπρη μουσελίνα κι έτσι περιοριζόνταν στο καπάκι ή στο γαλάζιο σαρίκι και κανείς από τους Έλληνες, δεν μπορούσε να φορέσει κύτρινες μπότες ή παντόφλες εκτός από εκείνους που ήταν στην υπηρεσία ξένων πρεσβευτών, κλπ.>>.

6. T. Smith, An account of the Greek Church, by —, London 1680, σ. 15· Elias Abesci, État actuel de l' Empire Ottoman, τ.2, Paris 1792, σ.179-80· G.A. Olivier, Voyage dans l' Empire Othoman, 1^η Égypte et la Perse, fait par ordre du Gouvernement, pendant les six premières années de la République, par —, τ.1 Paris 1801, σ. 352: <<Οι κλούσιοι Τούρκοι φόρουσαν κύτρινα παπούτσια, οι Έλληνες κόκκινα, οι Εβραίοι και οι Αρμένιοι μαύρα>>.

7. Το ένδυμα, πανάρχαια, ακοτέλεσε μέσο επικοινωνίας των ανθρώπων ταυτότητα που προσδιόριζε την κοινωνική, οικονομική, θρησκευτική, πολιτική, ιδεολογική θέση ατόμων και ομάδων. Βλ. γενικά Ε.Π. Παπανούτσου, Ο άνθρωπος και το φόρεμα, Πρακτική φιλοσοφία, Αθήνα 1973, σ.206-209· Γρηγ. Γκιζέλη, Η ρητορική του ενδύματος, Αθήνα 1974· Λίζας Σκουζέ-Πετρίδη, Η μόδα φαινόμενο κοινωνικό, Ζυγός (1975), Ιούλιος-Δεκέμβριος τεύχ. 15-17, σ.146-53· Werner Enninger Kodewandel in der kleidung. Sechszwanzig Hypothesenprobe, Semiotik, (1983), σ.23-48.

8. Οι κατακλιπές δεν επεδύωκαν την αφομοίωση των υποτελών· αντίθετα τους στόχους είχε η βενετική πολιτική. Εξάλλου οι διατάξεις εφαρμόζονταν αυστηρά σε ορισμένες περιόδους, κρίσιμες για τον κατακλιπτή (βλ. σχετικά L. Stavrianos, The Balkans Since 1453, New York 1961, σ.113-5).

9. Για το θεσμό γενικά των προνομίων βλ. Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ.1, Θεσσαλονίκη 1961, σ.198-202' τ.2, Θεσσαλονίκη 1964, σ.289-94' Γ. Κοντογιώργη, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1982, σ.52-60.
10. Στα Μαστιχοχώρια π.χ. της Χίου οι κάτοικοι έχουν δικαίωμα να φορούν άσπρο σαρίκι. Βλ. M. Galland, *Recueil des rits (sic) et cérémonies du pelerinage de la mecque, auquel on a joint divers Ecrits relatifs à la religion, aux sciences et aux moeurs des Turcs*, Amsterdam 1754, σ.108' R. Chandler, *Travels in Greece: or an account of a tour made at the expense of the society of Dilatanti*, Oxford 1776, σ.50' και ο περιηγητής W. Turner διακρίνεται την ά-καρξη προνομίου στη χρήση λευκού κεφαλόδεσμου από τις γυναίκες της Σύμης (W. Turner, *Journal of a tour in the Levant, by —*, τ. 3, London 1820, σ.23).
11. Ιδιαίτερη π.χ. μεταχείριση φαίνεται ότι είχε η Ελληνίδα που παντρευόταν Μουσουλμάνο. Είχε το δικαίωμα, όπως μας πληροφορεί ο περιηγητής Eneman, να φορά πράσινο μούστο που απαγορευόταν για τις άλλες Ελληνίδες (βλ. Κ. Σιμόπουλου, ό.π., σ.75).
12. Προνομιακή μεταχείριση στα χρόνια της Τουρκοκρατίας είχαν π.χ. στη Χίο οι γιατροί, που επιτρεπόταν να φορούν παπούτσια από κίτρινο μαροκί και να ντύνονται με ζωηρόχρωμα υφάσματα (M.Galland, ό.π., σ.166-7' J. Aegidius van Egmont, *Travels through part of Europe, Asia Minor, the islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypte, Mount Sinai etc.*, London 1759, σ.167). Και άλλα επαγγέλματα απαλλάσσονταν από τους περιορισμούς (βλ. πρόχειρα Κ. Σιμόπουλου, ό.π., σ.254, όπου η πληροφορία ότι οι Έλληνες Μακεδόνες, που εξασκούσαν το επάγγελμα του χασάπη στην Κωνσταντινούπολη, έχουν το δικαίωμα να φορούν σαρίκι και πράσινα ρούχα, όπως οι Τούρκοι.

13. Για τη σύνδεση του ενδύματος με τις κοινωνικές διακρίσεις υπάρχει ήδη αξιόλογη βιβλιογραφία. Βλ. π.χ. Ingeborg Weber-Kellerman, *Mode und Tradition. Ein Beitrag zur Wesenserhellung des volkstümlichen Überlieferungsvorganges*, *Populus Revisus*, 14, Tübingen 1966, σ.17-27· Don Yoder, *Folk costume* σπου: Richard M. Dorson, *Folklore and folklife. An introduction*, Chicago and London 1972, σ.300· Yvon Deslandres, *Le costume, image de l' Homme*, Paris 1976, σ.177-82.
14. J. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, τ.7, Gotha 1863, σ.398.
15. Μ.Α. Καλινδέρη, *Τα λυτά έγγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης 1676-1808*, εν Θεσσαλονίκη 1951, σ.100.
16. Πβ. Γιάννη Τσαρούχη, *Οι Ενωραϊτικές φορεσιές σε σχέση με τις άλλες τοπικές ενδυμασίες, Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, 2(1958), σ. 255: <<Κατά τούς χρόνους της Τουρκοκρατίας βλέπουμε να επικρατεί για τούς πλούχιοντες αλλά και για τούς Τούρκους ένας τύπος φορεσιάς παρόμοιας με αυτή που φορῶνε οί πακάδες σήμερα. Όσοι ἄνηκουν στήν καλή τάξη, Έλληνες κοτζαμκάσηδες και Τούρκοι, φοροῦν αυτή τή φορεσιά που ἄκοτελεται ἀπό κουκάμισο με μανύκια, ἕνα "καβάδι" σταυρωτό ἢ "ἄντερύ", ἕνα κοντό ράσο κι' ἀπό πάνω τόν τσουμπέ ἢ τή γούνα. Κάτω ἀπό τό κουκάμισο φοροῦνε ἕνα βρακί που εἶναι κομμένο ὅπως τά σημερινά "μκουραζάνια" τῶν Σαρακατσαναίων>>
17. Πβ. Κ. Συμόκουλου, *δ.κ.*, τ.Α, Αθήνα 1970, σ.573.
18. La Croix, *Memoires, du —, contenant diverses relations très-curieuses de l'Empire Othoman*, τ.1, Paris 1684, σ.172· του ζῦδιου, *État présent des nations et Églises Grecque, Arménienne, et Maronite en Turquie*, par —, Paris 1741, σ.40.
19. Για τούς "προστατευόμενους" που ονομάζονταν και κπερατλήδες, φερ-

μανλήδες, βερατοφελμανλήδες, μπαρατάριοι και για τα κρονόμια που προέκυκταν όταν έμπαλναν κάτω από την προστασία μιάς ξένης χώρας, βλ. την κατατοκιστική εργασία του Παντ. Κοντογιάννη, Οι Προστατευόμενοι, ό.π., σ.17-39' πρόχειρα βλ. και τη βιβλιογραφία που παραθέτει ο Κ. Σιμόπουλος ό.π., τ.Γ1, Αθήνα 1975, σ.133-4.

20. William Eton, A Survey of the Turkish Empire, London 1799², σ. 353-4.

21. Για τα κρονόμια στον τρόπο ένδυσης φαναριωτών με αξιώματα και των συγγενών τους βλ. Μ.Π. Ζαλλώνη, Σύγγραμμα περί φαναριωτών, Αθήνα 1972, κριτική έκδοση, επιμέλεια - εισαγωγή, Θ.Χ. Παπαδόπουλου, σ. 27, 43-4. (Η πρώτη έκδοση, Μασσαλία το 1824' στη συνέχεια μεταφράζεται από τον Ν. Βαφειάδη και εκδίδεται στο Παρίσι το 1831. Δεύτερη μετάφραση έγινε από το Βλάσιο Βαλιτινό και έκδοση στην Αθήνα το 1855)' Σ.Ι. Βουτυρά, Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας, τ.9, σ. 101, λ. φαναριώται.

22 J.C. Hobhouse, A journey through Albania and others provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810, τ.1, London 1813, σ.496.

23. Εννοούμε, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και ιδιαίτερα από τον 18^ο αιώνα και μετά, άρχουσα τάξη, ομάδα ανθρώπων που με την ιδιοκοίηση των πόρων (γης) και της παραγωγής (αγροτικής κυρίως) των άλλων στρωμάτων επιτυγχάνει να ασκεί, στο ειδικό καθεστώς της τουρκικής κατάκτησης, πολιτική κοινωνική και οικονομική εξουσία. Είναι κυρίως η τάξη των κοτζαμπάσηδων, των μεγάλων ιδιοκτητών της γης που συναγωνίζονταν συχνά τους Τούρκους, ιδιοκτήτες μεγάλων τσιφλικιών. Ο Μοσκώφ επισημαίνει ότι η περιουσία των χριστιανών είναι στο σύνολό της ελάχιστα μικρότερη από την μουσουλμανική, τουλάχιστον στα χρόνια της οθωμανικής παρακμής: «Οι οικογένειες Σιπασίνη στην Ήλεια, οι Ζαΐμηδες και οι Λόντοι στην Λακία, οι Δεληγιανναίοι στην Αρκαδία και περισσότερο απ' όλους

α' Νοταράδες στην Κορινθία, έχουν κτήματα ανάλογα με τών πλοσ σημαντικῶν Μουσουλμάνων γειτόνων τους>>. (Κ. Μοσκῶφ, Η Φωνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα, ιδεολογία του μετακρατικού χώρου, Αθήνα 1978³, σ.41)· Β. Φύλια, Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση (1800-1864), Αθήνα 1974, σ.31· Ν. Σβορώνου, Εκτισκόκηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 1976², σ.46· Κ.Τσουκαλά, Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922), μτφρ. Ι. Πετροπούλου - Κ. Τσουκαλά, Αθήνα 1979, σ.71.

Σταδιακά και με την αδυναμία της δημιουργούμενης αστικής οικονομίας να ολοκληρώσει τις διαδικασίες της θα συμπτυχθούν στους κόλπους της οι πλούσιοι αστοί (μεγαλέμποροι, μεγαλοβιοτέχνες, μεγαλοεφοκλιστές κ.α) διατηρώντας ωστόσο ως τα χρόνια της Επανάστασης κάποια ανεξαρτησία ως προς την ιδεολογική τους πορεία (κβ. Β. Κρεμμυδά, Εισαγωγή στην Ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821), Αθήνα 1976, σ.196-202· παράλληλα και την άποψη του Γ. Κοντόγλωρη, ό.π., σ.381, όπου πρόκειται για σύζευξη της αστικής με την καλαιοκρουχοντική τάξη (άρχουσα) ή ακόμα και προσαρμογή της καλαιοκρουχοντικής τάξης στις αστικές παραγωγικές και ιδεολογικές συνθήκες.

24. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας η γενειάδα αποτέλεσε σύμβολο εξουσίας και δύναμης. Βλ. Κ. Μιάδα-Τσομώκου, Η συμβολική σημασία της γενειάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, Δωδώνη, 6(1977); σ.377-96. Ο Μ.Φ. Ζαλλώνης, ό.π., σ.27, παρατηρεί ότι ανάμεσα στα άλλα κρονόμια που δόθηκαν στον πρώτο διερχομνέα του Διβανίου, αλλά και στους διαδόχους του, ήταν και η άδεια να αφήσει γένεια.

25. Για τον όρο βλ. Ν. Ανδριώτη, Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής, λ. κοτζάμπασης. Είναι οι κοινοτικοί άρχοντες που υπηδίαζτερα στην Πελοπόννησο, αποτελούσαν οργανωμένη δύναμη και υπήρξαν συχνά δημιουργοί πολιτικών φατριών και συγκρούσεων. Ως ξεχωριστή κοινωνική τάξη "των προκρύτων" ή "κοτζαμτάσηδων", των

"οικονομικά δηλαδή ισχυρών", τη βρίσκουμε και στην αρχή της Επανάστασης, όταν γινόταν αγώνας για τη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους (βλ. Στ: Παπαδόπουλου, Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. Η "Ελληνική πολιτεία" (1828-1832), Ιωάννινα 1977, σ.16).

26. Πβ. Φωτάκου, Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασης, τ. 1, εν Αθήναις 1899, σ.33: <<Τοιοῦτος ἦτον ὁ κοτζάμπασης ὅστις καί κατά τὰ ἄλλα ἐμιμεστο τόν Τούρκον καθώς εἰς τήν ἔνδυμασίαν, εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τρόπους καί εἰς τὰ τῆς οἰκίας του>>.
27. Cornelio Magni, Relazione della città d' Athene, colle provincie dell' Attica, Focia, Beozia, e Negreponte, ne' tempi, che furono queste passeggiate da —, 1° anno 1674, Parma 1688, σ.24-5' Ed.D. Clarke, Travels in various countries of Europe, Asia and Africa, by —, τ.4, London 1816, σ.118-25: σχολιάζει την εκιδειξιμανία του κοτζάμπαση της Λειβαδιάς, την υλοθέτηση τουρκικών συνηθειών, τη φορεσιά του J.Cam. Hobhouse, ό.π., σ.496.
28. Πβ. Κ. Σιμόπουλου, ό.π., τ.Γ2, σ.436. Πολλές φορές οι κοινές δεν περιορίζονταν σε χρηματικά κρόστικα αλλά οδηγούσαν ακόμα και στο θάνατο π.χ. πληροφορούμαστε ότι το 1796 μαρτύρησε άνθρωπος του Καραοσμάνογλου, του πανίσχυρου οθωμανού τοπάρχη της Μ. Ασίας, γιατί <<ἐξεθάρρευσεν καὶ ἐφόρει εἰς μέν τοὺς πόδας ὑποδήματα (κίτρινα) τουρκικά εἰς δὲ τὴν κεφαλὴν φέσι τό ὅποιον κάθε ἀνθρώπος δέν δύναται νά φορέσῃ εἰς τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς>> (Νέον μαρτυρολόγιον, Βενετία 1799, σ.322). Ἄλλοτε οἱ Τούρκοι εὐνοοῦσαν καὶ εξαγόναζαν τὴ διάθεση τῶν ὑπόδουλων γιὰ ἐξομώση. Ο κερληγητής P. Laurent, Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey and Italy, made in the years 1818 and 1819 by —, τ.1, London 1821, σ.112, μας πληροφορεῖ ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τὴν ἄνωττερη τάξη ἀγοράζουσαν τὸ προνόμιον νὰ φοροῦν σαρίκι σαν αὐτὸ τῶν Τούρκων, ἀπὸ ὑφασμα ὅμως ποὺ ποικίλλει με χρυσόνημα γιὰτὶ εἶναι ἀπαγορευμένο στο ραγιά νὰ φορᾷ ολόλευκο χρώμα. Εἶδαμε ἄλλωστε (σημ 14) ὅτι φερμάνι τοῦ 1806 ἔδινε τὸ δι-

καίωμα στην τρίτη τάξη να μετακηθήσει στη δεύτερη και να φορέσει κάλτσες και παπούτσια αρκεί να κλήρωνε το ανάλογο κέρσιμο· κάποτε οι διατάξεις γίνονται πιο αυστηρές ανάλογα με τις σχέσεις -πολιτικές, κοινωνικές, θρησκευτικές- που υπήρχαν ανάμεσα στον κατακτητή και τον υπόδουλο. Έτσι το 1772 χρόνος διαμάχης ανάμεσα στους Τούρκους και τους Ρώσους και ελεύθας στους Έλληνες, για ακελευθέρωση, υπογράφεται από τον ύβιο τον Πατριάρχη Θεοδόσιο Β', η διαταγή, με αφορμή τον επικείμενο εορτασμό του Πάσχα: << προς τούτους να μην φοροϋν καλκάκια ύψηλά, γρύναις με προφύλια μεγάλα καί άλλα φορέματα μέτιστα καί όποιό ανήκουν είς τούς κρατούντας ήμων, (...) αλλά να φυλάττωσιν άπαρασαλεύτως τούς προεκδεδομένους βασιλικούς προσκυνητούς όρσμούς περί τών ένδυνάτων >> (Θ. Βολύδη, Το Πάσχα εν Κωνσταντινουπόλει κατά το 1772, Παναθήναια, 10(1905), σ.23).

29. Baron de Riedesel, Remarques d'un voyageur moderne au Levant, Amsterdam 1773, σ.229-30..

30. Λέξει να προστεθεί εδώ ότι και στα Εκτάνησα, που είχαν δυτική κατοχή, η "πρώτη κοινωνική τάξη" προσκαθούσε με κάθε τρόπο να ιουάσει του κατακτητή της σιμαντούμε π.χ. στην Κέρκυρα τον εύκρο Κερκυραίο που απαρτέτε την εθνική του φρεσιά και φορά βενέτικα, ενώ ο λαός διατήρησε το χαρακτηριστικό τοπικό ένδυμα. Στους Παξούς οι μόνοι που φορούσαν φράγκικα, ήταν τρεις τέσσερις οικογένειες που διεκδικούσαν αριστοκρατικούς τίτλους. Ακόμα και οι αποκριατικές μεταμφέσεις στην Κέρκυρα ήταν προνόμιο της παραπάνω τάξης (Κ. Σιμόπουλου, ό.π., τ.Β, σ.523-29).

31. Από μιάν άλλη άποψη μπορούμε να δεχτούμε και την ψυχολογική εμπίνεία του φαινομένου, ως εκδήλωση δηλαδή θριάμβου και εκδίκησης.

32. Η προσοχή των περιηγητών μέχρι τουλάχιστον το τέλος του 17^{ου} αιώνα είναι στραμμένη προς τους Άγιους τόπους, καθώς είναι προσκυνητές οι περισσότεροι ή προς την Αιτωλή γενικότερα, που είναι εκείκε-

ντρο με εμπορικά, διπλωματικά, στρατιωτικά κλπ. ενδιαφέροντα. Προτιμούσαν κυρίως τα θαλασσινά ταξίδια, και από τον ελληνικό χώρο προσιτό στον περιηγητή ήταν μόνο το κεντρικό Αιγαίο και τα Εκτάνησα. Για μία συνολική εκτίμηση των ενδιαφερόντων των περιηγητών, για τα δρομολόγια που ακολουθούσαν, τις δυσχέρειες των ταξιδιών κλπ. βλ. Ε. Βουραζέλη, ό.π., σ.26-104° Κ. Σιμόπουλου, ό.π., τ.Α, σ.51-90° τ.Β, σ.5-18° τ.Γ1, σ.7-25.

33. Η απομάκρυνση των Βενετών από το διεθνές προσκήνιο, ο ανταγωνισμός Γαλλίας- Αγγλίας, η ευνοϊκή συνθήκη του Κλουτζούκ-Καϊναριτζή, η παραδοσιακή αποχή των Οθωμανών από το εμπόριο και τη ναυτιλία, δημιουργούν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη μιάς υπολογίσιμης ανταγωνιστικής εμπορικής και ναυτιλιακής ελληνικής δύναμης (βλ. Α. Βακαλόπουλου, Ιστορία του νέου Ελληνισμού, τ.4, σ.157-205° τ.5, σ.41-43° Σ. Μάξιμου, Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού, Αθήνα 1973³, σ.15-9° Ν.Γ. Σβορώνου, Η ελληνική οικονομία και κοινωνία το 1820 Ένα γαλλικό υπόμνημα, Ο Ερασιστής 11(1974), σ. 387, 403-411° —, Επισκόπηση, ό.π., σ. 51-3° Σπ. Αδόραχ, Ελληνική κοινωνία και οικονομία, 17^{ος} και 18^{ος} αι., Αθήνα 1982, σ. 33-78° Γ. Λονταρίτη, Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850), Αθήνα 1981, σ.6-10, 29-66

Για τους παράγοντες που συνέβαλαν στην εμφάνιση και εξάπλωση ευρύτερα των βαλκανικών εμπορών, την εθνική και τοπική τους προέλευση, τό ρόλο, και ιδιαίτερα των Ελλήνων στη διαμόρφωση νέων κοινωνικών σχημάτων βλ. Traian Stoianovich, Ο κατακτητής Ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος, μτφρ Ντόρας Μαρμερέλη, στο: Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών, σ.289-345.

Οι ανταλλαγές άλλωστε με αποκλειστικό χαρακτήρα, στον ελληνικό και ευρύτερα τον οθωμανικό χώρο, όπου εξάγονται κυρίως αγροτικά προϊόντα και μισοεπεξεργασμένα βιοτεχνικά και εισάγονται βιομηχανικά, στρέφουν το ενδιαφέρον στην ελληνική περιουσία.

Για το εμπόριο στον ελληνικό χώρο βλ. τη βιβλιογραφία, μ'επιλογή, που παραθέτω στη σελ. 172, που αναφέρεται στις εισαγωγές και εξαγωγές υφασμάτων στα μέσα του 18^{ου} αιώνα και αρχές του 19^{ου}.

34. Με τη διαφαινόμενη χρεωκοπία της οθωμανικής αυτοκρατορίας ο ελληνικός χώρος περνά στο επίκεντρο των ανταγωνισμών των Μεγάλων

δυνάμεων, γιατί καθεμιά από αυτές θέλει να δημιουργήσει ζώνες δικής της επιρροής.

35. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινά και συχνά τουρκικά έθιμα, ΒΖ, 30 (1929/30), σ. 180-85 του ύλου ΒΒΠ, 2² (1948), σ. 1-15' Α.Ν. Βερναρδάκη, Περί αμφιέσεως εν Αθήναις 1905, σ. 32, 58-9, 75' του ύλου, Η καλλιπρά, Γκέ:ου Ηερολόγιον (1908), σ. 177-81.

Δεν θα πρέπει όμως να αγνοούμε ότι και το Βυζάντιο είχε δεχτεί ποικίλες επιδράσεις από την Ασία —η ξενική προέλευση πολλών βυζαντινών ενδυμάτων και υφασμάτων μπορεί να φανεύει και από τα ονόματα, π.χ. 'καββάδιον', 'θκαρισμάγγιον', "καμουχός" κλπ. (βλ. Φ. Κουκουλέ, ό.π., σ. 6, όπου και βιβλιογραφία). Ο Γεώργιος Τσαρούχης, ό.π., σ. 254, κάπως έτσι δικαιολογεί την ομοιότητα πολλών ενδυμάτων, σε διαφορετικούς λαούς: <<Η τεχνική αυτή δεν είναι μόνο μία για όλες τις έλληνικές φορεσιές μά συναντιέται σ' όλη την 'Ανατολική Μεσόγειο, στις 'Αραβικές χώρες, στην 'Ασία, φτάνοντας μέχρι τό Θιβέτ και την 'Ιαπωνία. Δεν είναι εύκολο να εξηγήσουμε τόσο χτυπητές ομοιότητες στον τόπο της κομής των ενδυμάτων ανάμεσα σε κοστούμια τόσων διαφορετικών λαών. Ίσως μία εξήγησης θά μπορούσε να δοθεεί αν μελετούσαμε τό εξαγωγικό εμπόριο της Περσίας γιατί οί πιο πολλές ρακτικές μορφές ενδυμάτων από εκεί φαίνεται να χουν την καταγωγή τους. (...). Αυτά όλα είναι χρήσιμα να τά ξέρουμε για να μην κρίνουμε επικόλαια τις τοπικές ενδυμασίες μας, τις όποτες από τή μία μεριά όνομάζουμε "Έθνικές" και από τήν άλλη χαρακτηρίζουμε ως Τουρκικές, άκριβώς μάάλιστα όταν συμβαίνει να διακωνίζουν πανάρχαιες μορφές 'Ασιατικών ενδυμάτων που τό 'Έλληνικό Έθνος παρέλαβε άπ' τήν 'Ασία πολλούς αιώνες πριν έμφανιστούν οί Τούρκοι>>.

Και η επαφή με τη Δύση εκέδρασε στην ενδυμασία —τα "κουρτωβράκια" ανάγουν εκεί την προέλευσή τους—, ώστε "τα Λατινικά ή Λατινόκοκα ρούχα" ή τα "φράγγικα" να διαστέλλονται από τά "των Βυζαντινών". Συχνά οικονομικοί λόγοι —το χρήμα των Βυζαντινών διέρρεε σε ξένες αγορές— ανάγκασαν βασιλείς να αποφασίσουν έντονους περιορισμούς (βλ. Φ. Κουκουλέ, ό.π., σ. 9: ο βασιλιάς της Νίκαιας Ιωάννης Δούκας Βατάτζης <<έξηνεγκε δόγμα μηδένα των ύ-

κηκών χρῆσθαι αὐτοῖς, εἰ μὴ βούλοιο ὅστις ποτ' ἂν εἶη αὐτοῖς τε καὶ γένος ἄτιμος εἶναι, ἀλλ' ἢ μόνοις τοῖς ὅσα ἡ Ῥωμαίων γῆ καὶ αἱ Ῥωμαίων ἀσκοῦσαι χεῖρες>>.

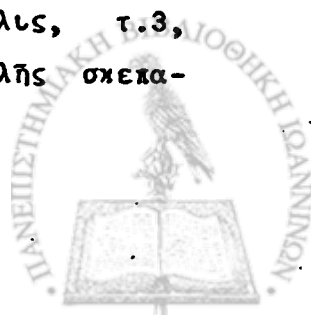
36. Βλ. Γ. Σωτηρίου, Περὶ τῆς εξωτερικῆς περιβολῆς τῶν κληρικῶν, Γρηγόριος Παλαμάς, 3(1919), σ.452-60, 546-51. Τα στοιχεῖα που παραθέτει ὁ συγγραφέας μας οδηγοῦν στὴν ἀποψη ὅτι ἡ κοινωνικὴ διαβάθμη ἐεκτελεινόταν καὶ στὸν κλήρο· ὁ ἀνώτερος φορὰ παρεφμερῆ ἐνδύματα με τοὺς λαϊκοὺς τῆς ἀρχουσας τάξης καὶ ὁ κατώτερος τα ἐνδύματα τοῦ τόπου καταγωγῆς του, ὅπως τα κατώτερα στρώματα τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Ἴσως ἡ ἀνισότης αὐτὴ νὰ οδήγησε τελικὰ στὸν ἀγῶνα που ξεσήκωσε ὁ Ν. Δούκας ἐναντίον τοῦ Ἰγνατίου (1815), ζητώντας τὴ γενίκευση τοῦ μοναχικοῦ ράσου· ὁ Ἰγνάτιος υποστήριξε ὅτι ὁ κάθε κληρικός πρέπει νὰ φορὰ τα ἐνδύματα τοῦ τόπου του. Το 1828 πάντως γενικεύτηκε ἡ χρῆση τοῦ μοναχικοῦ ράσου (ὅτι φοροῦν κερῶν σήμερα οἱ ιερεῖς). Βλ. καὶ τὴν κρίση γιὰ τὴν παραπάνω ἐργασία τοῦ Φ. Κουκουλέ, Λαογραφία, 8(1921-25), σ.247-62· Β. Στεφανίδου, Ἡ τῶν ἀριστοκρατικῶν ἐνδυμάτων τοῦ Βυζαντίου ἐκίδρασις ἐπὶ τῶν ἀρχιερατικῶν ἀμφύων, Θεολογία, 21(1950), σ.19-25.

Γενικὰ γιὰ τὸ θέμα καὶ γιὰ τὴν εξωτερικὴ ἐμφάνιση τῶν κληρικῶν βλ. Παν. Παπαευαγγέλου, Ἡ διαμόρφωσις τῆς εξωτερικῆς ἐμφάνεισος τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ ἐδῶ τοῦ ἐλληνικοῦ κλήρου, Θεσσαλονίκη 1965, σ.115-7, 131-9.

37. Καὶ στὸ Βυζάντιο οἱ διάφορες κοινωνικὲς τάξεις διακρίνονταν μετὰξὺ τους καὶ ἀπὸ τὴν ἐνδυμασία ἢ κάποια ἰδιαιτέρα διακριτικὰ σύμβολα. Βλ. Φ. Κουκουλέ, ὁ.π., σ.7-10, 40-1, 47, 52· τ.4, σ.353-374, 409 ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

Τὴ συμβολικὴ σημασία τῶν ἐνδυμάτων σημειώνει καὶ ὁ Σ.Π. Κυριακίδης, Τα σύμβολα ἐν τῇ νελληνικῇ λαογραφίᾳ, Λαογραφία, 12(1938-48), σ.516-21.

38. Βλ. καὶ σημ. 46· πβ. Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις, τ.3, Ἀθήνησιν 1869, σ.403: <<Ἐκ πάντων ὁμως τῶν τῆς κεφαλῆς σκεκα-

σμάτων παραδοξότερον είν ητον δυνατόν νά έκινούση η άνθρωπίνη κενοσκουδία παρά τό καλικάκιον η καλουκάκιον, καθώς τό έκρόφερου οί κατ' έξοχήν καλουκακοφόροι χτιοι, καί έχασω δίκαιον 'να γελωσιν οί υιοί καί οί έκγονοι ήμών βλέκόντες έν τας της άκογενείας είκόσι τας τερατώδεις εκείνας σφαίρας, αϊ τινες έβάρυνον επί τούς αιώνας "ώς πατρική κατάρα", κατά τήν φράσιν του μακαρίτου 'Ρίζου, τόν τράχηλον τών πατέρων αύτών>>.

39. Πβ. G. Burgel, Αθήνα: Η ανάπτυξη μιás μεσογειακής πρωτεύουσας μπφ. Π. Ρυλμόν, Αθήνα 1976, σ.139-48.
40. Τα προικοσύμφωνα είναι είδος εγγράφων, και μάλιστα σημαντικών όταν ακουσιάζει άλλο υλικό, που μπορούν να ακοτελέσουν εκτός των άλλων και πηγή στη διερεύνηση οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων (πβ. για τη σημασία, γενικότερα των εγγράφων, στη σύχρονη ιστορική έρευνα Σκ. Ασδραχά, Ζητήματα Ιστορίας, Αθήνα 1983, σ.137).
41. Η έρευνα π.χ. που στράφηκε στην εικονογραφία των εκκλησιών της Αθήνας, όπου οδηγήθηκα ύστερα από τη διακρίστωση ότι συχνά στην εικονογραφία των εκκλησιών της Ηκείρου εικονίζονται και τα πρόσωπα των δωρητών (στοιχείο απ' όπου αντλεί κανείς πληροφορίες για τη φορεσιά), δεν καρκοφόρησε για την Αθήνα, γιατί δεν εντόκισα στην εικονογραφία της αντίστοιχες ακεικονίσεις.
42. Η ενδυματολογία ορίζεται ως "μελέτη των ενδυμάτων από ιστορική, οικονομική, ψυχολογική, κοινωνιολογική, γεωγραφική και καπασκευστική σκοπιά" (Ιωάννα Παπαντωνίου, Συμβολή της γυναικείας, ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς, Εθνογραφία, 1(Ναύπλιο 1978); σ.5).
43. Αναφέρω εδώ εντούτοις τη συνολική εκτίμηση για το "ταξικό σύστημα" της Αθήνας που επικειρεί ο θανάσης Παπαδόπουλος στην εισαγωγή των απομνημονευμάτων του Π. Σκουζέ (Π. Σκουζέ, Απομνημονεύμα-

τα. Η τυραννία του Χατζή-Αλή Χασεκί στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα (1772-1796), Αθήνα 1975, σ.19-27)· την αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή του Δ.Ν. Καρύδη, Πολεοδομικά, ό.π., σ.98-200, που αποτελεί ουσιαστικό βήμα στη διερεύνηση των οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων για αυτή την πόλη που έμεινε ως τώρα, όπως επισημαίνουν και οι παραπάνω μελετητές, έξω από τα ενδιαφέροντα της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας, ίσως γιατί μέσα από τις δυτικοευρωπαϊκές και λιγότερο οθωμανικές αρχαιολογικές πηγές προβάλλει, με την πρώτη ματιά, ως "δευτερεύον" εμπορικό, διοικητικό κέντρο σε σχέση με την Θεσσαλονίκη ή το Μωριά (πβ. του ίδιου, Οικονομία και κοινωνία στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα, Επιστημονική Σκέψη (1982), Σεπτέμβριος-Οκτώβριος, τεύχ. 9, σ.12-9 και -, Σχεδιάγραμμα των συνθηκών παραγωγής και εμπορίου στην Αθήνα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, Ο Πολίτης (1982), Οκτώβριος, τεύχ. 54, σ.45-60)· τη μελέτη τέλος της Ματούλας Χ. Σκαλτσά, Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1983, που διερευνά τον τρόπο με τον οποίο η πολιτική και η οικονομία επενεργούν στη διαμόρφωση της κοινωνικής ζωής αρχικά και στη συνέχεια των δημόσιων χώρων κοινωνικών συναθροίσεων για τη χρονική όμως περίοδο 1834-1910.

44. Ιωάννου Μπενιζέλου, <<Ιστορία των 'Αθηνών υπό του 'Αθηναίου διδασκάλου 'Ιωάννου Μπενιζέλου>>, στους: Θ.Ν. Φιλαδελφώς, Ιστορία των Αθηνών, τ. 2, εν Αθήναις 1902, σ.265, 275-6, 306. Σημειώνουμε πρόχειρα ότι ο Δ. Σουρμελής απέδωσε πρώτος την παραπάνω πραγματεία στον Ιωάννη Μπενιζέλο (Δ. Σουρμελή, Κατάσταση συνοικτικής της πόλεως των Αθηνών, εν Αθήναις 1842², σ.76), ενώ ο Δ.Γρ. Καμπύρογλος, Ισπρά, ό.π., τ.1, α 29, απαύδα στο Χριστόφορο Περραιβό τη συγγραφή της παραπάνω χρονογραφίας, επειδή ο τελευταίος δε σημείωσε το όνομα του συγγραφέα όταν συμπεριέλαβε το κείμενό με τον τίτλο <<Επιτομή περί της των 'Αθηναίων πολιτείας>>, στο τέλος του Β' τόμου της πρώτης έκδοσης της <<Ιστορίας Σουλίας και Πάργας, Βενετία 1815>>. Πβ. και Θ.Ν. Φιλαδελφώς ό.π., σ.255-63.

45. Οι περιηγητικές αφηγήσεις αποτελούν σημαντική πηγή για την ιστορική έρευνα αλλά ταυτόχρονα και επικίνδυνη, εφόσον οι παρανοήσεις, οι υποκειμενικές ερμηνείες, η πλάνη και η αφελής αφήγηση κυριαρχούν αρκετά συχνά στα περιηγητικά χρονικά. Η λογοκλοκή εξάλλου αποτελούσε συχνό φαινόμενο· αρκετοί συγγραφείς περιηγητικών κειμένων δεν ταξίδεψαν καθόλου στους τόπους που περιγράφουν. Ένα τέτοιο περιηγητικό κείμενο φαίνεται ότι είναι του De la Guilletière, *Athènes ancienne et nouvelle. Et l'estat présent de l'Empire des Turcs*, par —, Paris 1675 (βλ και την αγγλική έκδοση, "Athens ancient and modern with a description of the present state of the Empire of the Turks, London 1676" την οικοία και χρησιμοποίησα). Το χρονικό χρησιμοποιήθηκε μάλιστα και από την ιστορική έρευνα (βλ. πρόχειρα για τη διαμάχη που ξεσήκωσε το έργο αμέσως μετά την έκδοσή του, Κ. Σιμόπουλου, ό.π., τ.Α, σ.600-604). Άλλοι, ενώ εκισκέπτονται ένα τόμο, αντιγράφουν ωστόσο παλαιότερα χρονικά. Ακόμη και ο σχολαστικός, ευσυνειδής "ρεκόρτερ" της προεπαναστατικής περιόδου J.C. Hobhouse χρησιμοποιεί στοιχεία από χρονικά παλαιότερων περιηγητών στο τριακοστό κεφάλαιο του Α' τόμου, στο οποίο εκτελεί να δώσει μία εικόνα του σύγχρονου ελληνισμού.

Επή συγκέντρωση και στην εκλογή των περιηγητικών κειμένων που με τη συγκριτική μελέτη αποδείχτηκαν ότι μπορούν να αποτελέσουν πηγή πληροφοριών όσον αφορά την κοινωνική κατάσταση της Ελλάδας και της Αθήνας ειδικότερα, καθώς και τη φασαί της, με βοήθησαν οι καταρτισμένες ήδη βιβλιογραφίες περιηγητών. Συνοδεύονται συχνά με βιογραφικά, φιλολογικά και κριτικά σημειώματα: βλ. De Laborde, *Athènes aux XV, XVI, XVII siècles*, Paris 1854· Α. Κάραλη, *Ο περιηγητής*, Εβδομάς, 3(1886), σ.375, 387, 403, 417, 430, 441, 452, 466· Eugène Lovinesco, *Voyageurs Français en Grèce au XIXe siècle*, Paris. 1909· N. Jorga, *Les voyageurs Français dans l'Orient Européen*, Paris 1928· Ι. Γενναδίου, *Ο λόρδος Έλγιν και ο προ αυτού ανά την Ελλάδα και τας Αθήνας υδώς αρχαιολογήσαντες επιδρομέες (1440-1837)*, εν Αθήναις 1930· Ελ. Βουραζέλη, ό.π. Βασικό βιβλιογραφικό βοήθημα είναι οι δύο έντυποι κατάλογοι της

Γενναδείου βιβλιοθήκης που σύνταξε ο Shirley Howard Weber, Voyages and Travels in the Near East, made during the XIX century. Princeton, N.J., the American School of Classical Studies at Athens, 1952 του ίδιου, Voyages and travels in Greece, the Near East and adjacent regions, made previous to the year 1801. Princeton, N.J., the American School of Classical Studies at Athens, 1953 Δ Διαλέξεις, Πλακά και νέα Αθήνα, τ.2, Αθήνα 1954, σ. 92-121 Λ. Δρούλια, Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο, επιλεγμένα Κ. Δημαρά, Αθήνα 1968, Χρήσιμος οδηγός σπαράξε το έργο του Κ. Σιμόπουλου, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τ.Α-Γ2, Αθήνα 1970-1975, όκου κατατάσσει, ταξινομεί και παρουσιάζει κριτικά τα έργα όλων σχεδόν των περιηγητών, και με μια προσκάθετα εντάξεώς τους μέσα στις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές συνθήκες.

46. Π. Σκουζέ, Απομνημονεύματα, ό.κ., σ.70 (για τις άλλες εκδόσεις και δημοσιεύσεις του κειμένου βλ. σ.11-8) και ο Ι. Μενεζέλος στη χρονογραφία του δεν κατορθώνει να αποσιωκίσει τη διαμάχη που ξέσπασε, με τα αιτήματα που αναφέραμε, καρλό και ο ίδιος, εκείνη είναι αριστοκρατικός, μεροληπτεί υπέρ των αρχόντων και του τυράννου (ό.κ., σ.292-5, 298, 306-7). Ο ίδιος άλλωστε μας πληροφορεί ότι η εξουσία ήταν δικαίωμα κληρονομικό της κοινοτικής άρχουσας τάξης: <<Εξ αυτών καθύστατο διοικήται των πολιτικών πραγμάτων, και ώνομάζοντο μέ έκείνο τό παλαιόν όνομα άρχοντες>> (ό.κ., σ.265) και αλλού (σ.275): <<οί όκοιοι είς είδος άριστοκρατίας έβαστοϋσαν πάντοτε τήν διοίκησιν τής πόλεως>> βλ. και Β.Ν. Φιλαδέλφως, ό.κ., τ.1, σ.242.

Οι περιηγητές, της πρώτης κυρίως περιόδου της Τουρκοκρατίας, αναφέρονται στον τρόπο ανάδειξης των αρχόντων, και στην κληρονομική εξουσία, που εκφράζεται μάλιστα και με ενδυματολογικά σύμβολα π.χ. το κάλυμμα του κεφαλιού (J.Spon - G. Wheeler, Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant, fait es années 1675 et 1676 par —, τ2, Lyon 1678, σ.237-8 Cornelio Magni, ό.κ., σ.25).

47. Κ.Α. Χρηστομάνου, Ανακοινώσεις, στου: Δ. Καμπούρογλου, Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων, τ.3, εν Αθήναις 1892, σ.139).

Ανάλογη "ταξική" αναφορά βρίσκουμε στην έκθεση που συνέταξε ο Βενετός, 'σύνδικος' και 'καταστικτής' στην Πελοπόννησο, Μ. Μικιέλι, το 1691, όπου αναφέρεται και στους καταφυγόντες εκεί Αθηναίους, ύστερα από την εκανάκτηση της Αθήνας από τους Τούρκους το 1688· σ' αυτούς οι Βενετού παραχώρησαν, γεωργικές εκτάσεις, μαγαζιά, σκίτια κλπ. ανάλογα με την "τάξη" που ανήκαν: <<Στην πρώτη τάξη δόθηκαν 4 ζευγάρια χωράφια, 30 αξινάρια αμέλια, 400 ελιές, ένα σκίτι, και ένας κήπος (...). Στην τέταρτη δόθηκαν 1 ζευγάρι χωράφι, 8 αξινάρια αμέλια, 100 ελιές και ένα σκίτι...>>. (την έκθεση παραθέτει σε πρωτότυπο, ο Σ. Λάμπερου, Ιστορικά μελετήματα, εν Αθήναις 1884, σ.217-8).

48. Πρόκειται για το 27^ο ερώτημα που απηύθυναν, μεταξύ άλλων, οι αντιπρόσωποι των Μ. Δυνάμεων προς την Ελληνική Κυβέρνηση του Καποδίστρια, από τον Πόρο στις 9 Οκτωβρίου 1828: <<-27. Είς πᾶν πλάσιν ἀνθρώπων ἐνυκλήρην ἡ ἐξουσία αὕτη πρό τῆς ἐλληνικῆς Ἐκνασιτάσεως; τίνα ἦσαν τὰ πρόσωπα τὰ ὅκοια κερλεβάλλοντο μ' αὐτῆν, καρά τίνος διωρίζοντο καί διετηροῦντο, καί ἐνώπιον τίνος ἦσαν ὑκεύθυνα;>> (πβ. Α. Μάμουκα, Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, 11(1852), σ.243-4).

49. Δ. Καμπούρογλου, Ιστορία, ό.π., τ.2, εν Αθήναις 1890, σφλ Ακάμα και ο Κάσπερ, ενώ αρνεύται την ταξική διαίρεση του ελληνικού λαού, δεν αποφεύγει, παρακάτω να κάνει ορισμένες διακρίσεις: <<Οί πρόκριτοι φυσικά θά μπορούσαν ἴσως νά ὀνομαστοῦν Ἕλληνες εὐγενεῖς, καί κοντά σ' αὐτούς καί οί κακετανέοι τῆς Στερεᾶς Ἐλλάδας καί τῆς Μάνης, ἐφ' ὅσον ἡ δύναμή τους καί οί ἀπασχολήσεις τους δέν τούς ξεχωρίζουν ἀπό τούς Γερμανούς εὐγενεῖς τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ κερύκτωσή τους κρύβει κολλά στοιχεία πού ταυτίζονται μέ τά ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τῶν εὐγενῶν. Ἐφ' ὅσον μάλιστα, σέ κολλά μέρη, ἡ ἰδιότητά τους ἦταν κληρονομική, ὅπως συνέβαινε μέ τούς κακετανέους τῆς Μάνης. Ἐπίτός ὁμως ἀπ' αὐτά τά στοιχεία, δέν ὑπάρχουν ἐδῶ τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς τάξης, τά ἰδιαίτερα δηλαδή ταξικά κρονόμια>> (Γ.Μ.Μάουρερ, Ο Ελληνικός Λαός, (μτφρ. Όλγας Ρομπάκη), Αθήνα 1976, τ.1, σ.61).

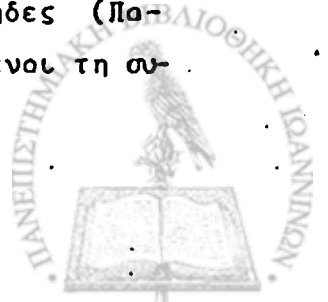

50. Α. Μάμουκα, ό.π., σ.326-7.

51. <<Αί εύγενέστεραι καί κλουσιώτεραι καί καλαιότεραι οίκται ήσαν αί τών Χαλκοκονδύλων, τών Παλαιολόγων, τών Βενιζέλων, τών Περούλων, τών Λιμπονών, τών Καβαλαρών, τών Κακετανακών, τών Νέρηδων, τών Ταρωνιτών, τών Κοδρικών, τών Γασπαρών, τών Μπεναλδών, τών Μακολών, τών Λατύνων, τών Γερενών>> (Ι. Μπενιζέλου, Ιστορία, ό.π., σ.265) γενικότερα βλ. Δ.Γρ. Καμπούρογλου, Ιστορία, ό.π., σ.92-4, τ.3, εν Αθήναις 1896, σ.176 του ίδιου, Αθηναϊκόν Αρχοντολόγιον, Αθήναι 1921, σ.7-22 —, Οι Χαλκοκονδύλοι, εν Αθήναις 1926, σ.62-3.

Ουσιαστικά πρόκειται για τη χριστιανική κοινοτική άρχουσα τάξη που καταφέρνει να ασκεί, μαζί με τον μοναστικό κλήρο και τους Οθωμανούς αξιωματούχους, μέσα στο υπάρχον οικονομικό-κοινωνικό σύστημα (οθωμανικού φεουδαλισμού), πολιτική, θρησκευτική (από εδώ προερχόταν ο ανώτερος κλήρος) και κοινωνική εξουσία. Είναι η κοινοτική τάξη που αντλεί το εισόδημά της από την ιδιοποίηση των πόρων (γης κυρίως) και της παραγωγής (αγροτικής) ενώ ασκείται και στο εμπόριο και κατέχει και μέσα βιοτεχνικής παραγωγής: <<Οί άρχοντες ούδέν έπρεπε να έχωσιν έπάγγελμα ήσαν άρχοντες άκετέλουν δέ τό φυτώριον έξ' ού προήρχοντο οί Δημογέροντες. Τά κτήματά των έδιδον είς κάλλιεργητάς τινάς καί τά μαγαζεία των ύπ' ένούκλιον είς τούς καζαρίτας καί νοικοκυραίους, μεθ' ών πολλάκις ήσαν κατά τό μάλλον ή ήττον φανερά καί συνεταίροι. Έκτός τών Αθηνών όμως ξεκιτευόμενοι, έμπορευοντο, φέροντες καί είς τήν πατρίδα των πολλάκις, έκ Βενετίας καί Κωνσταντινουπόλεως ίδίως έμπορεύματα>> (Δ.Γρ. Καμπούρογλου, Ιστορία, ό.π., τ.3, σ.176). Ίδιες πληροφορίες αντλούμε και από τον περιηγητή R. Chandler, Travels, ό.π., σ.19.

52. Ο Δ. Ν. Καρύδης εντοπίζει στην Αθήνα τρεις κοινωνικές ομάδες που ιδιοποιούνται, μέσα στις γενικότερες συνθήκες γαιοκτησίας τό μεγαλύτερο μέρος της γης με διαφορετικά μάλιστα εθνικά-θρησκευτικά χαρακτηριστικά: Ο μοναστικός κλήρος, μερικοί Τούρκοι αγάδες και Αθηναίοι πρόκριτοι κοτζαμπάσηδες (Παλεοδομικά, ό.π., σ.128-37). Οι τελευταίοι εκμεταλευόμενοι τη συ-

γκέντρωση κολλακλών αρμοδιοτήτων στα χέρια της κοινοτικής ηγεσίας καθώς και κάθε ευνοϊκή συγκυρία (γεωκτητικές μεταβολές, δημεύσεις και πωλήσεις κερουσιών, συμπράξεις με τον οθωμανό αξιωματούχο κ.α.) κατορθώνουν να δημιουργήσουν σεβαστή έγγεια υδιοκτησία. Ενδεικτικά αναφέρουμε την αγορά σε κολύ χαμηλές τιμές από μέρους τους, κτημάτων Αθηναίων που δεν εκέστρεφαν στην κόλη ύστερα από την ανάκτηση της Αθήνας από τους Τούρκους και την επνοή προθεσμίας της εκανόδου των (1703): « Ούτω λοιπόν άκολουθοῦσεν ἡ ἀνάσμιξις τῶν φευγόντων εἰς τὴν Ἀθήναν, καὶ ἡ τῶν ὑποστατικῶν τους ξανακόησις. Ἐκεῖνων δέ ὅπου ἔμελναν εἰς τοὺς ξένους τόπους τὰ ὑποστατικά ἀκέρασαν εἰς τὴν ἐξουσίαν τῆς Βασιλείας. Ὅθεν μετ' ὀλίγου μερικοὶ ἀξιολογώτεροι συμπατριῶται, ὁ Μπενιζέλος, ὁ Παλαιολόγος, ὁ Λατίνος, καὶ ἄλλοι πρὸς τοὺς, πηγαίνοντες εἰς Βασιλεύουσαν ἠγόρασαν ἀπὸ τὸ ὑψηλὸν δοβλέτι μὲ μίαν συγκαταβατικὴν τιμὴν ὅλα τὰ ὑποστατικά ἐκεῖνων τῶν Ἀθηναίων, ὅπου εἶχαν κατοικήσει εἰς ξένους τόπους καὶ αὐτοὶ πλέον ὡς ἔδιοι οἰκοκύριοι τὰ ἐκώλοθσαν εἰς ἄλλους» (Ιωάννου Μπενιζέλου, Ἱστορία, ὁ.π., σ.272). Αργότερα εκαναλήθηκε το ἔδιο όταν άρχισε ἡ με δημοκρασία εκκούηση τῆς κερουσιίας του Χατζή-Αλή Χασεκῆ (Π. Σκουζέ, ὁ.π., σ.82' κβ. θ.Ν. Φιλαδελφώς, ὁ.π., τ.2, σ.176-7).

Οφείλουμε ωστόσο να πούμε ότι εμποδίζονταν ἡ εξ ολοκλήρου συγκέντρωση τῆς γῆς στα χέρια τῆς κοινοτικῆς άρχουσας τάξης (χριστιανικῆς καὶ μωαμεθανικῆς) γιατί οἱ θεσμοὶ καὶ οἱ άγραφοὶ κανόνες του Εθιμικοῦ Δικαίου ευνοούσαν τὴν κατάτμηση κάθε μορφῆς κερουσιακοῦ στοιχείου (κβ. θ.Ν. Κοζύρη, Εράνισμα κερὶ των γαιοκτητικῶν συνθηκῶν τῆς Τουρκοκρατίας, Αθηναϊκά (1962), τεύχ.21, σ. 27-30' Δ.Ν. Καρύδη, ὁ.π., σ.196. Γενικότερα βλ. Κ. Βεργόκουλο, ὁ.π., σ.58, ο οποίος υποστηρίζει ότι κολιτικὴ του οθωμανικοῦ κράτους ἦταν ἡ εκαπίαξη τῆς κερματισμένης γεωργικῆς υδιοκτησιίας. Γενικά για το οθωμανικό φεουδαλικό καθεστώς καὶ για τις γαιοκτητικές συνθήκες καὶ μεταβολές βλ. ὁ.π., σ.50-89' εκίσης Βίστρα Α. Сvetkova, Η εξέλιξη του τουρκικοῦ φεουδαλικοῦ καθεστώτος από τα τέλη του ΙΣΤ' ως τα μέσα του ΙΗ' αιώνα, μετάφραση Σκύρου Ασ-

δραχά, στο: Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών σ. σ. 89-112 Δ.Ν. Καρύδη, ό.π., σ.23-97 και για τις γαιοκτητικές μεταβολές συγκεκριμένα στην Αθήνα, σ.112-4, 128-37, 159-66.

53. Το εμπόριο ιδιαίτερα το εξωτερικό διεξάγεται κυρίως από μέλη της κοινοτικής άρχουσας τάξης ένα τμήμα της οκοίας είναι εγκατεστημένο στη Βενετία —οι Αθηναίοι έμποροι είναι οι δεύτεροι σε αριθμό, μετά τους Ηπειρώτες, στην ελληνική κοινότητα της Βενετίας— ενώ ένα άλλο στην Αθήνα προωθεί τα ντόπια εμπορεύματα και δέχεται πεισαγόμενα είδη. Έτσι από το δηλωτικό εμπορευμάτων που φορτώθηκαν στο κλοίο "Άγιος Πέτρος" από Βενετία και από Αθήνα, το 1673, πληροφορούμαστε ότι: <<έφόρτωσαν έν Βενετία οι κύριοι Μιχαήλ Περούλης και Σία εις παραλαβήν του Δημητρίου Περούλη, 6 δέματα ρουχα διάφορα, τόκια 15, και άλλα 6 δέματα ρούχα όμοια. Όμοια άλλα 3 δέματα ρούχα και 156 μπρόσια "τομπύλια" ως και 5¹/₂ σάρες(...). Εξ Αθηνών διά Βενετίας έφόρτωσαν επί του αυτού κλοίου ο κ. Μιχαήλ Λύμκωνας εις παραλαβήν Μιχαήλ Περούλη, 2 δέματα μετάξης, κ. Ροΐδης Κίκουλας εις παραλαβήν του ίδιου Περούλη 1 δέμα μετάξης. (...). Ο Δημήτριος Περούλης εις παραλαβήν Μιχ. Περούλη βελανύδια καντάρια 3.000, μαλλιά δέματα 161, σακκιά 11 γλυκάνισον, κεφαλοτύρια 137 και 5 δέματα μετάξης>> (Κ.Δ. Μέρτζιου, Οι τουρκοκρατούμεναι Αθήναι εις τα αρχεία της Βενετίας, Αθηναϊκά (1957), Μάρτιος, τεύχ. 6, σ. 55). Πληροφορίες για τα εξαγόμενα και εισαγόμενα προϊόντα, για τα πρόσωπα που διενεργούν το εμπόριο και τις συναλλαγές στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, για τις τιμές, ακόμη και για την διαρπαγή και την εμπορευματοποίηση τελικά του αρχαίου θησαυρού, δίνονται μέσα από την προξενική αλληλογραφία που δημοσίευσε ο Κ. Δ. Μέρτζιος, ό.π., Αθηναϊκά (1956-58), τεύχ.5-10 του ίδιου Αθηναίου έμπορου εν Βενετία το 1592, Αθηναϊκά (1961), τεύχ.19, σ. 5-8 —, Αθηναίοι παραβοκύρηδες και οι κειραταί, Αθηναϊκά (1967), τεύχ.36, σ.31-2.

Για την εμπορική δραστηριότητα των "ευπόρων Αθηναίων" και γενικά για την εμπόρική κίνηση της Αθήνας πριν από τη Βενετική κατοχή μιλούν και οι κερληγητές. Ο J. Spon, ό.π., σ.250-3 γρά-

φει για την εξαγωγική παραγωγή λαδιού και ελαίων καθώς επίσης και για τα υκόλοιπα προϊόντα του τέκου και κυρίως το σακούνι, βελανίδι και αλάτι. Ο Cornelio Magni, ό.κ., σ.35 αναφέρει ότι οι ευκορότεροι Αθηναίοι έχουν εμπορικές συναλλαγές με τη Βενετία: εξάγουν μετάξι καθώς και βελανίδια σε μεγάλες ποσότητες που προορίζονταν για τα βυρσοδεφεία της Λομβαρδίας. Και ο πρέσβυς στην Αθήνα Jean Giraud αναφέρεται επίσης στη διακίνηση του εξωτερικού εμπορίου με τη Βενετία —κυρίαρχη τότε δύναμη— αλλά και με την Αγγλία και Γαλλία: <<Τα ξένα έθνη που εμπορεύονται περισσότερο στην Αθήνα και στο Μωριά είναι Γάλλοι και Βενετού. Οι Άγγλοι έρχονται για να φορτώσουν λάδι. Έτσι οι Αθηναίοι κρατούν στα χέρια τους το εμπόριο της περλοχής και φορτώνουν για λογαριασμό τους καράβια για τη Βενετία. Οι Γάλλοι φορτώνουν κυρίως μαλλιά, τυριά, λάδια και κεριά. Οι Βενετού και οι Αθηναίοι μαλλιά, τυριά, μετάξια, κρινοκόκκι και κεριά. Οι εισαγωγές είναι υφάσματα, σαρδέλα και καφέ από τη Γαλλία, ρύζι και άλλα εμπορεύματα από την Αλεξάνδρεια>>. (M.M. Collignon, Le consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVIIe siècle, par —, Paris 1913, σ.44-5). Ανάλογη εικόνα δίνει και ο Ιησουίτης J.P. Babin που ζούσε στην Αθήνα (π.β. Γ. Κωνσταντινίδου, Ιστορία των Αθηνών από Χριστού γεννήσεως μέχρι του έτους 1821, εν Αθήναις: 1894², σ.464. Η επικολωνωσία αυτή, που επεκτείνεται και σε μύρωφωτικές σχέσεις, γίνεται φανερή και στην ενδυμασία. Οι εύκοροι Αθηναίοι ντύνονται με ευρωπαϊκά πανωφόρια και καπέλα και με υφάσματα που είναι από τα καλύτερα της Βενετίας (ό.κ., σ. 41). Ανάλογες πληροφορίες αντλούμε και από το περιληγτικό χρονικό του Εβλιά Τσελεμκή (Κ.Μκίρη, Τα Αττικά του Εβλιά Τσελεμκή, Αθηναϊκά (1957), Μάρτιος, τεύχ.7, σ.5-6). Μια γενικότερη εικόνα της φορεσιάς γι' αυτή την περίοδο σχηματίζουμε από τον πίνακα "Veu d'Athènes en 1674", που φιλοτέχνησε J. Carrey, μέλος της ακολουθίας του μαρκήσιου Nointel (H. Omont, Athènes au XVIIe siècle: dessins des sculptures du Parthénon attribués a J. Carrey et conservés.... Paris 1898, πιν.30).

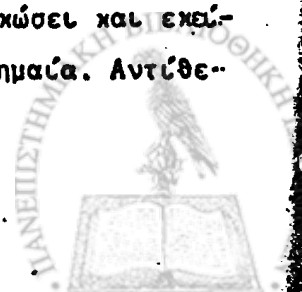
Για μια γενική εικόνα του εμπορίου της Αθήνας όπως προβα-

- λει μέσα από αρχαιακές πηγές (δυτικές κυρίως) καθώς και για την κοινωνική θέση και εξέλιξη των μελών της άρχουσας κοινωνικής τάξης που ασχολείται με το εμπόριο βλ. Δ.Ν. Καρύδη, ό.π., σ.15-17, 138-41, 167-89.
54. Για τον όλο οικονομικό και πολιτικό υποβιβασμό της κοινοτικής άρχουσας τάξης και τους παράγοντες που τον επέβαλαν, πβ. Δ.Ν. Καρύδη, ό.π., σ. 148-53.
55. Π. Σκουζέ, Απομνημονεύματα, ό.π., σ.101: <<Εἰς ὕδραν εὕρισκό-
μενος ἐγὼ τότε ἄρχισεν τὸ σιτᾶρι εἰς Γαλλίαν νά κερνᾷ καὶ με-
τιμὴν καὶ εἶχαν ἀρχίσει οἱ ὕδρατοι καὶ ἐταξίδευαν εἰς Γαλλίαν>>.
56. Για την εμπορική συνεργασία της κοινοτικής άρχουσας τάξης με τον Οθωμανό αξιωματούχο και για την ανάμιξη του τελευταίου στο εμπόριο της Αθήνας βλ. Δ.Ν. Καρύδη, ό.π., σ.171-81.
57. Κ.Δ. Μέρτζιου, Αι Τουρκοκρατούμεναι Ἀθήναι, ἄλ., Αθηναϊκά (1957), Οκτώβριος, τεύχ. 8, σ.57.
58. Πβ. Β. Κρεμμυδά, Εισαγωγή, ό.π., σ.164-8.
59. Ιωάννου Μπενιζέλου, Ιστορία, ό.π., σ.306.
60. Π. Σκουζέ, ό.π., σ.65-6.
61. Βλ. Δ.Γρ. Καμπούρογλου, Αθηναϊκόν αρχοντολόγιον, ό.π., σ.25, όπου γράφει: <<Τὴν πραγματικὴν δύναμιν τοῦ τόπου ἀπετέλουν μὲν οἱ νοικοκυραῖοι, ἀλλὰ κυρίως οἱ προϋστάμενοι τῶν ρουφετίων δηλ. τῶν συντεχνιῶν. Σοβαρώταται συντεχνίαι ἦσαν αἱ τῶν ἐλαιοκαραγωγῶν (ληοτριβαραύων) ἰδίως, τῶν σακωνοποιῶν (ὀλόκληρον βουνόν - ἢ παρὰ τὴν Ἁγία Τριάδα Στακτοθήκη - εἶχεν ἀποτελεσθεῖ ἀπὸ τὴν στάκτην τῆς βλομηχανικῆς ταύτης ἀκμῆς τῆς κόλεως) καὶ ἡ τῶν γουναράδων (...)>>.

62. Π. Θ. Πακαδόπουλου, Εισαγωγή, στου: Π. Σκουζέ, Ακομνημονεύματα, δ.κ., σ.20-1. Γενικότερα για το χαρακτήρα της σχηματιζόμενης αστικής τάξης, τη σύνθεσή της, το ιδεολογικό και κοινωνικό περιεχόμενο στην περίοδο που εξετάζουμε βλ. Β. Κρεμμυδά, Εισαγωγή, ο.κ., σ.196-224 Ν.Γ. Ξβορώνου, Η ελληνική οικονομία, δ.κ., σ. 408-9' του ίδιου, Εκδοτική, δ.κ., σ.13-6' —, Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας. Σκιαγραφία της κοινωνικής και πολιτικής εξέλιξης στην Ελλάδα, Αθήνα 1982, σ.279-86.
63. Π. Σκουζέ, δ.κ., σ.60.
64. Θ. Πακαδοπούλου, Εισαγωγή, δ.κ., σ.23-5' πβ., Δ.Ν. Καρύδη, δ.κ., σ.194-5. Γενικότερα για την κοινοτική αυτοδιοίκηση της Αθήνας, για τη συμβολή των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων στη διαφοροποίηση της κοινοτικής ηγεσίας και της παρακέρα εμπέδυνσης των αντιθέσεων βλ. Γ.Δ. Κοντογιώργη, δ.κ., σ.201-4, 246-54, 378-86' πβ. του ίδιου, Όψεις από το θεσμικό πλαίσιο και την πολιτική ζωή στην κοινότητα της Αθήνας κατά την Τουρκοκρατία, Διοικητική Μεταρρύθμιση, 6(1981), σ.46-52.
65. Π. Σκουζέ, Ακομνημονεύματα, δ.κ., σ.64: <<Ο πατήρ μου Δημήτριος τοῦ Νικολάου Σκουζέ, ἡ μήτηρ μου Σαμαλτάνα θυγατέρα τοῦ θανάση Λι(μ)πέριου Παναγιωτάτση. Ἀπὸ οἰκογένειες καὶ οἱ δύο τάξης δευτέρας, ἐκτὸς ἀπὸ τὰς 12 οἰκογενείας τῶν Ἀθηναίων ἀριστοκρατῶν κοτζια(μ)κιάσηδων. Ἦτον σχεδὸν μιὰν οἰκογένεια ἀπὸ τὰς 24 οἰκογενείας ὅκου οἱ ἀριστοκράτες ἐφοβοῦντο ὡς εὐκατάστατους καὶ με ὀλίγην παιδείαν>>. Ἡ συνέχεια τοῦ κειμένου υἰαινύσσεται τὴν επαγγελματική, κοινωνική, οικονομική κατάσταση ὧν ἀνήκουν στὴν "δεύτερη τάξη".
66. Ἀστού Ἀθηναῖοι καὶ χωρικοὶ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἀνταποκρίθηκαν με ἐνθουσιασμό στὶς ἐθνικοακελευθερωτικὲς πρωτοβουλίες τοῦ ἀρματολοῦ Μητρομάρα, ποὺ τὸ 1770 περὶ τοῦ προσκαθοῦσε νὰ ξεσηκώσει καὶ ἐκεῖνη τὴν περὶ τοῦ ὑψώνοντας στὴ Σαλαμίνα τὴ ρωσικὴ σημαία. Ἀντίθε-

τα οι κοινοτικοί άρχοντες της Αθήνας καταδύκασαν τις ενέργεις Μητρομάρα-Αθηναίων ενώ παράλληλα το Πατριαρχείο έστειλε εγκύκλιο με αφορισμούς (βλ. Θ.Ν. Φιλαδελφείας, ό.π., τ.2, σ.107-15).

Με διάθεση εμπιστοσύνης και ηθικής καταξίωσης χρησιμοποιεί ο Μακρυγιάννης τον όρο "νοικοκυραίου" (Μακρυγιάννη, Απομνημονεύματα, Πρόλογος-επιμέλεια Γ. Βλαχογιάννη [φωτογραφική αναπαραγωγή της πρώτης έκδοσης, 1907], εκδ. Ιστορική Έρευνα, Βιβλίο Α, σ. 80-5).

67. Π. Σκουζέ, ό.π., σ.64: <<Ο πατήρ ήτον τήν τέχνην σακονγγής. Όμοίως ήτον καί ό πατήρ της μητρός μου σακονγγής. Ό δέ πατήρ του πατρός μου ήτον έμπορος είς τά προΐόντα του τόπου>>. Καί άλλου: <<Εΐχεν τό (μ)πακαλιό· έσύναξεν όλο τό τυρί της Αττικής μέ τόν άδελφόν του Ηλίαν Σκουζέν καί Γεώργιον Σκουζέν>> (ό.π., σ.102).

Σημειώθηκε ήδη η συμμετοχή μελών της άρχουσας τάξης στο εξωτερικό εμπόριο, κυρίως με τη Βενετία, όπου είναι εγκατεστημένα μέλη της, ενώ άλλα από την Αθήνα διενεργούν το μεταξύ τους εμπόριο με τη μορφή οικογενειακής επιχείρησης ή η σύμπραξη των Αθηναίων προκρίτων με τον Οθωμανό αξιωματούχο για την εξαγωγή αγροτικών προΐόντων.

Το εισαγωγικό και εξαγωγικό σκέλος του εσωτερικού όμως εμπόριου της Αθήνας, ιδιαίτερα από το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα, όπου η Αθήνα αναπτύσσει εμπορικές σχέσεις με μία σειρά από εμπορικά και βιοτεχνικά κέντρα, στα Βαλκάνια και στο Αιγαίο (εισάγει δημητριακά προΐόντα και εξαγει επεξεργασμένα αγροτικά προΐόντα —πρώτες ύλες και κυρίως επεξεργασμένα προΐόντα της αθηναϊκής βιοτεχνίας (βλ. Δ.Ν. Καρύδη, ό.π., σ.187-9), θα κρέπεται διενεργούσαν κυρίως τα αστικά στοιχεία της πόλης που με την ύφεση του γαλλικού εμπόριου και με την γενικότερη ανάπτυξη του εσωτερικού εμπόριου και της βιοτεχνίας αναπτύσσουν τους αντίστοιχους κλάδους, βιοτεχνικής (βυρσοδεφίας, σαπυνοποιίας) και γεωργικής παραγωγής (λάδι, κερύ, μέλι, ριζάρι) και διενεργούν το εμπόριο.

68. Θ. Παπαδόπουλου, Εισαγωγή, δ.κ., σ.20-1. Ο ύδιος ο Σκουζές μας δύνει την οικονομική κατάσταση της οικογένειάς του, το 1760 περίπου όπου ο παππούς του είχε: <<έλαιόδεντρα ύκέρ τά 1200, πρόβατα άποκοκές 80 εΐς όλα τά Μεσόγεια πρός 30 πρόβατα ή κάθε άποκοπή, δυό περιβόλια, 40 στρ(έμματα) άμπελια ριζαροχώραφα, ένα ζευγάρι άπό 500 στρ(έμματα) γής, δυό έλαιοτριβετα, ένα σακονγγύδιλο, δυό κακουτζύδικα άργαστήρια, γρασιδότοπους, τρεΐς όσειτοκαθισές καΐ κακιτάλε, όπου έπροχρέωνε λάδι, τυρί, βότυρο, σιτάρι, μέλι καΐ τά λοιπά. Εΐχεν τό (μ)πακαλιό' έσύναζεν όλο τό τυρί της Άττικής με τόν άδελφόν του 'Ηλίαν Σκουζέν καΐ Γιωργον Σκουζέν>> (δ.κ., σ.102).

69. Με περιορισμένη ωστόσο από τις αρχές του 19^{ου} αι. βιοτεχνική παραγωγή (Δ.Ν. Καρύδη, δ.κ., σ.195-6), εφόσον η Δύση προωθούσε πλέον μια αποικιακού χαρακτήρα σχέση με την οθωμανική αυτοκρατορία (εισάγει βιομηχανικά προϊόντα, εξάγει πρώτες ύλες και γεωργικά προϊόντα) με αποτέλεσμα τη σταδιακή παρακμή της βιοτεχνικής και την εντατικοποίηση αντίθετα της γεωργικής παραγωγής (γενικότερα βλ. Β. Κρεμμυδά, δ.κ., σ.168-75' Τ. Στοϊανοβίχ, δ.κ., σ.298-303' Β. Παναγιωτόπουλου, Το ΙΗ αιώνα στην Πελοπόννησο: η απορρόφηση των οικονομικών πόρων και του κληθυσμού από την ανάπτυξη της γεωργίας, στο: Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών, σ.463-73.

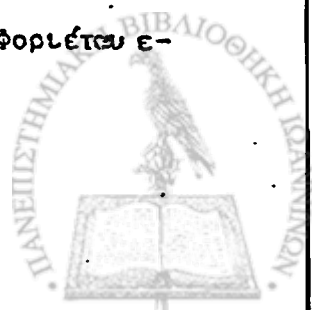
70. Πβ. Δ. Καμκούρογλου, Ιστορία, δ.κ., σ.177.

71. Δ. Καμκούρογλου, δ.κ., τ.2, σ.96-7, όπου αναφέρονται οι συντεχνίες των σακουνοκοιών, των πραγματευτάδων, των μπαχαρικοπωλών, γουναράδων, μπακάληδων' βλ. και τ.3, σ.177, 179.

Γενικότερα για μιá εκκλιόκηση του θεσμού των συντεχνιών, την καταγωγή, την ανάπτυξη και τη δομή τους βλ. Γ. Παπαγεωργίου, Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, Ιωάννινα 1982, σ.18-30' εκΐσης για τις συντεχνίες στην Τουρκοκρατία γράφει και ο Σκ. Ασδραχάς, Ζητήματα Ιστορίας, δκ, σ.97-115.

72. Βλ. Karl Dieterich, Sprache und Volksüberlieferungen der südlichen Sporaden im Vergleich mit denen der übrigen Inseln des ägäischen Meeres. Wien 1908, σ.189, λ. Ξωτάρης (βλ. και Γ.Ν. Χατζιδάκι, Βιβλιοκρισίαι, Αθηνά, 20(1908), σ.563) Δημητράκου, Λεξικόν, λ.
73. Δ. Καμπούρογλου, ό.π., τ.3, σ.177. Για την κρώμη παρουσία αυτού του στρώματος στις κόλεις στα μέσα του 18^{ου} αιώνα και την απασχόλησή του βλ. Ε. Αντωνιάδη-Μκιμύκου, Ερμωμένα χωριά στην Ελλάδα ένας προσωρινός απολογισμός, στο: Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών, σ.219 Ν. Τοδορον, Όφεις της μετάβασης από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό στα Βαλκανικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μτφρ. Αικ. Ασδραχά, στο: Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών, σ.277.
74. Π. Σκουζέ, ό.π., χειρ. Γ, σ.138: <<Τά ἄλλα κελιά ἐκάθονταν πτωχοῦ ὁποῦ δέν εἶχαν σπύτια καί ἐδυστυχοῦσαν. Ἐκήγαιναν ἐτζεῦ καί ἐκάθονταν καί οἱ ἐνοριῖτες τοὺς ἐμεταχειρίζονταν, τόσοι τοὺς ἄνδρες αὐτοὺς καθὼς καί τὰς γυναῖκας, εἰς τὰς ἔξω καί μέσα δουλειές των καί ἐζοῦσαν... Ἔστογτας οἱ Ἀθηναῖοι πολλὰ ὀλίγα σπύτια εἶχαν ὑπηρετίσσαις καί κάθε ἐνοριτίσσαι, ὁκοῦ εἶχεν ἀνάγκη διὰ ὑπηρεσίας ἔξω καί μέσα τοῦ ὀσπιτιοῦ, προσωρινῶς ἐμεταχειρίζονταν ἀπό αὐτές: νήματα νά γνέθουν, μετάξια καί ὑφασίματα πανιῶν καί κάθε ἄλλην ἐργασίαν. Τόν καιρόν τοῦ ἐλαιῶνος νά μαζεύουν ἐλπές εἰς τοὺς ἀγρούς, σκάλος καί λοιπές ἐργασίες ἐλαφρές ἔξω, τρύγος καί ἄλλα>> (πβ. Β. Παναγιωτόπουλου, Δημογραφικές εξελίξεις, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.ΙΑ, σ.158).
75. Δ.Ν. Καρύδη, ό.π., σ.190-1.
76. Ιστ. Λεξι, λ. αντερί: μακρὺ αντρικό και γυναικεῖο φόρεμα τουρκ. entari Ἀνδριώτης, λ. ΚΣΙΑ, λ.
77. Πρόκειται για εἶδος μακριᾶς βράκας με κολλές πτυχές. φοριέται ε-

σωτερικά κάτω από το αντερί που είναι λίγο πιο κοντό, ώστε να διακρίνονται και τα σαλβάρια (Ανδριώτης, λ. σαλβάρια: φαρδύ πανταλόνι, είδος βράκας' τουρκ. şalvar).

78. "Τζουμπές" ή "γούνα". Είναι εξωτερικό ένδυμα, "πανωφόρι" με μανίκια, και ανοιχτό κατακόρυφα μεροστά. Εσωτερικά είναι εκουδμένο με διάφορα είδη γουναρικών' τουρκ. cūbbe.

Το κοινωνικό περιεχόμενο εκφράζει και παροιμια για τη γούνα: «πόση γνώση κρύβει ή κάπα, πόσαις τράλλαις κρύβ' ή γούνα» (Καμκρούγλου, δ.κ., τ.3, σ.48 παράρτημα).

79. Βλ. σημ. 28 όσα σημειώνει ο περιηγητής Laurent.

80. Ανδριώτης, λ. καλεάκι (τουρκ. kalrak). Αποτελέσει το κατεξοχήν σύμβολο δουλικής μύησης και η μορφή του σχολιάστηκε ειρωνικά από τους μεταγενέστερους (βλ. σημ.36, 37' κβ. Ιακ.Χ. Δραγάσης το φανάρι και οι φαναριώτισσαι, εν Αθήναις 1930, σ.7). Για τους Αθηναίους "άρχοντες" έχει το σχήμα αρχιερατικής μίτρας σε χρώμα μαύρο («έκ Κωνσταντινουπόλεως κομιζόμενον») κολύτιλο («το κλαύστον έξ άστραχάν δορᾶς προβάτων άγευνήτων και άπό μέσα κόκκινο μεταξωτό») όπως μας πληροφορεί ο Κ.Α. Χρηστομάνος, Ανακοινώσεις, δ.κ., σ.139.

Στην πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας πηγές ελληνικές αλλά και οι περιηγητές διασώζουν άλλο κάλυμμα κεφαλιού για τους άρχοντες. Πρόκειται για το "σκιάδιο", ψηλό καπέλο με μικρό γείσο γύρω γύρω από μάλλινο βελούδινο ύφασμα (J. Spon, δ.κ., σ.182' Cornelio Magni, δ.κ., σ.25: «Οι ανώτεροι χρησιμοποιοούν ένα καπέλο στο κεφάλι ως δύο καλάμες ψηλό και τέσσερα δάκτυλα γείσο. Είναι καπέλο από μαύρη φέλλα, καμηλό, αρκετά συμπαγές και λεπτό. Αυτά τα καπέλα διατηρούνται στις οικογένειες όπως οι σταυροί της Μάλτας και άλλων ιπποτικών ταγμάτων της χριστιανοσύνης. Περνούν από κατέρα σε γιό και θεωρούνται πολύτιμη κληρονομιά» Κ. Μκύρη, Τα Αττικά, δ.κ., σ.5' La Guillaatière, δ.κ., βιβλ.2, σ.152, όκου η πληροφορία ότι το αρχοντικό κάλυμμα του κεφαλιού ήταν ένα "μικρό καπέ-

λο"· θεωρούμε όμως την πληροφορία ανακριβή, εφόσον αμφισβητείται το ταξίδι του στην Αθήνα.

Και ο θρηνωδός κρητικός λερέας Α. Μκουμούλης δίνει -στο θρήνο για τον θάνατο του Μ. Λύμπωνα-(1681), την ίδια εικόνα με τους περιηγητές για το σχήμα του "σκιαδίου". Γράφει για την πρεσβεία των Αθηναίων που παρουσιάστηκε στον αρχιευνούχο για να διαμαρτυρηθεί σχετικά με τις αυθαιρεσίες των τουρκικών αρχών:

<<καὶ μέ τὰ σκιάδια τὰ ψηλά ἐδείχνασιν ὠρατοί,
διατί τὰ σκιάδια ἐκάνασι καὶ ἐφαίνονταν ἄλλοι τόσαι
καὶ ἴκενοι κού τὰ βάνασι εἶχον κερύσσια γῶσι>>

(Θ.Ν. Φιλαδελφείως, δ.π., τ.1, σ.336, το σχήμα του "σκιαδίου" συμπίπτει μ' αυτό που σκιαγραφείται στο χρονικό του Ν. Nikolay, δ.π. σ. 306, στην απεικόνιση με τίτλο "έλληνας ευγενής"). Ίσως αυτή η αντικατάσταση, (καλκάκι αντί σκιάδιο) σχετίζεται με την αντίστοιχη αντικατάσταση που αφορούσε τον κλήρο· αυτό έγινε όταν Πατριάρχης ήταν ο Μεθόδιος (Γ. Σωτηρίου, Περί της εξωτερικής περιβολής, δ.π., σ.547-8, πβ. Δ. Καμπούρογλου, Ιστορία, δ.π., τ. 1, σ.78).

Το σχήμα στο καλκάκι κυκλίε ανάλογα με το αξίωμα ή τό επάγγελμα. Το εξαγωγικό π.χ. σχήμα διέκρινε τους διερμηνείς (Πανδώρα, 7(1857), σ.136), το διχαλωτό τους γιατρούς (Θ. Ν. Φιλαδελφείως, δ.π., τ.1, σ.323). Διαφορετικό επίσης σχήμα είχε του νοταρίου (Δ. Καμπούρογλου, δ.π., τ.3, σ.29).

81. Στην πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας στην Αθήνα, η γενειάδα αποτέλεσε ενδεικτικό σύμβολο στο αξίωμα της δημογεροντίας. Στη δεύτερη όμως περίοδο, όπου η ενδυμασία εκτουρκίζεται έκδηλα, η γενειάδα δε φαίνεται να παύζει τον παραπάνω συμβολικό ρόλο αν και δε λείπουν και πληροφορίες περιηγητών που υποστηρίζουν το αντίθετο (Κ. Μπάδα, Η συμβολική σημασία της γενειάδας, δ.π., σ.381-9).

82. Ο Δ. Καμπούρογλου, δ.π., τ.2, σ.101, αναφέρει ότι στην επίσημη τελετή που γινόταν για να τιμήσουν τους νεοεγγεμένους επωγάροντες, ο βεβόσας -πρώ-

τη τουρκική αρχή στην πόλη— παρέδινε σ' αυτούς το σύμβολο της εξουσίας τους, το "καφτάνι" (η λέξη τουρκική kaftan). Πρόκειται για μακρύ και πλατύ "κανωφόρι" από μεταξινό ή μάλλινο ύφασμα, συχνά γυρνιρισμένο με γούνα. Σε κείμενα όμως χρονογράφως συγγραφέων εφημερίδων κ.ά., συναντούμε τη συνώνυμη μεσαιωνική λέξη "καβάδι" (Ανδριώτης, λ. καβάδι: μακρύ ανδρικό φόρεμα) που δηλώνει όμοιο ένδυμα, τόσο στη μορφολογία όσο και στη χρήση βλ. και Σωτηρίου, ό.π., σ.454-6.

Η κερύθραση "φόρεσε το καβάδι" χρησιμοποιήθηκε αντί για το ρήμα διορίζεται (π.χ. Π. Κοδρικά, εφημερίδες, ό.π., σ.99: <<εφόρεσεν ὁ αὐθέντης ὕψηλάντης καβάδι τῆς αὐθεντείας Οὐγγροβλαχίας (...)>> σ.103: <<εὐθύς λοιπόν μοι ἐφόρεσαν καβάδι διὰ πρῶτον δραγομάνον τῆς εἰς Λόνδραν πρεσβείας>>)· επίσης Π.Γ. Ζερλέντου, Ιωάννου του Καρυοφύλλου Εφημερίδες, εν Αθήναις 1890, σ. 28,33 ανάλογες κερυθράσεις για το αξίωμα των ηγεμόνων.

83. F.C.H.L. Pouqueville, Voyage de la Grèce, par —, avec cartes, vues et figures τ.5, Paris 1827². Βλ. επίσης τα εικονογραφημένα χρονικά: Ed. Dodwell, views in Greece, from drawing τ.1, London 1821, σ.377, τον κίνακα <<Bazar of Athens>> όπου διακρίνεται, ανάμεσα στ' άλλα πρόσωπα, ένας άρχοντας και ένας "μπαρτατίριος", προστατευόμενος, όπως είδαμε, των ξένων Δυνάμεων. Ξεχωρίζει, όπως σημειώνει ο κερυγητής, από ένα διακριτικό σημάδι στο σαρόκι του, που έχουν οι αντιπρόσωποι ενός ξένου έθνους· W. Haygarth, Sketch-Book, containing numerous original pencil, pen and water-color sketches, mostly costumes made in Greece 1810-11, σ.33, 98 (ανέκδοτο· βρίσκεται στη Γενάδειο Βιβλιοθήκη). Μέ ανάλογο ή παρόμοιο τρόπο ντύνονται οι άρχοντες και στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο. Για μία ευρύτερη ενημέρωση βλ. Ed. Dodwell, ό.π., τ.1, α.15, τον πίλ "Dinner at Grisso" · L. Dupré, Voyage à Athènes et à Constantinople, ou collection de portraits, de vues et des costumes grecs et ottomans (...), Paris 1825, πίλ. 15: άρχοντας Λεμβαδίδς· O.M.B.V. Stackelberg, Trachten und Gebräuche der Neu-griechen von —, Berlin 1831, πίλ. 28: 'Έλληνας άρχοντας'.

Για την περιγραφή της φορεσιάς αντλήσαμε επίσης πληροφορίες και από τους περιηγητές: Ch. Thompson, The travels of the late —, containing his observations of France, Italy, Turkey in Europe, the Holy-Land, Arabia, Egypt and many others parts of the world (..), τ.1, Reading 1752, σ.330. R. Chandler, ό.π., σ.119. P. Ed. Laurent, ό.π., σ.112.

Περιηγητές του 17ου αιώνα ασχολούνται περισσότερο με φορεσιά των "αρχόντων" (J. Spon, ό.π., σ.237-38. Cornelio Magni, ό.π., σ.24-25. Κ. Μκύρη, Τα Αττικά, ό.π. βλ. επίσης, Δ. Καμπόυρογλου, Ιστορία, ό.π., τ.3, σ.9-18). Σχετική περιγραφή της φορεσιάς των αρχόντων δίνει και ο Κ. Χρηστομάνος, Ανακοινώσεις, ό.π., σ.139: <<φοροῦν καλοῦκι, ὄλοι ἀνεξαίρετως, μαῦρο, (ἐκ Κωνσταντινουπόλεως κομιζόμενον) κολύτικο, (τό πλεῖστον ἐξ Ἀστραχάν, δορᾶς κροβάτων ἀγεννήτων) καὶ ἀπό μέσα κόκκινο μεταξωτό κόστιζε 300 γρόσια. Ἄντερό μέ ζωνάρι ῥιγωτό μεταξωτό. Κοντογούνη μεταξωτό καὶ τή γούνα ἴσα μέ τὰ γόνατα (σαμοῦρη, ζερταβέ ἢ καρσάκι) τόν χειμῶνα τὸ καλοκαίρι μεταξωτό μινήσι. Πακούτσια (σανδάλια) μέ μύτη, μέστια ῥαμμένα μέ τὸ τσακίρι, κόκκινο σαλί μερινό ἄλικο μέ κίτρινα σειρήτια>>. Γ. Κωνσταντιλάου, Ιστορία, ό.π., σ.422-4. Φ. Ν. Αλαβελέας, ό.π., τ.1, σ.334-36.

84. Βλ. στου Γ. Πιτζαμάνου, Λεύκωμα ὑδατογραφιών και σχεδίων (ἀνέκδοτο βρίσκεται στο Ιστορικό Μουσείο, αριθ. ἐυρετηρίου 1483/10α-32β), την υδατ. αρ. 2α^α που καριστά μελλόνυμφους.

85. Τα κοντοβράκια ήταν είδος φαρδιάς και πλούσιας βράκας που έφτανε μέχρι τα γόνατα: την ίδια περίκου μορφή, είχαν και τα "κουρσοβράκια" των Βυζαντινών (Φ. Κουκουλέ, ό.π., τ.6, σ.286-7. βλ. και παραπάνω σημ.35).

86. Οι επιδράσεις επεκτείνονται και στον ιδεολογικό χώρο: Δημιουργήθηκε στο εξωτερικό μία πλούσια αστική τάξη που αρχικά απέβλεπε στην απελευθέρωση της Ελλάδας με την επίδραση των κατορθωμάτων της Γαλλικής Επανάστασης. Ταυτόχρονα παρακολουθούσε με ενδιαφέρον την άνοδο της δικής αστικής τάξης στην εστία.

Στο εσωτερικό εκύψης υπήρχε μία αστική τάξη, αόριστη, αόρατος, που την αποτελούσαν οι ασχολούμενοι με το εμπόριο, τη ναυτιλία, τη βιοτεχνία, οι τεχνίτες και οι "αστού-γαλοκλήμονες" (βλ..Β. Κρεμμυδά, Εισαγωγή, ό.π., σ.198) η οποία και θα διαδραματίσει, μαζί με το κατώτερο κυρίως στρώμα της αστικής τάξης του εξωτερικού τον κύριο ρόλο στην έναρξη, τουλάχιστον, της Ελληνικής Επαναστάσης: <<'Η γενναία σύλληψις και ή γενναιοτέρα έναρξις της εφαρμογής της ελληνικής ένδοξης έπε- κειτο τη μέση τάξει τη έμπορικη ιδίως>>, γράφει ο Ι. Φιλήμων, Δοκίμιον Ιστορικόν της Ελληνικής Επαναστάσεως, τ.1, Αθήναι 1859, σ. 3. Και ο Κασομούλης δεν αποδίδει τις πρώτες ενέργειες για Επαναστάση στους προεστούς, αρματολούς και κλήρο αλλά στην αστική τάξη: <<Τούναντιόν δέ ένήργησαν τήν 'Επανάστασιν έμποροι-τεχνί- ται από διάφορα επαγγέλματα, ολίγες τρέχοντες εις ξένους τόκους, Εύρώπην, άνατολικήν και εύρωπαϊκήν Τουρκίαν, εγνώριζαν τήν δύα- μιν των 'Οθωμανών και είχον τήν τόλμην να άδράξουν τά όπλα ένσ- ντίον των. 'Ας έξετάση διακεκριμένως όκοιλοσθήροτε έλαβεν μέρος: εις τήν 'Εανάστασιν, και θέλει ίδεε ότι ή τάξις των ξευτεμένων λογο- πίων και έμπόρων εις η τις πρώτη έτόλμησεν και εκίνησεν τον μοχλόν τουτου, και έμβασεν και τους προεστούς και 'Αρματολούς εις τά αϊματα>> (Ι. Κασομούλη, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων, (1821-1833), τ.3, Αθήναι 1942, σ.626). Τον πρωτεύο- ντα ρόλο που έκαίξε η εμπορική-βιοτεχνική-ναυτιλιακή ανάπτυξη του τόκου, στην αφύπνιση της εθνικής συνείδησης σημείωσε και ο Κ. Δά- θας, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, Αθήναι 1869, σ.615. Γενικότερα βλ. Ακ. Ρακαλόπουλου, Ιστορία, ό.π., τ.5 σ.43-52. Β. Κρεμμυδά, ό.π., σ.205-7. Ν. Σβορώνου, Επιστήμη, ό.π., σ.61. κβ και T. Stoianovich, ό.π., σ.326-30.

Ταυτόχρονα συγκρούονταν σε ιδεολογικό επίπεδο αλλά και στο επίπεδο της εξουσίας η αστική τάξη, η νέα οικονομική δύναμη που εξέφραζε και νέες ιδέες -ακαίτουσε θρησκευτικές, γλωσσικές, κοινωνικές μεταρρυθμίσεις- με την τάξη των κρουχόντων, κοτζαμπά- σηδων, φαναριωτών, που υποστηρίζωιτη θρησκευτική, γλωσσική πνευ- ματική συντήρηση και ήταν αντίθετοι σε κάθε επαναστατική κίνηση που θα άλλαζε και την υπάρχουσα κοινωνική δομή. Ενδεικτική είναι η

άκοψη του Κολοκοτρώνη για τους κρούχοντες της Πελοποννήσου μετά την άλωση της Τριπολιτσάς : <<Έχουν δίκαιον παιδί μου διότι βλέπουν τούτους τούς σκοτωμένους (καί ἔδειξε τά τουρκικά πτώματα), μέ τούς όποιους εἶχαν μαζί τήν ἐξουσίαν· τῶρα τήν ἐκήρε τό ἔθνος "Αν ἐγελάστηκαν καί ἔκαμαν τήν ἐκανάστασιν, ἤλπιζαν νά κληρονηθῶσιν τούς Τούρκους καί νά γείνουν αὐτοί εἰς τόν τόπον τους, ἀλλ' ἄργά τό ἐσυλλογίσθησαν>> (Φωτάκου, Ακομνημονεύματα δ.π., σ. 257· βλ. καί σ. 116-7 για τη στάση π.χ. των κρουχόντων της Ὑδρας σχετικά με τη συμμετοχή τους στην Ἐκανάσταση· πβ. Ι.Κ. Κορδάτου, Νεοελληνική Πολιτική Ἱστορία, τ. 1, Αθήναι 1925, σ. 89, 140-1, 169, 194-8, 227-45).

87. Ο περιηγητής H.W. Williams σημειώνει ότι κολλοί από τους Αθηναίους της "ανώτερης τάξης" φορούν φράγκικα ενδύματα που φαίνονται ιδιαίτερα φτωχά όταν συγκριθούν με τα δικά τους ή των Τούρκων (H. W. Williams, Travels in Italy, Greece and the Ionian Islands, τ. 2, Edinburgh 1820, σ.369-70).

Γενικά για τις επιδράσεις του ευρωπαϊκού τρόπου ζωής που δέχτηκαν οι εμπορευόμενοι Ἕλληνες βλ. Δ.Κ. Τσοκοτού, Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν, Αθήναι 1974², σ.174-5.

Ο Ι. Κορδάτος, δ.π., σ.140-1, σημειώνει ότι η νεοανερχόμενη τάξη στα νησιά προκάλεσε και με το ντύσιμό της το φθόνο των κοτζαμπάσηδων, που πέτυχαν μία ἔμμεση απαγόρευση πολυτελών ενδυμάτων σ' αυτούς και περιόρισαν τη χρήση τους <<μόνον εἰς τούς ἐν ἀξιώμασι διακρέποντας αὐτόθι, καί χρηματίσαντας εἰς ἐκδουλεύσεις βασιλικάς, ἢ καί ἤδη εὐρισκομένους ... >> (από το "Αρχεῖον της κοινότητος Ὑδρας", 5 (1924), σ.152).

88. Ο Γ. Πιτσαμάνος, δ.π. (αριθ. 22α) δίνει σαφή εικόνα Αθηναίου της κοσμητικῆς ασπικῆς τάξης· βλ. επίσης R. Chandler δ.π., σ.119· Ed. Laurent δ.π., σ.112· L. Duprē, δ.π., κιν.30 (γάμος στην Αθήνα), τη φορεσιά του παιδιού που κρατά τον καθρέφτη· O.M.B.V. Stackelberg, δ.π., Zwite Abtheilung, κιν.8· Δ. Καμπούρογλου, Ἱστορία, δ.π., τ. 3, σ.13· Θ.Ν. Φιλαδέλφως, δ.π., τ.1, σ.334:

89. Για τον εκοικισμό των Αρβανιτών στην Αττική βλ. Δ. Σουρμελή, Κατάστασις συνοικτική, ό.π., σ. 86-8. Δ. Γρ. Καμκούρογλου, Ιστορία, ό.π., τ.3, σ.96-100. Σ. Λάμπρου, Η ονοματολογία της Αττικής και η εις την χώραν εκοίκησης των Αλβανών, Αθήναι 1905. Ι. Πούλου, Η εκοίκησης των Αλβανών εις Κορινθίαν, ΕΜΑ, 3(1950), σ.51. Κ. Μκύρη, Αρβανίτες, οι Δωριείς του νεώτερου Ελληνισμού, Αθήναι 1960, σ. 109-112, 302-20. Δ. Ν. Καζής, ό.π., σ. 112-15.
90. Η ύπαρξη Αρβανιτών μέσα στην Αθήνα σημειώνεται και από περιηγητές που εκπορεύθηκαν την Αθήνα πριν από τη βενετική κατοχή. Ο κρξξενος Jean Giraud αναφέρει την παρουσία αρβανίτικων οικογενειών στην Αθήνα (ό.π., σ.38). βλ. επίσης από τους περιηγητές της περιόδου 1810-1821, τον J.C. Hobhouse, ό.π., σ.293. F.C.H.L. Rougemille, Voyage dans la Grece... τ.4, Paris 1820, σ.92. κβ. Κ. Μκύρη, ό.π., σ.221-26.
91. Κ. Μκύρη, ό.π., σ.226: «<ή κοινωνική συγκρότηση τών Αρβανιτών σέ άριστοκρατική και λαϊκή τάξι, κυρίως δέ ή πνευματική ελαφροά που έκανε νά ξεχωρίζουν και ούσιαστικά οί δύο αυτές τάξεις μεταξύ τους, εύρηκαν ώστόσο άρμονικά τή θέσι τους δίπλα στην άθηναϊκή κοινωνία, που τήν έχαρακτήριζε άνάλογη διάκρισις. Έτσι, οί καλλύτερες φάρες τών Αρβανιτών παρούκων, που άνέκαθεν ήσαν άπόλυτα έξωμοιωμένες κοινωνικά μέ τίς άνώτερες τάξεις τών γηγενών, έσχετίσθησαν άμέσως και άφιμοιωθήκαν πολύ εύκολα μέ τούς άρχοντας και νοικοκυραίους τής Αθήνας, έδέθησαν μέ συγγενικούς δεσμούς μαζί τους και έπήραν θέσι στην κοινοτική ζωή τής πόλεως».
92. Το φαινόμενο θα συνεχιστεί και θα πυκνώνει σόλη τη διάρκεια του 19^{ου} ως και μέτα του 20^{ου} αι. (κβ. Μ.Γ. Μερακλή, Σημειώσεις Λαογραφίας. Κοινωνική συγκρότηση, Ιωάννινα 1976, σ.40-1, όπου θύγεται, αντίστοιχα, η προβληματική ένταξη των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής σε μία κοινωνία οικονομικά υπανάπτυκτη και πολιτισμικά περιορισμένη και η περιθωριακή εγκατάσταση των επαρχιωτών σε νεοδημιουργούμενες συνοικίες της πρωτεύουσας (Μαρμαράδικα, Βαγενάδικα, Κανιάτικα κλπ.), κατά τις πριν και μετά τον πόλεμο δεκαετίες. Το πρόβλημα

παρουσιάζεται ανάγλυφο μέσα από την κρατική στέγαση σε πρόχειρα παραπήγματα και την αυθαίρετη δόμηση (Α. Ρωμανού, Αυθαίρετη δόμηση και το στεγαστικό πρόβλημα, Αρχιτεκτονικά θέματα, 4 (1970), σ.25-30).

93. Πβ. Κ Μκύρη, δ.π., σ.228: «'Αν όμως ή ανώτερη τάξις τῶν Ἀρβανιτῶν τῆς Ἀθήνας ἐσχετίσθηκε, ἐσυγγένευσε καί συνεχωνεύθη μέ τήν τάξι τῶν νοικοκυρέων καί τῶν ἀρχόντων τῆς πόλεως, δέν συμβῆ ἀνάλογη ἐπαφή καί σχέσις στίς λαϊκές τάξις τῶν γηγενῶν Ἀθηναίων καί τῶν γκαγκαρέων παρούκων».
94. Δ. Καμκούρογλου, δ.π., τ.3, σ.96-100.
95. Δ. Καμκούρογλου, δ.π., σ.13.
96. Βλ. Δ. Σουρμελή, δ.π., σ.90-1: «ἐπειδή οἱ κατά τήν Ἑλλάδα Ἀλβανοί φοροῦσιν ὅλοι ἐν ὁμοειδέσ ἐνδυμα λευκόν, ὁπερ ἐστίν ἐνδυμασία Ἀρχαία, καθώσ καί ὅλοι οἱ γεωργοί Ἑλληνες, ἐκτός τῶν Νησιωτῶν καί ἐπειδή εἰς τās Ἀθήνας ἐκ τῶν γεωργῶν οἱ Ζευγῖται μόνον φέρουσι τό αὐτό ἐνδυμα ὁμοιον μέ ἐκεῖνο τῶν χωρικῶν (.. .) ἀφ' ἐτέρου βλέπων ὁ κερηγητής (Rouquerville) πολλούς εἰς τήν Πόλιν καθ' ἡμέραν συχνάζοντας ἐκ τῶν χωρίων τοὺς μέν διά τοῦτο, τοὺς δέ δι' ἐκεῖνο, οὔτινες οὔτοι ὁμοιάζουσι μέ τοὺς ζευγῖτας τῶν Ἀθηναίων, ὡσ εἴπομεν ἄνωθεν, τούτων ἔνεκα πάντων ἐνόμισεν ὁ καλός κερηγητής, ὅτι, ὅσους εἶδεν εἰς τās Ἀθήνας λευκοφοροῦντες, οὔτοι πάντες εἶναι καί Ἀλβανούς».
97. Δ.π., σ.87: «Καί ἐπειδή οἱ ἐνταῦθα χριστιανοί Ἀλβανοί, εὐρισκον παρά τοῖς Τουρκαλβανοῖς κάποιαν συμπάθειαν διά τό ὁμόφυλλον καί ὁμόγλωσσον, ἕως καί συγγένειαν, τούτου ἕνεκα ἠαγκάσθησαν καί οἱ λοιποὶ κάτοικοι Ἑλληνες τῶν χωρίων νά συμμορφωθῶσι κατά το ἐνδυμα, ἦθη καί διάλεκτον, μέ τοὺς συνοίκους των Ἀλβανούς, διά νά ἀποφεύγωσιν ὁπωσοῦν τήν σκληράν ἀπανθρωπίαν τῶν διαρκαζόντων».

98. Πληροφορίες για την ενδυμασία αντλούμε από τους περιηγητές: J.D. Leroy, *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce, considérées du côté de l'histoire et du côté de l'architecture*, Paris 1770, σ.22-3· R. Chandler, ό.π., σ.120· John Tweddell, *Remains of —, late fellow of Trinity-College Cambridge, London 1816*², σ.289· Ed. Laurent, ό.π., σ.111-2· J.C. Hobhouse ό.π., σ.489. Και οι περιηγητές της πρώτης περιόδου εκλαγραφούν την ίδια φορεσιά (Jean Giraud, ό.π., σ.42· Cornelio Magni, ό.π., σ.72-3).

Εικόνα επίσης της φορεσιάς, μας δίνουν οι γκραβούρες των J. Stuart-N. Revett, *The antiquities of Athens measured and delineated*, by —, τ.1, London 1762, σ.41-2, στον πίνακα, "The house of Nic. Logotheti in British consul at Athens"· τ.3, London 1794, σ.5, στον πίνακα "A view of a temple of Theseus"· επίσης σ.23, 28, 48· J.B. Hillaire, στον πίνακα "A marriage of Athens" (1776) (ολλ. Σ. Νιάρχου)· Ed Dodwell, *Views*, ό.π., τ.1, σ.514, 556, 568· O.H. B.V. Stackelberg, ό.π., πιν.5· *Zweite Abtheilung*, πιν.4.

99. Η λευκή κουκαμίσσα έχει περίπου τη μορφή που διασώζεται στην αντρική φορεσιά των Μεγάρων (βλ. Μουσείο Μπενάκη, *Ελληνικά Έθνη*, ενδυμασίες, κείμενο Αγγελικής Χατζημιχάλη, πίνακες Ν. Σέρλικ, τ.2, Αθήναι 1954, πιν.17α). Η κουκαμίσσα είναι ολόλευκη βαμβακερή το καλοκαίρι και μάλλινη το χειμώνα. Η καλαιότερη όπως σημειώνει η Χατζημιχάλη ήταν ανοιχτή μπροστά στο στήθος, χωρίς γακά και κούμπωνε με μια θηλύτσα. Είχε μανίκια πλατιά και μακριά ενώ στο κάτω μέρος κλάταινε και σχημάτιζε λόξες.

100. Ο Αντ. Μηλιαράκης γράφει ότι η σερβέτα αποτελείται από μαντίλι μεταξωτό ή όχι που δένεται γύρω από το φέσι και γύρω από το κεφάλι <<έν είδει φασκιᾶς>>. Το μαντίλι ήταν χρωματιστό εκτός από πράσινο (Αντ. Μηλιαράκη, *Περί φεσίου, Εστία* (1893), β, σ.147).

101. Δ. Καμπούρογλου, ό.π., σ.13: <<Τήν κόμην των έκειρον βαθύτατα, κυρίως οί έν τῇ πόλει, ένῶ οί έν τοῖς χωρίοις ἄφινον αὐτήν μάλλον ἐξ ἀγροικίας ἢ ἐξ ἐθίμου>>.

102. Πβ. το δίστιχο:

<<ὄκοιλος κεινᾶ στὸν ὕκνο του βλέκει αὐγά καὶ κῦτταις
κι ἂν εἶναι καὶ ξυκόλυτος παπούτσι με τὺς μύτες>>

(Δ. Καμπούρογλου, δ.κ.).

103. Η φουστανέλα είναι εἶδος κολύπτυχης άσπρης φούστας —πάνω από το γόνατο για τους Ρουμελιώτες, κάτω από αυτό για τους Πελοποννήσιους— που έδωσε κατ'επέκταση την ονομασία της σ'ολόκληρη τη φορεσιά. Τα υκόλοιπα τμήματα είναι: το κουκάμισο στο πάνω μέρος του σώματος (καλιότερα ήταν ενωμένο με τη φουστανέλα και αποτελούσαν ένα τμήμα), με μακριά και πλατιά μανίκια, το παρδύ ζωνάρυ στη μέση, τὸ γιλέκι πάνω από το κουκάμισο, μάλλινο κυρίως ρούχο, αμάνικο και κοντό μέχρι τη μέση, και πάνω από αυτό τα διάφορα είδη επενδυτών με μανίκια που ήταν ανοιχτά στα πλάγια, έτσι ώστε άλλοτε να φοριούνται κι άλλοτε να κέφτουν στις κλάτες (φέρμελη, κοντόσι, κισλί κλπ.). Η "κάπα" ή η "φλοκάτα" με φλόκια στην μία όψη είναι εἶδος πανωφοριού. Κάλυμμα του κεφαλιού είναι κυρίως το φέσι αλλά και η σκούφια. Η φορεσιά συμπληρώνεται από λευκές εφαρμοστές κάλτσες που στηρίζονται με καλτσοδέτες και από τα "τσαρούχια", χοντρά υποδήματα με φούντα στην κορυφή, και καρφιά στις σόλες.

Η φουστανέλα φορέθηκε κυρίως στην Πελοπόννησο και Στερεά Ελλάδα, αλλά και στον υπόλοιπο ηπειρωτικό χώρο, ως γιορτινή κυρίως φορεσιά. Για την ετυμολογία της λέξης βλ. Α.Δ. Κεραμοπούλλου, Η φουστανέλλα, Λαογραφία, 15 (1953-54), σ. 244 και σημ.2° Ανδριώτη, λ.

Συναντούμε τη λέξη και στα προικοσύμφωνα, κυρίως από το 1825 και δώθε (Π. Πούλου, προικ. 81, 114, 141, 149, 152, 166, 169, 173, 186, 195, 196, 197, 210, 220, 221).

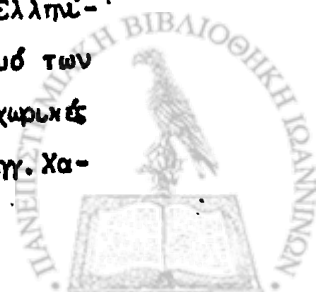
104. Ανέκδοτο το κείμενο, που μου παραχωρήθηκε ευγενικά από το γιδ. του συγγραφέα, Δημήτριο Γέροντα, δικηγόρο, ηλικίας σήμερα 70 χρονών.

105. Για τη στάση των κοτζαμπάσηδων απέναντι στην ιδέα της Επανάστασης βλ. Α. Βακαλόπουλου, δ.κ., τ.5, σ. 312-18° πβ. και Γ. Κορδάτου, Ιστορία, δ.κ. του έβλου, Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής

Επαναστάσεως του 1821, Αθήναι 1977, σ.197-8' επίσης κριτικώς σημ.86:

106. Μουσείο Μενάκη, δ.κ., τ.2, σ.13.
107. Βλ. πρόχειρα Ι. Παπαντωνίου, Ελληνικές φορεσιές, τ.2, Αθήναι 1974, εισαγωγή.
Για την καταγωγή και την προέλευση της φουστανέλας βλ. ακόμα Α. Βερναρδάκη, δ.κ., σ.156-9' Α.Δ. Κεραμοπούλλου, δ.κ., σ.238-47' Δ. Μάργαρη, Ο θάνατος της φουστανέλας, Ελληνική Δημιουργία, 1 (1948), σ.608-10' Κ. Ρωμαίου, Η σημερινή φουστανέλλα και ο αρχαίος Μακεδονικός χιτώνας, Λαβύρινθος, 1 (1973-74), σ.214-24.
108. Για την κοινωνική θέση της γυναίκας την περίοδο της Τουρκοκρατίας βλ. Π.Μ. Κοντογιάννη, Οι γυναίκες της Ελλάδος επί Τουρκοκρατίας, ΗΜΕ (1922), σ.130-40' Δ.Β. Οικονομίδου, Η κοινωνική θέση της Ελληνίδος, ΕΛΛ, 22(1973-74), σ.75-111' Π.Β. και Ελένη Παμιούκη, Λιανοούμενες γυναίκες της προεπαναστατικής περιόδου, Διαβάτω (1980), Νοέμβριος, τεύχ. 36, σ.38-42. Γενικότερα βλ. Πόπη Λουγιάλη, Γυναίκες και ιστορία, δ.κ., σ.22-5, όπου επισημαίνεται η στροφή της ιστορικής έρευνας στη διερεύνηση του κοινωνικού ρόλου της γυναίκας — το πρόβλημα της σιωπής των πηγών της ιστορίας σχετικά μ' αυτό το θέμα υποδηλώνει και τον υποβαθμισμένο ρόλο του γυναικείου φύλου — και παρουσιάζονται ενδεικτικά και ενημερωτικά ανάλογες μελέτες και εκδόσεις που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια στη Γαλλία.
109. Η ακριβής και ορθή απόδοση των ενδυματολογικών όρων στα κείμενα των περιηγητών είναι κάτι σχεδόν ουτοπικό. Σχεδόν πάντα χρησιμοποιούν ή την ονομασία που δίνουν στον τόπο τους σ' ένα συγγενές είδος ή αρχαίες ελληνικές λέξεις (χιτώνας, μανόυας κλπ.), παρακνημένοι από άγνοια και από μια επικρατούσα αρχαιολατρεία του συριού. Η σχολαστική ωστόσο σύγκριση με άλλες πηγές και συγκεκριμένα με τα προικοσύμφωνα, μας οδηγεί στην αποδοχή ως σημαντικά εξακριβωμένων των πληροφοριών που παρέχουν ιδιαίτερα οι περιηγητές Chandler, Dodwell, Stackelberg, Duprè.
110. Η Χατζημηχάλη διατυπώνει τη γνώμη ότι η γενίκευση του όρου "Αρβανίτισσες" και του όρου "αρβανίτικη" για τη φορεσιά, από τους περιηγητές, χωρίς δηλαδή να κάνουν διάκριση ανάμεσα στις Ελληνίδες χωρικές και τις Αρβανίτισσες, διευκολύνει στο διαχωρισμό των Αθηναίων γυναικών οι οποίες φορούσαν διαφορετική από τις χωρικές φορεσιά — την 'παλαιοαθηναϊκή', όπως επικράτησε να λέγεται — (Αγγ. Χα-

τζημηχάλη, Η ελληνική λαϊκή φορεσιά (εκδοτική εταιρεία εκδόσεων, Τατιάνα Ιωάννου-Γιανναρά), Αθήνα 1978, σ.22). Ποτόσο εμεύς, θα δείξουμε ότι την "αρβανίτικη" φορεσιά —δεν θα ασχοληθούμε προς το παρόν με τον όρο—, τη φορούσαν και μέσα στην Αθήνα, παράλληλα και σύγχρονα με την καλαιοαθηναϊκή (αυτή που θα αποτελέσει τους τύπους Α, Α₁ της εργασίας).

111. Μουσείο Μπενάκη, δ.π., τ. 2, πιν. 13. Ανάλογα διακριτικά σύμβολα που προσδιορίζουν τη χρήση (καθημερινό, γιορτινό, νυφικό, την προβολή ακόμα ηθικών αξιών (σεβασμός, σεμνότητα, τιμιότητα), την κοινωνική κατάσταση (παντρεμένη, ανύπαντρη, -χήρα, μητέρα κλπ.) υπάρχουν σ' όλες τις νεοελληνικές φορεσιές δ.π., πιν.57: Στο Ανταρτικό Μακεδονίας φορούν το λευκό "σαγιά" μόνο όσο η γυναίκα είναι νέα. Το ίδιο και η χωρική της Καπουτζήδας, που φορά το λαδοπράσινο "σαγιά" τις γιορτές και μόνο ως νύφη και όσο είναι νέα. Στην Κέρκυρα η νεόνυμφη φορά το "κισελί" μόνο για ένα χρόνο μετά το γάμο της (δ.π., πιν.75). Στη Σκόπελο σχηματίζονται την ημέρα του γάμου, στην κόμμωση της νύφης, τα "τζουλούφια", τα οποία χρησιμοποιεί πλέον ως γιορτινή κόμμωση (δ.π., πιν.67 βλ. και πιν. 23, 588). Στην Αγιάνα Εύβοιας (δ.π., πιν.30), η νύφη φορά πάνω από το σιγκούνι, για 15 μέρες, ένα ζωνάρι. Στο Καστελλόριζο η ανύπαντρη δε φορούσε κάλτσες ή παπούτσια, γιατί το αντίθετο σήμαινε επικρατική υγεία (δ.π., πιν.82). Ένδειξη κύστης και σεβασμού σήμαινε το να κατεβάζουν τα "πτερούγια", τα κλαϊνά δηλαδή φύλλα του καβαδιού, όταν πήγαιναν στην εκκλησία οι Καλυμνιώτισσες χωρικές (δ.π., πιν.81) και οι Μεγαρίτισσες, τις "σκούτες" (δ.π., πιν. 16). Για τη λειτουργία της φορεσιάς με βάση τη φυσική και την κοινωνική ηλικία της γυναίκας βλ. Κ.Τσαγγαλά, Η γυναικεία Καρυγούνικη ενδυμασία σε μία θεσσαλική κοινότητα. Ύατασχευή και λειτουργία, Γιάννενα 1982, σ.75-433. Για την Αττική ειδικότερα βλ. Αγγ. Χατζημηχάλη, δ.π., σ.26-71 Μαρία Μιχαήλ-Λέδε, Η φορεσιά της Μεσογείτισας (1800-1930), Αθήνα 1981, σ.13 κ.ε.

112. Αγγ. Χατζημηχάλη, Η ελληνική λαϊκή φορεσιά, δ.π., σ.15, (εισαγωγή, Τ. Γιανναρά).

113. Πόπη Ζώρα, Κινητή έκθεση ελληνικής λαϊκής τέχνης, Αθήνα 1977, σ.19.

114. Οι ονομασίες αντερέ, ζικούνι, κατλαμάς, μενίτσι, ντουλαμάς, σα-
γιάς εκφράζουν στην εργασία μου όμοια ή παρόμοια τουλάχιστον είν-
δη με το καβάδι. Κοινά χαρακτηριστικά έχουν το σχήμα, την ύλη
και τη χρήση —φοριούνται πάνω από το κουκάμισο— κβ. Ι. Πακαντω-
νίου, Συμβολή, ό.κ., σ.11.
115. Και το σιγκούνι εκίσης είναι κατακόρυφα ανοιχτό μπροστά, φοριέ-
ται πάνω από το κουκάμισο και έχει αρκετό μήκος, τουλάχιστον κα-
τά την εποχή που εξετάζουμε. Διαφέρει από το καβάδι ως προς το
ύφασμα —μάλλινο και χειροποίητο κατά κανόνα—, αλλά και ως προς
τη μορφή, εφόσον δεν έχει μανίκια.
116. Για τη λειτουργία της πόλης ως αγοράς με αστικό χαρακτήρα βλ. Β.
Κρεμάδα, Εισαγωγή, ό.κ., σ.68-74 κβ. Κ. Μουσιώ, ό.κ., σ. 129-32, όπου και σχετική βιβλιογραφία.
117. Ειδικότερα η γεωργική και κτηνοτροφική ενδοχώρα της Αθήνας βρι-
σκόταν σε άμεση σχέση με την πόλη εκείδη οι μικρές αποστάσεις
διευκόλυναν την τροφοδοσία της και εκέτρεπαν την ανάπτυξη ε-
μπορικών ή και αμιγών αστικών δραστηριοτήτων ανάλογα με τις σω-
θήκες που εκιβάλλονταν στον κληθυσμό (κβ. Δ. Καρύδη, Οικονομία,
ό.κ., σ. 14, 18).
118. Η Ι. Πακαντωνίου, ό.κ., σ. 7, υποστηρίζει ότι οι γυναίκες φορε-
σιές ανήκουν ουσιαστικά σε δύο μεγάλες ομάδες: α) μία με καθαρά
βυζαντινή προέλευση (ανάπτυξη της "δαλματικής") β) μία με συγχί-
νευση αυτής της βυζαντινής προέλευσης με ενδύματα της δυτικής ά-
ναγέννησης (φουστάνι).
119. Για τους λόγους που ο μικροϋδλοκτητής χωρικός περιορίστηκε πω-
ρώς στην κλειστή οικονομία και για τις συνθήκες κάτω από τις
οποιές προχώρησε αργότερα στην εκχρηματισμένη οικονομία και η
κοινότητα του χωριού βλ. Κ. Τσουκαλά, ό.κ., σ. 85-94 εκίσης Β.
Φύλλα, ό.κ., σ. 14.

120. Ανεπιφύλακτα δεχόμαστε ότι αυτός ο τύπος φορεσιάς διασώζει, χωρίς να εξετάζουμε τους λόγους που το καθόρισαν, την παράδοση, τη συνέχεια της εθνικής ταυτότητας, όπως λέμε.
121. Για τις επιδράσεις που δέχτηκε η φορεσιά των χωρικών της Αττικής από το 1835 κ.ε., βλ. Αγγ. Χατζημηλιάλη, δ.κ., σ.26-71· Μαρία Μιχαήλ-Δέδε, δ.κ., σ.45-6.
122. Συμβαίνει στη φορεσιά της Ελευσίνας: βλ. Αγγ. Χατζημηλιάλη, δ.κ., σ.78.
123. Μουσείο Μπενάκη, δ.κ., κιν.11.
124. Ι. Παπαντωνίου, δ.κ., σ.13.
125. Εκτός από τα ενδύματα και τον υπόλοιπο ρουχισμό του σιελτού (πακλώματα, πεσκέρια, μπόλιες, ανδρομίδες κλπ.), δύνονταν ως κρούκα και άλλα προσοδοφόρα ή έχι αντικείμενα οικιακά σκεύη, "οσπιτοκάθησι" ή "οσπιτότοπο", γεωργικές εκτάσεις, αμπελώνες, ακόμα και ζώα. Φυσικά δεν έλειπαν και τα μετρητά.
126. Αν η προικοδοτούμενη ήταν "δουλεύτρια" σε κάποιον σκύτι, αναφέρεται ως "προικοπαραδοτής" ο αφέντης της. Η κρούκα της είναι "μισθόν της δουλεύσεώς της".
127. Στα προικοσύμφωνα που θα εξετάσουμε παρακάτω νομισματική μονάδα θεωρείται το "γρόσι", εκτός από τα προικοσύμφωνα που δημοσίευσε ο Αντώνιος Μομφεράτος, τα οποία υπολογίζουν ως νομισματική μονάδα και τα "ρεάλια": Η εναλλαγή στα έγγραφα τότε του ενός νομίσματος και τότε του άλλου ή και η σύγχρονη μνεία τους δηλώνει, γι' αυτή την εποχή, ύση οικονομική αξία (π.β. Δ. Γέροντα, Ιστορία των Αθηναίων, Τουρκοκρατία, Αθήναι 1969, σ.443· Σ. Λάμπρου, Ιστορικά μελετήματα, δ.κ., σ.196). Ο Κ.Δ. Μέρτζλος, Εμπορική αλληλογραφία εκ Θεσσαλονίκης (1742-1759), Μακεδονικά, 7 (1966-1967), σ.97, θεωρεί τα ρεάλια ως νόμισμα και κυκλοφορού-

σε στα μέσα του 18ου αιώνα. Γενικά βλ. Enciclopedia Italiana, Roma 1949, λ. reale: νόμισμα ισπανικό κατά τον 17^ο αιώνα όμως κυκλοφορεί και από άλλες χώρες με μικρότερη αξία. λ. Ζώνη, Λεξι-
κόν Ιστορικών και Λαογραφικών, τ.2, Αθήναι 1963, λ' Αν. Τζαμά-
λη, Νομίσματα του ελληνικού χώρου (1184-1976), Αθήνα 1977, σ.
127-8.

128. Η προγαμιαία δωρεά, χρηματική κατά κάποιον τρόπο παροχή του
γαμπρού προς τη νύφη, είχε ισχύ από τη στιγμή που διαλυόταν
ο γάμος, ιδιαίτερα λόγω θανάτου. Ο θεσμός υπάρχει στο κλα-
σικό Ρωμαϊκό Δίκαιο και έχει συμπεριληφθεί και στην Εξά-
βιβλο του Αρμενόπουλου (Κ. Αρμενοπούλου, Πρόχειρον νόμων το,
λεγόμενον η Εξάβιβλος, εν Αθήναις 1835, σ.383-6, "Περὶ υιοδό-
λου" πβ. Δ. Γέροντα, δ.κ., σ.447-50) Αν.Γ. Κομφοράτου, Παιγ-
ματεία περί της προγαμιαίας δωρεάς, Αθήνα 1884 Γ. Πετροκού -
λου, Ιστορία και εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου, Αθήναι 1944,
σ. 1097-109, Σ. Μακρυμέγαλου, Τσακωνικά προικοσύμφωνα του 18^{ου}
αιώνος, Αθήναι 1971, σ.315, 317.

129. Γ.Α. Μάουρερ,, δ.κ., σ.82. Στην Τσακωνία την ίδια περίπου χρον-
κή περίοδο τα προικοσύμφωνα συντάσσει και υπογράφει κάποιος α-
πό τους μάρτυρες που θεωρείται ως ο πιο μορφωμένος (βλ. Σ. Μα-
κρυμέγαλου, δ.κ., σ.311). Στα Γιάννενα οι κώδικες των προικο-
συμφώνων υπογράφονται από κληρικό (βλ. Αρχείο Μητροπόλεως Ιωαν-
νίνων, βιβλίο Β καταχωρήσεις). Η υπογραφή των προικοσυμφώνων α-
πό κληρικούς τεκμηριώνεται και από το Β' κανόνα <<τῶν Γαμηλίων
Πατριαρχικῶν θεσπισμάτων>> του Πατριάρχη Σαμουήλ Χαντζερή όπου
αναφέρεται: <<ἀλλὰ καὶ εἰς ἐκεῖνας τὰς ἐνορίας ὅπου συνηθίζεται
νὰ γίνεται ἡ καταγραφή ἢ κοινῶς λεγόμενη ἐγκλαβή, διὰ μέσου τοῦ
προεστοῦ τῆς ἐνορίας ὡς γνωστοῦ, πρέπει νὰ καταγράφεται, διὰ τὴν
λεύκουν ὑστερον αἱ διαφοραὶ>> (βλ. παρακάτω σημ.138) Σε εγκύκλιο (1796)
του επσκοπικοῦ Κοζάνης Θεόφιλου επίσης διαβάζουμε: <<καὶ χωρὶς
νὰ κάμουν προικοσύμφωνον ἐνώπιον τῶν διωρισμένων κληρικῶν, καὶ μὴ
τοὺς δίδηται ἄδεια τοῦ σταφάνωματος τὰ δὲ προικοσύμφωνα ὅλα ἀ-
παραιτήτως, νὰ εἶναι μεμαρτυρημένα ἀπὸ τὸν διωρισμένον παρὰ τοῦ

ἀρχιερέως ἐκ τούτῳ κληρικόν ἢ ταβουλάριον, (...) τὰ ὅποια εἰς τὸ ἐξῆς θέλουν καταστρώνονται εἰς ξεχωριστόν κώδικα διὰ πολλὰ ἐνδεχόμενα» (Μ. Καλινδέρη, ὁ.κ., σ.95):

130. Ο θεσμός συναντιέται στα Εκτάνησα ἀλλὰ καὶ στα νησιά του Αἰγαίου. Δες π.χ. Σκ.Μ. Θεοτόκη, Αναμνηστικόν τεύχος της Πανιούου αναδρομικῆς εκθέσεως, ἐν Κερκύρα 1914, σ.132· ἐκείσης τον κατάλογο νοταρίων της Κρήτης καὶ δημοσιεύει ὁ ἴδιος, Εἰσαγωγή εἰς την ἐρευναν των μνημείων της ιστορίας του Ἑλληνισμοῦ, ἐν Κερκύρα 1926, σ.78-85· Φ. Μκουκουλίδου, Νοτάριοι Ζακύνθου, ΕΑΙΕΑ, 8 (1958), σ.112-33· Γ. Πετροκούλου, Νοταριακά πράξεις Παξῶν διαφόρων νοταρίων τῶν ἐτῶν 1658-1810, Αθήναι 1958· τοῦ ἴδιου Νοταριακά πράξεις Μυκόνου τῶν ἐτῶν 1663-1779, Αθήναι 1960· Μ. Μανούσακα, Στέφανος Κατράριος, ὁ πρῶτος γνωστός Ἕλληνας νοτάριος της Χίου. "Εἰς μνήμην κ. Αμάντου 1874-1960", Αθήναι 1960, σ.265-71· τοῦ ἴδιου Ἑλληνικά νοταριακά ἐγγράφα (1374-1446) ἀπὸ τα "Atti Antichi" του Αρχεῖου του Δούκα της Κρήτης, Θεσσαυρίσματα, 3 (1964), σ.73-102· Χαϊρέτη Μαρία, Διοριστήριο ἐγγράφο Ἑλληνα νοταρίου της Κρήτης, Θεσσαυρίσματα, 3, σ.62-72. Συντεχνική ὁργάνωση των νοταρίων ἀναφέρεται καὶ στο Βυζάντιο. Βλ. Π.Ι. Ζέκου, Ἡ παράδοσις δι' ἐγγράφου ἐν τῷ βυζαντινῷ καὶ τῷ μεταβυζαντινῷ Δικαίῳ, τόμος Κ. Ἀρμενόπουλου, ἐκ τῆς 600ετηρίδος της Ἐξαβίβλου αὐτοῦ, Θεσσαλονίκη 1952, σ.222-3.

131. Δ. Γέροντα, Ἱστορία, ὁ.κ., σ.423.

132. Ἡ ἀπόφῃ μας ὅτι πρόκειται γιὰ δημόσια θέσπῃ ἐνισχύεται ἕως μετὰς πληροφορίες πως ἦταν ἐμμισθοὶ πληρώνονταν ἀπὸ την κοινοτική διοίκηση γιὰ να ἐξασκοῦν τὰς δημόσιες δικαιοδοσίες τους, ἐκποιήσεις, υποθήκες κλπ. (βλ. π.χ. Γιάννη Βλαχογιάννη, Αθηναϊκὸν ἀρχεῖον, ἐπιμέλεια Κ. Διαμάντη, ἐν Αθήναις 1971, σ.129, ὅπως καταστάσιχο με τίτλο «Ἐξοδα γεγονότα κατὰ Μάρτιον, Ἀπρίλιον, Μαῖον, Ἰούνιον» διαβάζουμε: «Εἰς τοὺς Νοταρίους Γιάννην Λαγάνην καὶ Π. Μισραλιώτην μισθὸν 60 γρόσια»· ἐπίσης πληρώνονταν καὶ ἀπὸ τοὺς συμβαλλόμενους ὅταν συνέπσοαν ἰδιωτικά ἐγγράφα ἢ συμμε-

τείχαν σε ιδιωτικές συναλλαγές (αγοραπωλησίες ακινήτων, διανομές ακινήτων, σύνταξη διαθηκών και προικοσυμφώνων κλπ.).

133. Ενισχυτικό στοιχείο αυτής της άποψης αποτελεί η ύπαρξη πληθυσμικού αριθμού στα απομνημονεύματα του ηγουμένου της Μονής Πεντέλης, Κυρίλλου Δέγλερη, όπου αναφέρεται ότι οι κροεστίτες <<εξέπεσταν τους νοταρίους της πόλεως>> (Δ. Γέροντα, ό.π., σ. 425-6).

Η παρακάτω εξέταση πρόταση διευκολύνει, ίσως, τη λύση του προβλήματος της εκλογής των νοταρίων· αθηναιολογικοί συγγραφείς υποστηρίζουν ότι οι νοτάριοι εκλέγονταν από τους δημογέροντες (Αντ. Μομφερσίου, Αρχαία τριών Αθηναίων νοταρίων επί Τουρκοκρατίας, στο: Δ. Καμκούρογλου, Μνημεία, ό.π., σ. 19-27)· Δ. Καμκούρογλου, Ιστορία, ό.π., τ. 2, σ. 114-5· Θ.Ν. Φιλαδελφείας, ό.π., τ. 1, σ. 251-2· Δ. Γέροντα, Περί του εθνικού Δικαίου των Αθηνών της Τουρκοκρατίας και της Επανάστασης, Αθήνα 1964, σ. 19). Αντίθετα ο Μόικερ υποστηρίζει ότι οι νοτάριοι εκλέγονταν απ' ευθείας από το λαό (Γ.Μ. Μόικερ, ό.π., σ. 82).

Ο Δ. Καμκούρογλου, ό.π., τ. 3, σ. 29, σκιαγραφεί ως εξής το νοτάριο: <<ό γενελοφόρος σοβαρός μέλοι σκαλοότητος έπιβλητικός, διοικτροφόρος, άδριακότως ξεροβήχων μέ άντεριά καί είδικόν καλπάκλον νοτάριος>>.

134. Υποθέτουμε ότι διάφοροι κρακτικοί και οικονομικοί λόγοι θα συνέτειναν στο να μη πάρει το έγγραφο επίσημο χαρακτήρα.

135. Για το σχήμα του ξωφύλλου και το αναλλοίωτο, σχεδόν, λεκτικό των πράξεων βλ. Δ. Καμκούρογλου, ό.π., σ. 27-9. Ο Δ. Γέροντας, ό.π., σ. 42-3 γράφει: <<"Έξώφυλλον" ή "ξωφύλλι" ήτον σημείωσις, συντεταγμένη παρά του προικοδότου, καί περιέχουσα λεπτομερως καί είδικως τά είς προικα διδόμενα πράγματα. Ή τοιαύτη λεπτομερής περιγραφή των προικών τούτων τραγμάτων, παρεδίδετο είς τόν ύποφύλλον γαμβρόν, πρό του γάμου, ίνα λάβη γνώσιν του περιεχομένου της μελλούσης προικός>>· βλ. γενικά για την έγγραφη προικοδότηση στην Αθήνα, Ι. Βισβύζη, Τινά περί των προικών

εγγράφων κατά την Βενετοκρατίαν και την Τουρκοκρατίαν, εν Αθήναις 1968, σ.54-66.

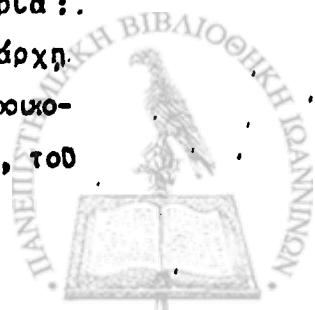
136. Γ.Α. Πετροπούλου, Ο κώδικς του νοταρίου Αθηνών Παναγή Πούλου (1822-1833), Αθήναι 1957, σ. 125. βλ. και το ξωφύλλι γαμπρού που παραθέτει ο Στ. Κορρές, Ανέκδοτα αθηναϊκά έγγραφα, ΗΜΣ, 8 (1930), σ.297-8^ο κβ. Ι. Βισβίτζη, δ.κ., σ.57.

137. Δ. Γέροντα δ.κ.

Γενικά για τον τρόπο σύνταξης των προικίων εγγράφων, τη σημασία τους και την κατά τόπους ονομασία τους βλ. Ι. Βισβίτζη, δ.κ., σ.1-66.

138. Αναφορά της καταγραφής των προικίων από το νοτάριο ενώπιον των συγγενών του γαμπρού κάνει και ο περιηγητής J. Tweddell, δ.κ., σ. 306-7, που περιγράφει αθηναϊκό γάμο σ' όλες του τις φάσεις, από την προικοδότηση έως τα στέφανα: << Στην αρχή παρακολούθησα με το σπιτονοικοκύρη μου την παράδοση της προίκας από τους γονείς της νύφης προς τό μνηστήρα. Ένας συμβολαιογράφος κατέγραφε σ' ένα κατάστιχο ένα προς ένα τα προικιά, καθώς οι γονείς της νύφης τα άπλωναν μπροστά στα μάτια όλου του κόσμου. Σκοπός αυτής της τελετής ήταν να επιστραφούν τα προικιά στην οικογένεια της νύφης σε περίπτωση που θα πέθαινε χωρίς καιδιά. Την προίκα αποτελούσαν χρήματα, έπιπλα, και διάφορα προσωπικά αντικείμενα της νύφης...>>.

Οι υπερβολές στο θεσμό της προίκας κατέληξαν αρκετές φορές στην επέμβαση του Πατριαρχείου, το οποίο επέβαλλε, κατά καιρούς, οικονομικούς περιορισμούς στα προικιά, ανάλογα με την κοινωνική και οικονομική κατάσταση του καθένα. Για την Αθήνα ειδικά εκδόθηκε πατριαρχικό γράμμα, "περί όρου προικοδοσίας", από τον Πατριάρχη Νεόφυτο (1737), ύστερα από εισήγηση των δημογερόντων και του λαού προς τον μητροπολίτη των Αθηνών Ζαχαρία για την περιστολή της προικοθηρίας που είχε φαίνεται, ξεπεράσει τα ανεκτά όρια: <<κάντε υθεν καί διέγνωσαν, όπως ή μέν πρώτη προικοδοσία ύπαρχη διωρισμένη είς χύλια πενήκοντα γρόσια, δηλαδή πάντων τών προικοδοτουμένων πραγμάτων είς μέσον προστιθεμένων, τών μουλκίων, τοδ

μαλάγματος, τοῦ μαργαριταρίου, τοῦ χαλκώματος, τοῦ στάγκου, ἔτι δέ καί τῶν διωρισμένων σὺν τούτοις ρουχικῶν, ἦτοι δέκα ὑποκαμισωβράκων καί οὐ κλειδῶν, δέκα μπολιῶν, δύο κραβασαστριωῶν μετὰ τῶν ἐκακολουθούτων αὐτοῖς νυμφικῶν κοσμημάτων, καί λοιπῶν τῶν ἐκιδεδομένων μέχρι καί τοῦ μικροτάτου· τούτων οὖν ἀπάντων μετὰ πάσης ἀκριβείας διατιμωμένων ὑπὸ ἐμκεύρων καί εἰδηρόνων διατιμητῶν, (...). Μετὰ δέ τοῦτον εἶναι, καί γίνεσθαι καί δευτέρας, καί τρίτης τάξεως προικοδοσίαι, αἵτινες ἔχωσι μένω π-διόριστοι μὲν κατὰ τὸν ἀριθμὸν, ἔμης ὀλιγωτέρας καί κατωτέρας ποσότητος, καί ὑποβεβηκυίας τῆ πρώτῃ, φυλάττουσαι καὶ αὗται τὴν καίευσαν αὐταῖς συμμετρίαν κατὰ τὴν αναλογίαν τῆς εὐκορίας καὶ δυνάμεως, τῶν προικοδοτούτων, καί κατὰ τὴν γενησομένην ἐκ κοινῆς συναίνεσεως συμφωνίας μεταξὺ τῶν κοιούντων τὰ γαμικά ἀναλλάγματα.>> (ολόκληρο το γράμμα δημοσιεύεται στο "Ἐθνακὸν Ἡμερολόγιον, 1864, σ.233-37" β. θ.η. φιλαδελφείως, ὁ.κ., τ.1, σ.341). Καὶ ο Π. Σκουζές, ὁ.κ., χρο Γ, σ.131-2, ἀναφέρει ἀνάλογο περιορισμὸς που ἔσχυε περὶ το 1775-80: Οἱ νοικοκυραῖοι κ.χ. δὲν μπορούσαν νὰ ξεπεράσουν τὸ ποσὸ των 2.500 γροσιῶν.

Ἡ οξύτητα μετὰ τὴν οὐκία το Πατριαρχεῖο ἀντιμετώπιζε τὶς οικονομικὰς υπερβολὰς στὶς προικοδοτήσεις —θεσμὸς ἰδιαίτερα εὐαίσθητος στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία— καὶ ἡ κριτικὴ τῆς κατὰ "τάξεις" κλιμάκωσης τῆς προίκας ἔως σκόπευε στὴ διαπύρση τῆς ισχυρῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης ποὺ μετὰ τὴν οικονομικὴ ἀνάδο καὶ ἄλλων κοινωνικῶν τάσεων καὶ στρωμάτων κινδύει νὰ ἀλλάξῃ. Τὸ 1767 κ.χ. ὁ Πατριάρχης Σαμουὴλ Χαντζερὲς ἐξέδωκε τὸ "Γαμτὶα Πατριαρχικὰ Θεπιάσι", ὅπου ορίζει τὴν κατὰ "τάξεις" διάρθρωση τῆς προίκας γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη (Γ. Βαλέτα, Σαμουὴλ Χαντζερὲς, Λόγοι πατριαρχικοῦ, Ἀθήνα 1948, σ.76)· βλ. ἀκόμα, Μ. Γεδεῶν, Αἱ περὶ προικοδοσίας ἐπαρχιακὰ καὶ πατριαρχικὰ διατάξεις, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 8 (1887-8) σ. 215-9, 224-8, 233-6· τοῦ ἴδιου, Αἱ κατὰ τῆς κολυτελείας καὶ των προικῶν ἐθνικὰ ἐνέργειαι, κατὰ τοὺς τελευταίους τέσσαρας αἰῶνας, ΠΕΦΣΚ, 21 (1887-89), σ.49-55· Δ. Παναγιωτίδου, κώδικς τοῦ αἰῶνος κατὰ προικοδοσιῶν ἐν τῇ ἐρᾷ μητροπόλει Παραμυθίας ΠΕΦΣΚ, 27 (1900), σ.307-12· Στ. Λάμπρου, Κανονισμὸς των προικῶν ἐν Λασκοβέτοι τῆς Ηκεύρου, Νέος Ἑλληνομνήμων, 10 (1913), σ.193-5· Δ. Γκύνη, Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, ἐν Ἀθήναις 1906, σ.358-60.

139. Βλ. εκδόσης, χρφ11, φ.33^V δικού η προικοκαράδοση καταχωρίστηκε στον κώδικα στις 13 Φεβρουαρίου 1795 ή 1796, <<γενομένη από: 1769 Σεπτεμβρίου: 10 ΐσην καί όμοίαν κατά τό Ξοφύλι της, έκω- ρουμένη καί τοϋ μακαρίτου δεσπότου κυρίου Βαρθολομαίου, άνωθεν εις τό αυτό Ξοφύλι, καί έκειδή καί εις τόν κώδικα να μην ήτον γεγραμμένη ή αυτή προικοκαράδοσις τήν σήμερον γράφεται>> καί φ.20^T, φ.95^V.
140. Τα έγγραφα δημοσιεύτηκαν στο βιβλίο του Δ. Καμπούρογλου, Μνη- μεία, ό.κ., τ.3, σ.27-117. Ο Αμ Μομφεράτος δεν αρίθμησε ο έ- διος τα προικοσύμφωνα και ούτε δημοσίευσε τον αριθμό φύλλου των εγγράφων. Έτσι, αναγκαστικά, αρίθμησα πρόχειρα τα έγγραφα (1 -62) με βάση τη χρονολογική σειρά που ακολούθησε ο Μομφεράτος (συμπληρωματικά δίνεται και η σελίδα, ό.κ.).
141. Υπάρχει ακόμα στα Γ.Α.Κ. και το χειρόγραφο αριθ.13: κώδικας από 48 φύλλα (από τα οποία 23-24 και 36-48 είναι άγραφα). Περιέχει νοταριακές πράξεις προικοδοτήσεις των νοταρίων Αθηνών Ιωάν- νου Λαγάνη, Γεωργίου Πούλου, Στ. Λιανοσταφίδα και άλλων από των ετών 1822-27. Δεν μελέτησα αυτό το χειρόγραφο εκείδή καλύτερα, χρονικά, από τον κώδικα Η. Πούλου, με πολλά θα έλεγα, έγγραφα.
142. Δ. Καμπούρογλου, Μνημεία, ό.κ., τ.1, εν Αθήναις 1889, σ:263-5: Η δεύτερη έκδοση (1891, σ.263-5) έχει ως χρονολογία σύνταξης του εγγράφου το 1770 που όμως δεν είναι σωστή γιατί ο Βαρθόλο- μαίος που επικυρώνει το προικοσύμφωνο δεν βρισκόταν στην Αθήνα αυτή τη χρονιά, σύμφωνα με πληροφορία του Ιωάννου Μκενιζέλου : <<Είς τούς 1770 περί τας αρχάς τοϋ έτους, εν άκμῃ οϋσης τῆς μά- χης μεταξύ Τούρκων καί Μοσχόβων, ἤλθεν ο κύρ Βαρθόλομαϊος από Λειβαδείας εις Δαφνί. Οί Τούρκοι έσηκώθησαν επί κοδῶν να τόν θανατώσουν, εν ἤθελε έμβῆ εις τήν πολιτείαν· ὁθεν έπέρασεν εις Κούλουρην· κάκευθεν εις Τζιάν, ένθα διέτριψε κέντε χρόνους καί μετά ταϋτα έπορεύθη εις Βασιλεύουσαν>>. (Ιωάννου Μκενιζέλου, Ι- στορία, ό.κ., σ.280)· ο έδιος άλλωστε μας πληροφορεί ότι ο Βαρθο- λομαίος έπέστρεψε στην Αθήνα το 1776 (ό.κ., σ.286).

143. Π. Σκουζέ, δ.κ., σ.86-8 και χροφ Β, σ.113-5. Τα καταγραφόμενα όμως προικώα είναι της προηγούμενης δεκαετίας, όταν δηλαδή έγινε ο γάμος (1775). Πάντως κι αυτή η καταγραφή αποτελεί συνδετικό κρίκο για το κενό που δημιουργεί η έλλειψη άλλων εγγράφων χωρίς όμως να συμπεριλαμβάνεται στο συνολικό αριθμό των εξεταζόμενων εγγράφων εκείδη δεν είναι προικοσύμφωνο.
144. Στο αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας υπάρχουν έγγραφα (προικοσύμφωνα, δωρητήρια, διαθήκες κλπ.), απ' όκου αντλούμε ορισμένες ενδυματολογικές πληροφορίες (βλ. κατάλογο των εγγράφων της ΙΕΕΕ, αριθ. 1840: προικοσύμφωνο που συντάχθηκε στη Σαλαμίνα το 1688 (περίοδο που οι Αθηναίοι βρήκαν αλλού, όπως αδαμε, προστασία) και αντίγραφό του βγήκε στην Πάτρα το 1704 (βλ. παρακάτω σημ. 127) αριθ.1963: ενδυματολογικά οικονομικοί προσδιορισμοί ενδυμάτων αριθ. 1930: αφιερωμένα ενδύματα στον καιρό του θανατικού αριθ. 1921: οικονομικοί προσδιορισμοί ενδυμάτων από σημειωματάριο αριθ. 1891: προικ. χωρίς χρονολογία αριθ. 1832: προικοσύμφωνο του 1627 (πβ. Δ.Γρ. Καζούρογλου, Μνημεία δε, τ.1, σ.240), αρ. 2142: προικασύμφωνο του 1613 (πβ.Ι.Βλαζέρη, δ.κ., σ.110-11).
145. Υποθέτουμε ότι η έλλειψη εγγράφων και άλλων στοιχείων οφείλεται στον εκκατρισμό των Αθηναίων και στην ερήμωση της πόλης μετά την ολιγόμηνη Βενετική κατοχή (1687-88). Οι Αθηναίοι κατέφυγαν στα γύρω νησιά, στην Πελοπόννησο, όπου τους παραχωρήθηκαν από τους Βενετούς γεωργικές εκτάσεις, στη Ζάκυνθο και οικουθήποτε αλλού οι Βενετοί κατείχαν προστασία. Η εκάνοδος άρχισε τρία χρόνια αργότερα, αφού προηγήθηκαν "εκετήριες" επιστολές προς τον Πατριάρχη για άρση του αφορισμού και για να μεσολαβήσει στο Διβάνι, και ύστερα από απευθείας αναφορές στο Σουλτάνο. Ο εκκατρισμός όμως και η ανόρθωση της πόλης προχωρούσε αργά Ο Πάλλος περιηγητής P. Lucas που επισκέπτεται την Αθήνα το 1705, βρίσκει λιγοστό τον πληθυσμό της (P. Lucas, Voyage du —, fait par ordre du Roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique, τ.1, Paris 1712, σ.283-6). Για τον εκκατρισμό και την

επάνοδο των Αθηναίων βλ. Δ. Καμπούρογλου, Ιστορία δ.κ., τ.3, σ. 239-64· θ.Ν. φιλαδελφείας, δ.κ., τ.2, σ. 3-60, όπου και κυκλίλα έγγραφα που συντάχθηκαν σε διάφορους τόπους και ανάμεσά τους κυκλίλα προικοσυμφώνου με ημερομηνία 9 Μαΐου 1704, Πάτρα. Το πρωτότυπο συντάχθηκε στην Κούλουρη το 1688· Δημ. Σισιλιάνου, δ.κ., τ.1, σ.29· Δ. Γέροντα, Μία ομαδική εγκατάλειψις, Αθηναϊκά, 2 (1957-58), τευχ.10, σ.54-60.

Αλλά ούτε και κολλοί περιηγητές έρχονται στην Αθήνα κατά το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, γιατί οι δρόμοι του ταξιδιού τους παραμένουν ακόμα α ύδιοι, και δεν παρέχουν στους περιηγητές τη δυνατότητα να περνούν από την Αθήνα. Άλλωστε η Ευρώπη ενδιαφέρθηκε κυκλιότροκα για τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, από τη στιγμή που οι ύδιοι οι Έλληνες έκαναν αισθητή την παρουσία τους στο διεθνές εμπορικό προσκήνιο. Οι προϋποθέσεις αυτής της προοπτικής δημιουργήθηκαν αρχικά με τη συνθήκη του Πασσάροβιτς (1718), αλλά απέδωσαν στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα μετά την συνθήκη του Κλουτζούκ-Καϊναρτζή.

146. Στην όγδοη δεκαετία, με σύνολο προικοσυμφώνων 228, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και άλλα δύο ακόμα προικοσύμφωνα που συντάχθηκαν το 1829: α) Στυλ. Κορρέ, Ανέκδοτα αθηναϊκά έγγραφα, δ.κ., σ. 295-7 και β) την καταγραφή των προικιών <<πλουσίας προίκας στην Αθήνα>> που διασώζεται στο αρχείο του Γ. Βλαχογιάννη, κυτίο αρθ. 125 των Γ.Α.Κ (ανέκδοτο). Τα παραπάνω προικοσύμφωνα δεν συμπεριλαμβάνονται στο άθροισμα των προικοσυμφώνων που εξετάζω, επειδή ήδη η όγδοη δεκαετία έχει δυσανάλογα μεγάλο αριθμό εγγράφων σε σχέση με τις υπόλοιπες δεκαετίες.

147. Όταν σημειώνεται, στα έγγραφα, η ποιότητα του υφάσματος στα πουκάμισα, είναι συνήθως μεταξωτά, λινά ή βαμβακερά. Βλ. συγγραμμένα προικ. Μομφεράτου, αρθ. 2, σ.29· 7, σ.37· 22, σ.58· 23,

σ.59^ο 56, σ.108^ο χρφ.11, φ.1^ο, 60^ο, 118^ο χρφ.12, φ.6^ο, 23^ο, 26^ο, 43^ο, 45^ο. Π. Πούλου, προικ. 194, 227.

148. R. Chandler, *Travels in Greece*, δ.κ., σ.123: <<Τό κουκάμισο δε φαίνεται, τα μανίκια του είναι φαρδιά και ανοιχτά και φέρουν στις άκρες καλλιτεχνικά κεντήματα με βελόνι>>. Ως μακρύ επίσης ρούχο που γίνεται θεατό μονάχα με την κίνηση, καθώς μετακινούνται τα σχιστά κλαϊνά και μικροτινά τμήματα του αντεριού, μας το περιγράφει και ο περιηγητής O.H.B.V. Stackelberg, *Trachten und Gebräuche*, δ.κ., κιν.27.
149. Με τον όρο εννοούμε τα κουκάμισα των αδελών ή και μεγάλων χωριών που είναι "εσώρουχα" και κατασκευασμένα από λεπτό ύφασμα ενώ τα κουκάμισα της χωρικής παραδοσιακής φορεσιάς, είναι ρούχα θεατά, εξωτερικά, με πλούσιο κεντητικό διάκοσμο.
150. Ι. Παπαντωνίου, Συμβολή, δ.κ., σ.8. Για τις λέξεις, "υιοκάμισον", "καμύσιον" και τη χρήση τους στο Βυζάντιο, βλ. Γεωργ. Σωριδάκη, Παρατηρήσεις επί ενδυμάτων τινων κατά την πρώτην βυζαντινήν περίοδον, ΕΛΛ, 9-10 (1955-57), σ.10-16. Γενικά για την προέλευση του νεοελληνικού κουκάμισου, τη μορφολογία, το ύφασμα κλπ., βλ. Άννα Γουήλ-Μιαδλεριτάκη, Το γυναικείο παραδοσιακό κουκάμισο της ηπειρωτικής Ελλάδας, Αθήνα 1980, σ.13-33.
151. Ηβ. Δ. Καμπούρογλου, Ιστορία, δ.κ., τ.3, σ.15.
152. R. Chandler, δ.κ. και ο Stackelberg, δ.κ, μαρτυρεί ότι διακρίνονται κάτω από το κουκάμισο τα "βρακιά", καμωμένα από τριανταφυλλί ταφτά.
153. Η λέξη είναι τουρκική (şalvar) και σημαίνει φαρδύ πανταλόνι, είδος βράκας (Ανδριώτης, λ.).
154. Ηλ. προικ. Μομφεράτου αριθ. 40, σ.88 : <<σαλβάρι ρούχινο ένα>>.

χρφ11, φ.14^V, 67^R, 105^V, 122^R. χρφ12, φ.16^R, 42^R. Π. Πούλου, κροικ. 37, 194.

155. Βλ. παρακάτω, σημ. 190-2.

156. Στα κροικοσύμφωνα γράφεται και "ζουπύνι", "ζεκούνι", "ζικουόνι". Η λέξη προέρχεται από το ιταλικό giubbone ή giurpone (Du Cange λ. ζούκα, ζουκόνι· Enciclopedia Italiana, λ. giubba· Κρίταρς λ. ζικόλι· Giulio Bissat. Il lusso nella vita e nelle leggi, ανατύπωση, Bolagna 1969, σ.346-7· ΚΣΙΑ, λ.ζικουόνι), τσικούνι).

157. Για τη συνωνυμία των παραπάνω ενδυμάτων βλ. ΚΣΙΑ, τις λέξεις αντερύ, γιλέκι, ζικουόνι, καβάδι, κακλαμάς, ντουλαμάς, ..μπινύσι, σαγιάν· κβ. Παπαντωνίου, ό.π., σ.11, όπου δίνει την εξής περιγραφή για τα ενδύματα αντερύ, καβάδι, κακλαμά, ντουλαμά, σαγιάν <<Οι διάφοροι έκενδύτες που φοριούνται πάνω από τό κουκάμισο βασίζονται κι αυτού στην κοπή της δαλματικής. Διαφέρουν έλάχιστα μεταξύ τους σχηματικά, γιατί βασίζονται στην ίδια κεντρική ιδέα της άκλης κοπής με πλήρη άξιοποίηση του ύφασματος. Έκενδύτες είναι τό αντερύ, ό σαγιάν, τό καβάδι, ό κακλαμάς, τό καφτάνι, ό ντουλαμάς (...). Οι έκενδύτες αυτού άποτελούνται κατά βάση από ένα κεντρικό κομμάτι (μάνια) για τήν κλάτη και τό έμπρός, και από κλαϊνά λοξά φύλλα (λαγκιόλια) και είναι μανικωτού ή άμάνικοι. Τό έμπρός κεντρικό τμήμα τους είναι άνοιχτό κατακόρυφα έως κάτω. Στο άνοιγμα αυτό έχουν συχνά από μία λόξα δεξιά και άριστερά, που και οι δύο μαζί όνομάζονται "κοδιές", "κοστές", "φτερούγια" και άλλα>>.

Άν και η παραπάνω περιγραφή οφείλεται στην μέχρι τώρα ένδυματολογική έρευνα, η οποία δεν προχωράει πριν από το 1835, διαπιστώνουμε ότι και στην περίοδο που εμείς εξετάζουμε, υπάρχει παρόμοια η μορφή και η χρήση των ίδιων ενδυμάτων.

Η Παπαντωνίου δεν προσθέτει στους έκενδύτες που αναφέρει και τό "ζικουόνι" δικαιολογημένα, αφού από το 1835 περίπου και ύστερα τό ζικουόνι αλλάζει ή τελειώνει μορφή. Από μακρύ, όπως θα δούμε, ρούχο, κατακόρυφα άνοιχτό μπροστά, έγινε κοντό ως τη με-

ση.

Λεν ξέρουμε εάν και το "φουστάνι", που αναφέρεται σε προικοσύμφωνα των τριών πρώτων δεκαετιών, ήταν ρούχο που φορούσαν στη θέση του ζικουνιού, όπως συμβαίνει από το 1830 και μετά. Πάντως η μορφολογία αυτού του φουστανιού διέφερε ουσιαστικά από αυτό που καθιερώθηκε από την ανελευθέρωση και ύστερα. Είναι το δυτικό αναγεννησιακό φουστάνι που φοριόταν στα νησιά και σε πολλά αστικά κέντρα (Πακαντωνίου, ό.π., σ.13). Αυτή τουλάχιστον τη μορφή σκιαγραφούν οι περιηγητές οι οποίοι και το θεωρούν ως ένδυμα μιάς μέσης ηλικίας (J. Stuart-N. Revnett, ό.π., τ.1, σ.17 του πιν. "Ρολόι Μηρήσιου" R. Chandler, ό.π., σ.122: <<Τα ενδύματα των Ελληνίδων ηλικιωμένων κυριών είναι ένα φόρεμα από κόκκινο ή μπλε ύφασμα, με τη μέση πολύ ψηλά και το μακρύ μισοφόρι να πέφτει με πτυχές>>.

158. Θεωρούμε επικρατέστερα υφάσματα, όσα στο σύνολο των προικοσυμφώνων, κάθε τύκου φορεσιάς (στην κάθε δεκαετία) ξεκερνούν το ποσοστό 20% για κάθε ενδυματολογικό είδος.

Ο πιν. VI δίνει συνοπτικά την ανά δεκαετία καταγραφή των υφασμάτων για κάθε ενδυματολογικό είδος της φορεσιάς των τύπων Α, Α₁ και σκοραδικά του τύπου Β, όπου γίνεται αναφορά υφασμάτων.

Συνολικά καταγράφονται στα προικοσύμφωνα 120 περίπου λέξεις που προσδιορίζουν στην πλειονότητά τους υφάσματα ή διακοσμητικές ιδιότητες κυρίως για τα ενδύματα αντερί, ζικούνι, τζουμπέ και τα άλλα είδη εκενδυτών. Συγκεκριμένα είναι οι υφασματολογικοί όροι: Αγαμπανί με χρυσά κρόσια, Αγκίρας, αγκούαστο, ακπινούκ, αλατζάς, αμερινό ντυμένο με ερμίνα -κακούμι- σιτζάκι, αμπερί, αντελί, άσπρο, ατζέμ-σιλαλί, ατ(ι)λάζι, βαμβακερό, βελούδο, γεμενιά, γκαζι-γκεζι-καζι, γκ(ι)ουλκουλι, γουνωμένο, δαμάσκο, διασιδί, δύμιτο, εγγλέζικο, ιδρεμί, καλαμάτα, καλό, καμηλωτό, καμουχός, κανάρι-κενάρι, κανελί, κασινάκι, κατηφές με σειραζέδες, κενταρί, κικικλί, κιτακί, κονδάκι, κουδουνί, κούκα, κουμάσι, κουπουνί, λαχούρι, λιινό, λιφικάνικο, μάγκα, μάλλινο, Μάλτας, μέλακα, με-

ταξωφό, μετρεσένιο, μισινέζικο, μιχλινό, μουαμκετχανύ, μουκαπέ-
μι, μουγκεσέμι, μουμιά, μαζές-μκεζές, μακατινό, μασ(ι)μάς,
μπεγιαζολί, (μ)κεζάρι, μέλα, μελακόσα, μελυσοί, μπουχισί, ναχλιές,
νταλί, νταμχανές, ντιλιταρύ, ξηντάρι, ορδινάριο, κανύσο, κολύ-
τικο, ρηγούνι, ρούχινο, σάμιτο, σαντάλι, σαντέ, σεβαί, σελιμιέ-
λολεμί-σελιμάς, σιαλί, σιαλί έγγιουλη, σιαλί εγγλέζικο, σιαμα-
λατζάς, σιβά, σιλεγκέ, σιουλούρι, σοσές, σόφι, στάμκα, σταμπόλ-
σιαλι, στόφα, τάκα-τούκα, ταμαχάνιο, ταντούρι, ταρακλί, τεμκεκά-
σι, τζαμερύ, τζάνφεσι-τζάμφεσι-τζαν(μ)φές, τζιζέ, τζινταρύ, τζι-
ζεκλί-τζισεκλί, τζίτι, τζόχινο, τυρναβύτικο, φέλκα, φιαμέζικο,
φρατζέζικο, φιλιλί, χαρές, χαρτίσιο, χασές, χηταγύ, χρυσό, χου-
μαγλό-χουμαί.

Η ύπαρξη βέβαια μιάς τόσο κλούσιας ονοματολογίας και στα
υφάσματα δε σημαίνει και την ύπαρξη ισάριθμων υφασμάτων. Είναι
δυνατό το ίδιο υφάσμα να αποδίδεται με δύο και τρεις διαφορετι-
κές ονομασίες στην ίδια χρονική περίοδο και, πολύ περισσότερο,
σε διαφορετικό χρόνο.

Γενικότερα η πολυωνυμία των υφασμάτων προκαλεί σύγχυση στο
πρόβλημα για τον προσδιορισμό της ποιότητας ή άλλων ιδιοτήτων.
σε κάθε υφάσμα, και ειδικά σ' αυτή την περίπτωση που λείπουν εν-
δυματολογικά στοιχεία (π. Ι. Πακαντωνίου, Συμβολή, δ.κ., σ.5
-6).

Αφήνουμε έξω από την κυρίως έρευνά μας τη λεπτομερειακή με-
λέτη των υφασμάτων -από την άποψη της προέλευσής τους, της οικο-
νομικής τους αξίας, της τεχνικής κλπ.- και περιοριζόμαστε προς
το παρόν στην απλή αναφορά των ονομασιών τους που σχεδόν δεν έ-
χει διασωθεί στο σύνολό τους ή σε μεμονωμένες εκξεσηματικές πα-
ρατηρήσεις, όπου αυτό είναι δυνατό. Παράλληλα ο κιν. VI παρου-
σιάζει συνοπτικά τα υφάσματα και τα ενδυματολογικά είδη που κα-
τασκευάζονται από αυτά.

159. Οι ονομασίες των υφασμάτων θα μπορούσαμε να πούμε γενικά ότι
προέρχονται: α) από τις υφάδτικές ύλες (μαλλί, λινάρι, καννάβι,
βαμβάκι, μετάξι)· β) από την τεχνική κατασκευής τους. Δίμιτο

π.χ. λέγεται <αό κανύ και γίνεται με τέσσερα μιτάρια, τέσσερα καταήτρες και δύο κλωστές στην κάθε θύρα. Στην ύφανση σχηματίζονται όλες γραμμές από τη μία όψη του κανιου>. Το υφασμα "σάμιτο", "εξάμιτο" στα βυζαντινά, έχει ανάλογη κατασκευή γ) από τον τόπο προέλευσης. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται υφάσματα, στα οποία έχει κυριαρχήσει το όνομα του τόπου κατασκευής τους. Τα "λειψικάνα" υφάσματα προέρχονται από τη Λειψία, τα "λαχούρια" από τη Λαχώρη, το "σαντάλι" είναι υφασμα μεταξωτό από τη Λυών κλπ. δ) από τα χρησιμοποιούμενα υλικά, το χρώμα και το σχέδιο. π.χ. "χρυσό" λέγεται το υφασμα (ή και το σχετικό ρούχο), όταν είναι υφασμένο ή κεντημένο με χρυσή κλωστή. Το χρώμα επίσης συχνά καθορίζει και την ονομασία του υφάσματος. "Γεράνιο" είναι το βαμβακερό υφασμα που έχει ρίγες άσπρες και γεράνιες (σκούρες γαλάζιες). Άλλοτε και το σχέδιο καθρίζει τον καθοριστικό ρόλο στην ονομασία ενός υφάσματος. "Κενάριο" π.χ. λέγεται το υφασμα που οι ρίγες του είναι στο στημόνι (οϋγιες). Βλ. Αλ. Κυριακίδου-Νέστορος, Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης, Αθήνα 1965, σ.23-9.

Δημιουργός των κλούσιων και εκφραστικών αυτών ονομάτων είναι κατά κύριο λόγο ο λαός, όταν μάλιστα συμβαίνει να κατασκευάζει ο ίδιος το υφασμα. Διαλέγει τότε την ιδιότητα που καλύπτει κάποιες πρακτικές ή και ψυχολογικές ή αισθητικές του ανάγκες και ονομάζει ανάλογα το υφασμα. Τα ξενόφερτα υφάσματα που αρέσει να τα αποκαλεί συχνά με το όνομα του τόπου προέλευσής τους, ίσως γιατί ασκεί γοητεία η αναφορά μιας ξένης, φανταστικής για τους περισσότερους, πόλης, ή γιατί δεν κατέχει ο ίδιος άλλες ιδιότητες.

Πολλά υφάσματα είναι βιομηχανικά προϊόντα του εξωτερικού με προσδιορισμένη βέβαια ταυτότητα. Η ονομασία τους εδώ με βάση κάποιαν ιδιότητα, υπαγορεύεται και από εμπορικούς-οικονομικούς (διαφημιστικούς όπως θα λέγαμε σήμερα) λόγους.

160. Το κουτνύ είναι υφασμα με στημόνι βαμβάκι και μεταξωτό υφάδι. Λέγεται και κουτουνύ. Ανάλογη σύνθεση του υφάσματος σημειώνει

και ο Φ. Κουκουλές, ΒΒΠ, τ.6, σ.270-1 και παρατηρεί ότι η λέξη έχει αραβική προέλευση -κουτυ: ή κουτούν λέγεται το βαμβάκι, κουτυνί ο βαμβακερός-. βλ. και Αλ. Κυριακίδου-Νέστορος, δ.π., σ.25, 88.

161. Ίσως η λέξη από το τουρκικό εκύθετο χαϊτί-χαϊτιγέ: ο νηματοειδής. Ο Κ.Δ. Μέρτζιος σημειώνει ότι το "χαταγύ" είναι πολύτιμο ύφασμα με χρυσά λουριά (δ.π., σ.146 του ίδιου, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, δ.π., σ.213, 219, 231).

162. Βλ. Αγγ. Χατζημιχάλη, Η ελληνική λαϊκή φορεσιά, δ.π., σ.379 (λεξιλόγιο), όπου σημειώνεται ότι το "μκουχασί" είναι ύφασμα χοντρό βαμβακερό, σε κόκκινο χρώμα.

163. Σάμιτο: από το βυζαντινό "εξάμιτον" (Κριαράς, λ.). Το σάμιτο είναι ύφασμα μεταξωτό σχετικό με το δόμιτο (βλ. και σημ.151 άρθρο θ.Ν. Φιλαδελφώς, Ιστορία, δ.π., τ.1, σ.353).

164. Ρούχινο (ζιπούνι, αντερύ κλπ.), κατασκευασμένο δηλαδή από "ρούχο" είναι μάλλινο ύφασμα που γίνεται από τα καλύτερα μαλλιά Αλλιώς, η τσόχα (Χατζημιχάλη, δ.π., σ.383).

165. Η λέξη είναι τουρκική και δηλώνει ύφασμα κατασκευασμένο κυρίως στην Άγκυρα, από τρίχες γίδας (καμηλωτή)· πβ. θ.Ν. Φιλαδελφώς, δ.π., Δ. Οικονομίδου, δ.π., σ.29· Β. Δελληγιάννη, Γλωσσάριο Λογάν κιότ Μαργάρων, ΑΘΛΓΘ, 3 (1936-37), σ. 213.

Στα προικοσύμφωνα είναι κυρίως ύφασμα που αναφέρεται στους "τζουμπέδες" και τους "φερετζέδες". Φαίνεται ότι ήταν εγχώριο ύφασμα αλλά και προϋόν εισαγωγής ("σιαλί εγγλέζικο" ή "σιαλί έγγιουλη", δηλαδή Αγκύρας).

166. Κατά τον Σ. Λάμπρου, Νέος Ελληνομνήμων, 10 (1913), σ.194, πρόκειται για ύφασμα όχι πολύτιμο με μεταξωτές πλατιές γραμμές κατά μήκος, σε διάφορα χρώματα.

167. Η λέξη ζώως δηλώνει το "σταμπωτό" "σιαλί" ύφασμα.

Στα προικοσύμφωνα η λέξη συνοδεύει κυρίως ζικούνια και αντεριά.

168. Η λέξη προσδιορίζει κυρίως ζικούνια και αντεριά (π.χ. χρφ11, φ. 1^Γ: ζικούνι φιλιλί ένα· φ.48^Γ: αντερί φιλιλί ένα) και στα προικοσύμφωνα του Μομφεράτου τα ενδύματα "φουστάνι" και "σαγιά" (βλ. αρ. 3, σ.30° 6, σ.36° 15, σ.49° 18, σ.53° 19, σ.55° 33, σ.73 για το φουστάνι και για τον σαγιά αρ. 5, σ.34° 6° 8, σ.39° 20, σ.56° 32, σ.72). Δεν ξέρουμε εάν πρόκειται για ύφασμα ή είναι διακοσμητικό είδος -σιρύτι- που κυριάρχησε, ονοματολογικά, πρώτα στο ύφασμα που γαρνιρόνταν με αυτό, ή χαρακτηρίζε απλά το ενδυματολογικό είδος που διακοσμούσε. Οι Δημητριάδης Δ. Φιλιππίδης -Γρ. Κωνσταντάς στο έργο τους, Γεωγραφία Νεωτερική κερύ της Ελλάδος, επιμέλεια Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα 1970, σ.122, αναφέρουν ότι στην επαρχία της Αγιάς γινόταν παραγωγή "μκουχασιών", "αλλατζάδων" και "φιλιλιών" που διανομεύονταν μάλιστα <<καί έξω από τον τόπο, καί δύνουν κέρδος καλό· ή εργασία των φιλιλιών δεν ήταν γνωστή στους Άγελώταις, δεν είναι σαράντα χρόνοι όπου την έφεραν ένας παιδοδιδάσκαλος, ο όποιος την έδουλενε κάμποσο καιρό κρυφώς διά να έχη μένος τό κέρδος· μά τέλος πάντων έδιδάσθηκε καί έξω, καί έγινε κοινή>>.

.. Πάντως στον κατάλογο προικίων που δημοσιεύει ο Π. Σκουζές, ό.π., σ.86 και χρφΒ, σ.114, το "φιλιλί" αναφέρεται ως "κανί".

169. Ο Σκ. Λάμπρου, ό.π., αναφέρει ότι το "ταρακλί" ήταν μεταξωτό ύφασμα που είχε κατά μήκος πλατιές γραμμές· η Κυριακίδου, Τά υφαντά, ό.π., σ.96, σημειώνει ότι το "ταρακλί" είναι ύφασμα ριγυτό, βαμβακερό με υδρότροπο βάψιμο (ό.π., σ.25, 72).

Στην Αθήνα φαίνεται ότι θεωρήθηκε ύφασμα πολυτελές, και "έντυσε" τάξεις οικονομικά ισχυρές, κι όταν, στη συνέχεια, επεκτάθηκε, σε απομίμηση, και στα υπόλοιπα στρώματα της αθηναϊκής κοινωνίας, δεν έλειψαν τα κειραχτικά σχόλια· βλ. π.χ. Δ. Κα-

μπούρογλου, Ιστορία, ό.π., τ.1, σ.265-6, από το 'θρήνο του ταρακλιού", τους στίχους:

"Τ' έχεις ταρακλί καύ κλαίς,

Μέ φοροῦν καλές, κακές

Μέ φορεῖ η Μιντζάκαινα

.....

μέ τήν Μκενιζέλαινα

.....

Με φοροῦνε οί φτωχές

κου σαρώνουν τις αύλές

Με φορῶν κερβολαροῦδες

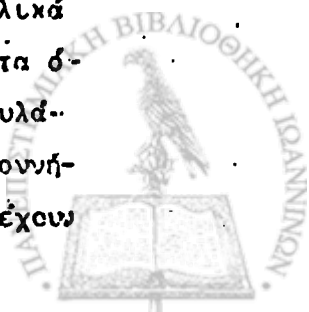
κού σκουκίζουνε τίς ρούγες κλπ."

Ανάλογη ερμηνεία εκτρέκουν και οι παροιμίες: "τί μεταξωτά πανιά θέλουν καί 'πιδέξια ράχη" ή "τό μετάξι θέλει τάξι κι ἄνθρωπο νά τό ξετάξη" (Καμπούρογλου, ό.π., τ.3, σ.51 (παράρτημα) κβ. και την παροιμία, "τώρα καταντήσαν τά βελλοῦδα νά τά κατοῦν καί τά γαῦδούρια" (Ν. Πολύτη, Παροιμίες, τ.3, εν Αθήναις 1901, σ.96.

170. Το λαχούρι πήρε την ονομασία του από την κόλη σπή οποία αρχικά κατασκεύαζαν (λαχώρη). Κατά την Κυριακίδου, ό.π., σ.90, είναι ύφασμα μάλλινο, λεκτό με κολύχρωμα σχέδια κβ. Μπόγκα, λ.

171. Είναι ύφασμα βαμβακερό με ακλή ύφανση και με χρωματιστό διάκοσμο συνων. μπα(σ)λιμάς (Δ. Δημητράκου, Λεξικόν, λ.).

172. Αν και λείπουν, όπως σημειώθηκε ήδη, ουσιαστικές πηγές που να αφορούν την οικονομική και εμπορική ιστορία της Αθήνας για την περίοδο τουλάχιστον που ερευνούμε, κρίνεται σκόπιμη μία αναφορά στο εμπόριο των υφασμάτων, έτσι όπως προβάλλεται μέσα από αντίστοιχες μελέτες, για άλλες περιοχές. Υποθέτουμε άλλωστε ότι πολλά χαρακτηριστικά του εμπορίου είναι κοινά σ' όλο τον ελληνικό χώρο, ίσως και ευρύτερα. Ειδικότερα από μελέτες που αφορούν το εμπόριο της Πελοποννήσου, όπως προβάλλει μέσα από τα γαλλικά αρχεία, διαπιστώνεται ότι και η Αθήνα ανήκε ουσιαστικά στα όρια δικαιοδοσίας του γαλλικού προξενείου Πελοποννήσου, τουλάχιστον στον 18^ο αιώνα (Β. Κρεμμυδά, Το Εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18^ο αιώνα (1715-1792), Αθήνα 1972, σ.33-4). Δεν έχουν

γίνει ακόμα έρευνες σε ιταλικά, αγγλικά, αυστριακά αρχεία που θα μας έδιναν πλήρη εικόνα του εμπορίου· ωστόσο οι Γάλλοι πρόξενοι συχνά στις αναφορές τους σχολιάζουν και την εμπορική δραστηριότητα άλλων χωρών· σύμφωνα με απόφαση της γαλλικής κυβέρνησης έπρεπε να συντάσσουν τριμηνιαίους στατιστικούς πίνακες που να περιέχουν κάθε κίνηση των λιμανιών που ήταν υπεύθυνοι, τουλάχιστον για τις αρχές του 19^{ου} αι. (Β. Κρεμμυδά, Συγκυρία και εμπόριο στην προκραναστατική Πελοπόννησο (1793-1821), Αθήνα 1980, σ.20).

Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα τα γαλλικά υφάσματα έχουν τη μεγαλύτερη κατανάλωση. Τα τσόχλινα είναι άλλωστε το κυριότερο γαλλικό προϊόν εισαγωγής την περίοδο αυτή (Κρεμμυδάς, Το εμπόριο, ό.π., σ.40: ειδική απόφαση της 27 Οκτωβρίου 1741 αύξησε το εμπόριο των τσόχινων υφασμάτων στον ελλαδικό χώρο). Παράλληλα εισάγονται στην Πελοπόννησο από το γαλλικό εμπόριο, σε μικρότερες ποσότητες, ασημιά και χρυσά υφάσματα, προϊόντα της Λυονέζικης βιομηχανίας, σατέν, σκούφοι και μάλλινα υφάσματα (Κρεμμυδά, ό.π., σ.130-33, κεν. ΙΧ: διακίνηση των εισαγόμενων τσόχινων υφασμάτων από το 1725-1792). Παρουσιάζεται μίση αύξηση της καταναλωτικής ικανότητας στα χρόνια 1748-1754 και 1762-1768 που οφείλεται μάλλον στην ανάπτυξη ενός εσωτερικού εμπορίου που διενεργούσαν κυρίως οι Εβραίοι της Τριπολιτσάς—γενικά το εσωτερικό εμπόριο έμεινε στα χέρια τους—. Οι Εβραίοι προωθούσαν τα υφάσματα στη Στεριά—η Αθήνα βρίσκεται στο δρόμο αυτής της εμπορικής διακίνησης—, και κυρίως στη Λάρισα και από εκεί στο βόρειο ελληνικό χώρο και ευρύτερα το βαλκανικό, μέσα από τα πανηγύρια· ήταν σοβαροί ανταγωνιστές των Ράλλων εμπόρων της Θεσσαλονίκης, εκείδή πωλούσαν φτηνότερα κατά 8-10% (ό.π., σ.133-5· Σ. Μάξιμου, Η αυγή, ό.π., σ.98· Δ. Τσοκοτού, Γη και γεωργός, ό.π., σ.172).

Η ανάγκη να καλυφθεί η μεγάλη ζήτηση της αγοράς, οδήγησε στη νόθευση του εμπορεύματος, με αποτέλεσμα να στραφεί η ντόπια αγορά, στο τρίτο τέταρτο του αιώνα, στα επίσης τσόχλινα γερμανικά υφάσματα, τα γνωστά ως υφάσματα λειψίας που τα εμπορεύονταν κυρίως Έλληνες. Μέχρι τότε κύριος αντίκαλος των

γαλλικών υφασμάτων ήταν τα βενετικά, που κάλυπταν αρκετό μέρος από τη συνολική κατανάλωση, παρόλο που υπήρχαν διατάξεις από το 1716 οι οποίες απαγόρευαν στους υπηκόους του Σουλτάνου να αγοράζουν εμπορεύματα της Βενετίας. Μέσω Σμύρνης έφταναν επίσης στην Πελοπόννησο ολλανδικά, τσόχλινα, εκίσης υφάσματα σε μικρές ποσότητες. Αγγλικά τσόχλινα υφάσματα καταναλώνονταν σε μικρό ποσοστό στα μέσα του αιώνα, ενώ προς το τέλος του σταθεροποιήθηκαν στην αγορά και στη συνέχεια κυριάρχησαν στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Οι γούνες προέρχονταν από τη Ρωσία και τις εμπορεύονταν κυρίως Έλληνες (Κρεμμυδά, ό.π., σ. 135-38, 290-92° Ν. Σβορώνου, Η ελληνική οικονομία, ό.π., σ. 360-87),

Ανάλογη διακίνηση των υφασμάτων του εξωτερικού γίνεται, στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο (Κ. Μέρτζιου, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 344-5, 389° Ν. Svoronos, Le commerce de Salonique au xviiie siècle, Paris 1956, σ. 220-6, 283-4, 321-2, 323° Κ. Σάθα, Εμπόριον και φορολογία εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας, Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά 1 (1957), σ. 289-90° Σ. Μάξιμου, ό.π., σ. 48, 57, 87, 89, 92-9, 108. Βλ. και πιν. 14° Φ. Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797), μτφρ. Ε. Γαρίδη, εισαγωγή—επιμέλεια—σχολιασμός Τ. Βουρνά, τ. 2, Αθήνα 1974, σ. 172-5, 179, 183, 191-6, 207-10, 218, 221-5, 227, 228° Α. Βακαλόπουλου, Ιστορία, ό.π., τ. 4, σ. 157-193, 495-501° Κ. Σιμόπουλου, ό.π., τ. Β, σ. 350-4, 383, 487 (τά κείμενα εκίσης των περιηγητών, όσα παρουσιάζουν ενδιαφέρον σχετικά με το εμπόριο, έχουν εκτιμηθεί από τον Β. Κρεμμυδά, ό.π., σ. 26-8° Γ. Α. Σιορόκα, Το γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789), Ιωάννινα 1981, σ. 296-307).

Στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα επικράτησαν όπως σημειώσαμε ήδη, τα αγγλικά υφάσματα (τσόχες) τουλάχιστον στην Πελοπόννησο, και τα υφάσματα Γερμανίας και Λευψίας (τσόχες που μεταφέρονται μέσω Τεργέστης και Λιβέρνου· επίσης σκούφοι κόκκινοι κοράλλια, σατέν). Από Βενετία έρχονται διάφορα είδη σιριτιών (Β. Κρεμμυδά, Συγκυρία και εμπόριο, ό.π., σ. 130-31, 155-56° Ε. Παναχοπούλου, Το εμπόριον εις την Πελοπόννησον κατά την Β.

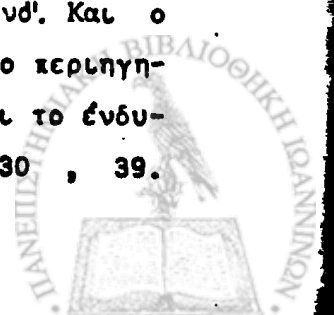

κενταετία του 19^{ου} αιώνας, Πελοποννησιακά, 12(1976-77), σ.138-40.

Η ντόκια παραγωγή έχει να προσφέρει τα μεταξωτά υφάσματα της Χίου, τα δαμασκηνά, που μιμήθηκαν τα βενετικά και περιόρισαν σημαντικά την κατανάλωσή τους. Μεταξωτά επίσης υφάσματα παράγονται και στη Θεσσαλονίκη, κατάλληλα για κουκάμισα, δίκως και μάλλινα χοντρά υφάσματα, "αμιάδες" ή τα "σαλονικιά", με μεγάλη εξαγωγική κίνηση. Η Ζαγορά παράγει κάπες. Στις πλαγιές του Πηλίου και της Όσσας γίνεται και βιοτεχνική παραγωγή μαντιλιών και άλλων βαμβακερών υφασμάτων, αναπτυγμένη ιδιαίτερα στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα (Σ. Λάμπρου, Το εν Θεσσαλονίκη βενετικόν προξενείον και το μετά της Μακεδονίας εμπόριον των Βενετών, Νέος Ελληνισμός, 8 (1911), σ.223-4· Κ. Μέρτζου, ό.π., σ.313, 346-7· Κ. Λυαντού, Το εμπόριο των Χίων προ του 1821, ΔΙΕΕ., 12 (1957-8), σ.178-85· Δ. Τσοκοτού, ό.π., σ. 172-6· Σ. Μάξιμου, ό.π., σ.44, πιν.7· Φ. Μιτωζούρ, ό.π., σ. 164-5· Α. Βακαλόκουλου, ό.π.· Κ. Σιμόκουλου, ό.π., τ.Γ2, σ.341-2· Ε. Γιαννακοπούλου, ό.π., σ.117-25. Ο Η. Inalcik σημειώνει ότι η βιομηχανική παραγωγή μάλλινων υφασμάτων της Θεσσαλονίκης αναπτύχθηκε από το τέλος του 15^{ου} αιώνα, κάτω μάλιστα από κρατική επίβλεψη (Η. Inalcik, Σχηματισμός κεφαλαίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στο: Η οικονομική διαί. σ.52)· Γ. Σιμορόα, ό.π., σ.342-3).

Η σκουδαλιότητα άλλωστε που είχε το εμπόριο των υφασμάτων διαφαίνεται από την εκκράτηση της ονομασίας των υφασματεμπόρων -Bezzar- στον προσδιορισμό του εμπορικού κέντρου των πόλεων, που ονομάζονταν Bezzazistan, δηλαδή αύθουσα των Bezzar (Inalcik, ό.π., σ.526. σημ.17).

173. Ο R. Chandler, ό.π., δίνει την εξής περιγραφή: "Το ζικούνι ή καρσές, που είναι από μετάξι, παρουσιάζει τόσο πιστα τη διάκλαση του στήθους, ώστε μολονότι τα καλύπτει όλα δεν τα αποκρύβει από τη θέα. Το ζικούνι είναι πιο κοντό από το κουκάμισο. Τα φαρδιά μανίκια τα κουμπώνουν καμιά φορά γύρω από τον καρπό του χεριού και είναι φοδραρισμένα με σατέν κόκκινο ή κίτρινο". Και ο O.M.B.V. Stackelberg, ό.π., δίνει, στο εικονογραφημένο περιηγητικό χρονικό του, την ίδια περιγραφή μόνο που σημειώνει το ένδυμα ως "αντερύ". L. Duprè, ό.π., πιν. 26, 30, 39.

Πολύ νωρίτερα, το 1674, ο Γάλλος πρόξενος Jean Giraud, δ.π., σ.41, εντυκωσιάζεται από αυτό το τμήμα της φορεσιάς που το γαρ-
τινό είναι καμωμένο από το πιο πλούσιο μπουκάρ της Βενετίας.
Την ίδια γνώμη εκφράζει και ο σύγχρονός του κερίκου, κερικηγη-
τής Cornelio Magni, δ.π., σ.20. Διακιστώνουμε δηλαδή συνεχή
χρήση του ενδύματος, με παρόμοια μορφολογία, από το τέλος τουλάχισ-
τον —ίσως και νωρίτερα— της πρώτης περιόδου της Τουρκοκρατίας
και ύστερα. Για ένα μορφολογικό συσχετισμό με το αντερί ΒΛ.ΚΣΙΛ,
λ.αντερί-ζικούνι, τσικούνι.

174. Για τη μορφολογία του "ζικουνιού" ή του "κοπογουνιού", όπως επι-
κράτησε να λέγεται, βλ. Π. Ζώρα, Κεντήματα, δ.π., σ.14.

Συχνά όμως το μήκος του ζιπαμασι και μετά την Απελευθέρωση βρίσκε-
ται άλλοτε στη μέση κι άλλοτε κάτω απ' αυτή. Βλ. Μουσείο Μκε-
νάκη, Ελληνικά εθνικά ενδυμασία, δ.π., πιν.82, 83 (Καστελό-
ριζο), όπου το "ζεπούλι" καταλήγει κάτω από τη μέση αντίθετα το
ζικούνι της Σαλαμίνας (πιν.13), της Ελευσίνας (πιν.15), των Μεγά-
ρων (πιν.17), του Λεωνιδίου (πιν.25α), της Αιδηψού (πιν.33), των
Σφακιών (πιν.62), της Κερκύρας (πιν.75) φτάνει μέχρι τη μέση, όπως
ακριβώς διαμορφώθηκε στη φορεσιά της Αμαλίας (πιν.2).

175. Για την χρυσοκεντητική τέχνη γενικά βλ. Αγγ. Χατζημηχάλη, Τα
χρυσοκλαβερικά-συρματέϊνα-συρμακέσια κεντήματα, Αθήνα 1952
της ίδιας, Ραπτάδες-χρυσουρράπτες και καποτάδες, αφιέρωμα στη
μνήμη του Μ. Τριανταφυλλίδη, Αθήνα 1950, σ.445-75. Π. Ζώρα, δ.π.,
σ.12-3.

176. Παπαντωνίου, Συμβολή, δ.π., σ.30.

177. Γ. Οικονομίδου, Περί αμφιέσεως, Αρχαίον Πόντου, 2(1929),
σ. 31 - 2: << Η ζικούνια ή τις και ζουκούνια (Έν-
Σάντα και Χαλδαία) και έντερή (ως και άντερή) λεγομένη και
άνωθεν του καμισίου και σαλβαρίου φορουμένη ήτο είδος χιτωνος
κοθήρους με σπινόν γιακόν, θανίκια σχιστά είς τά άκρα γυριστά

είς τὰ ἐπάνω ἢ κουμβωνόμενα μέ κουμβία μεταξωτά ἢ ἀργυρᾶ καί φθόραν ἀπό παννί ἔσωκν ἢ καί ἀπό μεταξωτόν ἢ σατέν. Τά μανίκια τῆς ζικούνας πολλάκις ἔφερον εἰς τόν γῦρον καί ὄπισθεν τῶν θηλειῶν χρυσᾶ χάρτζα. Κατεσκευάζετο δέ αὕτη ἀπό ὕφασμα μάλλινον, φακellαν ἢ βαμβακερόν κασμᾶν ἢ χρωματιστόν μεταξωτόν (γαναβίτζ) χρώματος κτυπητοῦ ἤτοι τσαῦφάτζ, ἀτλάτζ, μουαρέ, κουτινί, γεζίν ἢ καί χρυσοκέντητον σεβαῖν (λεγόμενον καί σαβαῖν) κττ, ἔφερεν εἰς τόν γῦρον ὡς ἱαρυφήν μεταξωτόν γαῖτάνι ἢ κλωστήν μεταξωτήν καί ἐκόπτετο εἰς τρόκον ὥστε ἐμπρός μέν διχοτομουμένη ἀνωθεν ὡς κάτω ν' ἀφήνη κάτωθεν τοῦ λαιμοῦ εἰς τὰς νεαρᾶς γυναῖκας καί τὰ κοράσια ἀνοιχτόν τό στήθος ἐν εἶδη κορσέ μέχρι σημείου τιωσ (ὡς τ' ἐμπροκάρδα), ὀκόθεν καί ἐκουμβώνετο διὰ 3 ἢ 4 κουμβίων μεταξωτῶν, ἀργυρῶν ἢ καί ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὕφασματος κατεσκευασμένων καί καθέτως διευθυνομένων μέχρι τοῦ ὀφθαλοῦ, κλαγίως δέ πάλιν ἀπό τοῦ ἄνω ὀστοῦ τοῦ μηροῦ καί κάτω διχαζομένη ν' ἀφήνη νά φαίνεται τό ἐκί τοῦ μηροῦ καί τῆς κνήμης μέρος τοῦ σαλβαρίου καί οὕτω νά μένη μονοκόμματον μόνον ὀλόκληρον τό ὄπισθεν μέρος τό καί κλατύτερον ἐκατέρων τῶν δύο ἐμπροσθίων φύλλων>>.

178. Βλ. ΚΣΙΛ, λ. ζικούνι, τσικούνι ὅπου ἀνάμεσα σε ἄλλες μορφολογικές ἐμφάνεισ του ενδύματος βρίσκουμε ὅτι ἦταν καί ρούχο μακρῦ: <<Αἱ δέ γυναῖκες ἀνωθεν τοῦ ὑποχιτωνίου ἔφερον κουμβουδωτόν κεντημένον γελείκον ἐκί τούτῳ δέ κοθήρη ἀπό ὕφασμα καί μέ χειρῖδας κεντημένον ἐμπροσθεν καί τὰς ἄκρας τοῦ μανικιοῦ χιτῶνα καί τοῦτο ἐπίσης "ζουμκούν" καλούμενον>> (Κακκαδοκία) κβ. θ. Κωστάκη, Βάτικα καί Χαβουτσί, Τα Τσακωνοχώρια τῆς Προκοντίδας, Αθήνα 1979; σ.82.
179. Βλ. πρόχειρα γιὰ τὴ νομισματικὴ κατάσταση τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, Β. Κρέμμυδά, Το εμπόριο, ὀ.κ., σ.110-20. Ἀνάμεσα ὀτ' ἄλλα ἐπισημαίνεται ὅτι το 1774 ἡ αξία τοῦ τουρκικοῦ νομίσματος ἔπεσε κατά 40%, ὡς το 1789 κατά 55%, ἐνώ πρὸς το τέλος τοῦ αἰῶνα ἡ πτώση τῆς αξίας τοῦ ξεπέρασε κατά κολύ το 100%.

180. Βλ. σημ. 78° ακόμα Κ. Κουκκίδη, λ.
181. R. Chandler, ό.κ.: <<πάνω από τό ζικούνι έχουν ένα ρούχο φοδραρισμένο με ερμίνα το καλοκαίρι και τό χειμώνα με γουναρικόν>. Ο Stackelberg ό.κ., δύνει την ύδια περιγραφή αλλά αποδίδει το ρούχο με τη λέξη *gunna*.
182. Θ.Ν. Φιλαδελφώς, ό.κ., σ.337: <<Τό δέ φουστάνι καί τό κοντογούνι ή ζυμπούνι εκάλυκτεν ό κοθήρης καί πολυτελής τζουμπές κατεσκευασμένος εκ μεταξωτοῦ ή βελούδου ή καί έριούχου ύκενδεδουμένου (άρματωμένου, κακλατισμένου) ως εκί τό κλειστον δια μηλωτης καί έφοδιασμένου κατά τό άνω μέρος δι' έξ μεγάλων ως κάρα κομβίων κεκλεγμένων έξ σύρματος εκαργύρου ή εκιχρύσου>>.
183. Βλ. κ.χ. Π. Πούλου, προικ. 3: <<Ζτιμπέδες δυῶ, ό ένας σιαλί, ό άλλος ένδυμένος κακοῦμι>> (μέ κακοῦμι εκίσης 12, 38, 50, 65, 162, κλκ.)· προικ. 148: <<τζουμπές ένδυμένος σαμούρι>>.
184. Στην τουρκική σεράδζ, κ. σαράδζ σημαίνει κεντητής δερμάτων και οι "σειραζέδες" ύσως είναι κοσμητικό-κεντητικό είδος με το σπιώ έραβαν ή κεντούσαν οι ράφτες-κεντητές δερμάτων τους εκενδυμένους με είδη γουναρικών τζουμπέδες. Συναντούμε τη λέξη σ' ένα μεγάλο αριθμό προικοσυμφώνων: βλ. κ.χ. Π. Πούλου, προικ. 4, 6, 16, 18, 20, 21, 28, 32, 33, 34, 38, 45, 47, 49, 50, 52, 55, 61, 64, 66, 67, 79, 82, 87, 91, 98, 103, 105, 109, 115, 119, 122, 123, 124, 125, 132, 137, 141, 142, 143, 147, 149, 150, 151, 153, 154, 160, 172, 174, 182, 186, 190, 191, 192, 197, 215, 224, 225.
185. Το ύφασμα Αγκύρας "έγκλουλη" όπως καταγράφεται στα προικοσύμφωνα είναι το ύφασμα "σιαλί", του τόπος προέλευσής του είναι η Άγκυρα.
- 185^α. Πρόκειται για λεπτό μεταξινό ύφασμα· η λέξη τουρκική (τζανφές). Πβ. Κ. Κουκκίδη, ό.κ., λ.

186. Στην τουρκική "σεβαζι" είναι το ένδυμα που κατασκευάζεται από μεταξωτό ύφασμα, (σεβαζι). Από το υλικό κατασκευής ονομάστηκε το ρούχο.
187. Ίσως από την τουρκική γάζ, που δηλώνει πολύ λεπτό ύφασμα που πρωτοκατασκευάστηκε στην πόλη Γάζα' βλ. Α. Κυριακίδου, δ.κ., σ. 84. Ως ύφασμα μεταξωτό, χρωματιστό, αναφέρει το γεζίν ο Δ. Οικονομίδης, δ.κ., σ.32. Βλ. και Α. Γουήλ-Μπαδλεριτάκη, Η παραδοσιακή φορεσιά από το Γερομέρι Θεσπρωτίας και τα κοσμήματά της, Ηπειρωτική Εστία, 26 (1977), σ.246, όπου σημειώνεται ότι το ύφασμα "γκιζι" ερχόταν από την Κωνσταντινούπολη.
188. Η Πακαντώνιου, Συμβολή, δ.κ., σ.18, γράφει γενικά για το ζωνάρι (ζώστρα, ζώνια, ζούνια, ζουνάρι, ζώσμα κλπ.) ότι είναι κοιλιά-φαρδη υφαντή λουρίδα με την οποία τυλίγεται η μέση, η περιφέρεια ή η κοιλιά, περισσότερες από μία φορές.
189. Η λέξη συναντιέται στα προικκοσύμφωνα ως "μουγκεσέμια", "μουγκεσέμια", "μουντζεσέμια", "μουσετζέμια", "μουσουτζέμια", "μουσουτζέμια", "μουτζεσέμια". Ίσως προέρχεται από το τουρκικό εκίθε-το *müzeğen*, που σημαίνει κοσμημένος, στολισμένος.
190. Βλ. Ν. Πολύτου, Μαγικά τελεταί προς πρόκλησιν μαντικών ονεζων περύ γάμου, Λαογρ. Σύμμ., τ.3, εν Αθήναις 1931, σ.106, 107, 118. Για τη ζώνη γενικά και τη συμβολική σημασία της ειδικότερα, βλ. Κ. Κορρέ, Νεοελληνική ζώνη, Νέα Εστία, 100 (1976), σ.941-9, 1015-25 όπου και σχετική βιβλιογραφία' Πόπη Ζώρα, Κεντήματα, δ.κ., σ.21.
191. ΛΑΠΙ, νέα σειρά (1980-1), 3, σ.752, το δίσπυχο <<άντρας χαηλωζωμένος τενεκές ξεπατωμένος>>. Σε αντικατάθεση μπορούμε να δούμε και το μοιρολόι μάνας για το σκοτωμένο από αντεραστή γιό της.
<<Πάντα 'λεγά σου, Γιάννη μου, πάντα παράγγελνά σου,
μή ζώνεσαι καλατιανά, μή σιέσαι κομνηνάτα

καὶ μὴ κρεμνᾶς τοὺς ἔρωταίς, στοῦ ζωνarioῦ τὰ ξάκρια»
(Καμπούρογλου, Ἱστορία, ὁ.π., τ.1, σ.252), ὅπου διαφαίνεται καὶ
ὁ συμβολικὸς ρόλος τῆς ζώνης στο Βυζάντιο. (Φ. Κουκουλέ, ΒΒΠ,
τ. 2², σ.50-5).

192. Κ. Τσαγγαλά, ὁ.π., σ.358, σημ. 15, τὸ καλαμιώτικο γυναικίῳ τρα-
γούδι, που αναφέρεται σε Καραγκούνα ἀπὸ το χωριὸ Μυρζίνη (Μύρος)
Καρδίτσας:

—Μαρή κόρη Μυριώτισσα, κόρη Μυριωτοπούλα,
κι με τ' ασημουζούναρου κι χαμηλά ζουμένη
κου σ' ἔχουν φιλημένη...

Πβ. καὶ τὴν σχετικὴ παραλλαγή ἀπὸ τὴν θανερωμένη Τρικάλων (ΛΑΠΙ,
σειρά 5, τ.1 (1968-69), σ.961).

193. Πακαντωνίου, ὁ.π., σ.18, 21^ο κβ. ΗΔΑ, 3 (1930-31) λ. Gürtel, σ.
1218 (Jungbauer).

194. Κατὰ τὸν Ανδριώτη, λ. τακίμι δηλώνει ἀθροισμα ἀπὸ ὅμοια πράγα-
τα^ο τουρκ. takim. Κατὰ τὸν Κουκκίδη, λ. (τακίμι ἢ τακίμ') εἶναι
σύνολο ἀπὸ ἐργαλεῖα που χρησιμοποιοῦνται μαζὶ, ἀζοφὴ που μας
βρῖσκει κεραισσότερο σύμφωνους. Τὴν ἴδια γνώμη ἐκφράζει καὶ ἡ
Κατσημιχάλη, Ρακτάδες, ὁ.π., σ.470, ὅπου ἀναφέρει ὅτι στα Γιάννε-
να υπήρχε συντεχνία τῶν τακεντζήδων ἢ τακλατζήδων ἢ τακμιτζήδων,
που ἐφτιαχναν γιὰ λογαριασμό τοὺς τακίμια γιὰ τὶς φορεσιές ἢ κα-
ὸλόκληρες φορεσιές. Δύνομε γιὰ παράδειγμα τὸ τακίμι που ἀκαρτί-
ζεται ἀπὸ τὰ χρυσὰ "τουζλούκια", τὸ χρυσὸ "γιλέκι" καὶ τὴ χρυσή
"φέρμελη" τῆς ἴδιας, Τα χρυσοκλαβαρικά, ὁ.π., σ.23-26.

195. Ἡ λέξη τουρκικὴ (ferace) καὶ δηλώνει τὸ ρούχο που φοριέται ὡς ἐ-
κενδύτης καὶ τὴν ἐξοδὸ τῶν γυναικῶν. Εἶναι μακρὸ μέχρι τὰ πόδια
καὶ με μανίκια: πβ. Δ. Καμπούρογλου, Ἱστορία, ὁ.π., τ.3, σ.33:
<<τὸ δὲ σῶμα τῆς εἶχε περιτυλιγμένον διὰ φερετζέ, ὅστις ὠμοῖαζε
τὸ σημερινὸν ἀδιάβροχον>>. Ὁ Ανδριώτης, λ. δηλώνει ὅτι εἶναι ἡ
καλύπτρα τοῦ προσώπου ἐνῶ ὁ Κουκκίδης, λ. σημειώνει ὅτι εἶναι ἐν-

δυνα που καλύπτει το κεφάλι όχι όμως το πρόσωπο.

196. Κατά τον Κουρκύδη, λ. (αναφέρεται και ως γλασμάς), είναι γυναικείο πέλο, κάλυμμα κεφαλιού, που καλύπτει και το πρόσωπο εκτός από τη μύτη και τα μάτια.
197. Δ. Καμκούρογλου, Ιστορία, δ.κ., τ.3, σ.33.
198. J. Stuart-N. Revett, δ.κ., τ.1, σ.17 περιγραφή του φερετζέ κάνει και ο Chandler, δ.κ., σ.122.
199. Κατά τον Ανδριώτη, λ., η λέξη μεσαιωνική προέρχεται από την ιταλική beretta, που σημαίνει σκούφια.
200. Θ.Ν. Φιλαδέλφως, δ.κ., σ.337.
201. Ο Α. Μηλιαράκης, δ.κ., σ.146, σημειώνει ότι το γυναικείο φέσι ήταν μικρό και σκουφοειδές.
202. Βλ. Ανδριώτη, λ. Από το όνομα της κόλης Fez, πρωτεύουσας του Μαρόκου. Ο Α. Μηλιαράκης, δ.κ., σ.145, δέχεται την αρχική κατασκευή του φεσιού στην κόλη Φέζ και σημειώνει ότι στη συνέχεια επεκτείνεται η παραγωγή του και σε άλλες χώρες της Β. Αφρικής (Αλγερία, Τυνησία, και Τριπολιττία). Προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα, φεσοκομεία ιδρύονται και στη Γένοβα, Λιβόρνο, Βενετία, Παλιό. Ο Μωζούρ, δ.κ., σ.215-7, μιλάει για τον ανταγωνισμό που αναπτύσσεται για την προώθηση του παρακάτω, βιομηχανικού κλέου είδους.
203. R. Chandler, δ.κ.: <<το κάλυμμα του κεφαλιού είναι ένα είδος σκούφιας ή μκερέ από ύφασμα κόκκινο ή πράσινο καλυμμένο με μαργαριτάρια. Αυτόν τον σκούφο ή μκερέ τόν κροσδένουν κάτω από το σαγόνι με μία κορδέλα>>. Και ο O.M.B.V. Stackelberg, δ.κ., κιν. 27 σημειώνει: <<στραβά βαλμένο φεσάκι κατά το έθιμο των γυναι-

κών, σε χρώμα άσπρα, κεντημένο με μαργαριτάρια και πολύτιμους λίθους και περιτριγυρισμένο με χρυσά νομίσματα που ηχούν στην κάθε κίνηση>>.

204. Θ.Ν. Φιλαδελφείως, δ.π., τ.1, σ.337: <<τήν δέ κορυφήν τῆς κεφαλῆς ἔσχεκε μικρόν φέσιον χρυσοκέντητον ἢ ἐκεστρωμένον μαργαριτταῖς καί διὰ χρυσοῦς ἀλύσου περισφιγγόμενον κερύ τας παρειάς>>. Δ. Καμκούρογλου, Ιστορία, δ.π., τ.3, σ. 14,16, 40.

205. Η Άγγ. Χατζημιχάλη, Η ελληνική λαϊκή φορεσιά, δ.π., σ.39, παρατηρεῖ ὅτι το "καπιτσάλι" εἶναι μία λουρίδα υφάσματος -βελούδο κόκκινο- κεντημένη με χρυσόνημα που κερνάει κάτω από το σαγόνι και στερεώνεται στο φέσι, πάνω από τα αυτιά. Βλ. και Π.Α. Φουρῆκη, Ελληνοαλβανικά λαογραφικά έρευναί, Λαογραφία, 10 (1929-32); σ.20, όπου η λέξη ανάγεται σε βυζαντινή-ρωμαϊκή αρχή (capitale δηλώνει ταινία υφάσματος)· βλ. ακόμα Κ. Κορρέ, Νεοελληνικός κεφαλόδεσμος, Αθήνα 1978, σ.61-2.

206. Δημητράκου, Λεξικόν, λ: το τεκελίκι (τεκές) εἶναι πλάκα μεταλλική ἢ κέντημα που κοσμεῖ το κέντρο του φεσιού· πβ. και Ανδριώτη, λ. τεζές: κορυφή (τουρκ. tere)· επίσης Κ. Κορρέ, δ.π., σ.58-60.

207. Επίσης χρφ11, φ.63^Γ, 75^Γ, 80^Υ, 96^Υ, 104^Γ, 105^Υ, 106^Υ, 115^Υ: χρφ 12, φ.10^Υ, 15^Γ, 16^Υ, 23^Γ, 27^Γ, 34^Υ, 54^Γ. Π. Πούλου, προικ.17, 45.

208. Π. Ζώρα, Κεντήματα, δ.π., σ.19. Στην Αττική πάντως, όταν πλέον στον κεφαλόδεσμο της χωρικής προστέθηκε το φέσι (1840 κ.έ.), το τεπέλικι που το κορούσε, ήταν ένας μικρός ασημένιος ἢ επίχρυσος δίσκος (διαμ. 0,06 ως 0,07) με μία χρωματιστή πέτρα στη μέση και ολόγυρα σχέδια δουλεμένα από τους χρυσοκούς (Χατζημιχάλη, δ.π., σ.39). Ίδιο ήταν και το τεκελίκι στο φέσι που φοριόταν στη Σαλαμίνα (Π. Φουρῆκη, δ.π., σ.13).

209. Μουσείο Μπενάκη, Ελληνικά εθνικά ενδυμασία δ.κ., κιν.2.
210. Στο Α' χειρόγραφο του καταλόγου των κροικιών του Π. Σκουζέ, δ.κ., σ.86 τα μαντίλια αναφέρονται ως "μεσηνέζικα", ενώ στο Γ' χειρόγραφο (δ.κ., σ.129) χαρακτηρίζονται ως "μεταξιά Μισση(ύ)ας". Διακρίνωμε ότι η λέξη δηλώνει τον τόκο προέλευσης και παραγωγής μαντιλιών που μπορεί να είναι: α) Η Μεσσηνή της Ιταλίας. β) Η περιοχή Μεσσηνίας της Πελοποννήσου, που όμως δε φαίνεται να έχει αναπτύξει στα μέσα του 18^{ου} αιώνα αντίστοιχη βιοτεχνική παραγωγή· το παραγόμενο μισοκατεργασμένο μετάξι αποτελεί κυρίως εξαγόμενο προϊόν.
211. Ο κερληγητής H.W. Williams, δ.κ., σ.291 γράφει: <<Ένα μαντίλι με ζωρά χρώματα τυλίγεται γύρω στο κεφάλι έτσι που να σκεπάζει το μπροστινό μέρος της σκούφιας πάνω στο μέτωπο και τους προτόφους>>.
212. Δ. Καμπούρογλου, δ.κ., τ.3, σ.14-5' Θ.Ν. Φιλαδέφειας, δ.κ.: <<τούς δέ κόδας υπέδενον διά τερλιτζών, όπερ ήν είδος τι υποδηματίων (βλαστών) συρτών και άνοικτιών περι τήν πτέρναν και τά σφυρά>>. Ανάλογη εικόνα δύνουν και οι κερληγητές Stackelberg δ.κ., Διπρέ, δ.κ., στα εικονογραφημένα χρονικά τους, Επίσης Α.Γ. Πασιάτη, Βραχεία σημειώσεις περί υποδημάτων, ΔΙΕΕ, 2(1885-89), σ.325-29.
213. Βλ. Μπόγκα, λ: τα μεστοκάρουτσα είναι τά διεκτά πακούτσια, μέσα τα λεκτά και απ' έξω τα χοντρώτερα.
214. Μπόγκας. λ: λεκτά και μαλακά υποδήματα (τουρκ. mest)· κβ Πικαντωνίου, Συμβολή, δ.κ., σ.47.
215. Ανδριώτης, λ: κοντή κάλτσα· όφιμο μεση. τερλίκι (τουρκ. terlik. Στην τουρκική terlik σημαίνει παντόφλα· κβ. Μπόγκα λ' Δημητράκου, Λεξικόν, λ.
216. Το "γυλέκι" αναφέρεται στα μισά περιέου κροικοσύμφωνα των τριών

πρώτων δεκαετιών και σε δύο ακόμα της πέμπτης δεκαετίας (χρφ11, φ.1^V, 33^V). Συχνά σημειώνεται η κοσότητα που απαιτείται για την κατασκευή του που κυμαίνεται από 3 έως 4 πήχες (Π.χ. Μομφεράτου, αριθ. 9, σ.41: <<ρούχο φραντζέζικο διά γελέκι κύχες τέσε- ρις>>) και η οικονομική του αξία φτάνει τα 10 ρεάλια: <<έμετρον σε έκ χειρας ριάλια δέκα διά νά κάμη ένα Γελέκι>> (Μομφεράτου, αριθ. 12, σ.45). Τα υφάσματα που αναφέρονται είναι το "φραντζέ- ζικο", το "ρούχινο" και το "άλικο", υφασμα βενετσιάνικο σε κόκ- κίνο χρώμα (Γ. Τσάρα, Η λέξη άλικο στην αλληλογραφία των Μακεδό- νων εμπόρων, Μακεδονικά, 15 (1975), σ.152-7).

217. Το καβάδι συναντιέται σε 15 προικοσύμφωνα, στις τρεις πρώτες δε- καετίες, και σε 1 της πέμπτης δεκαετίας (χρφ.11, φ.33v). Ως υφά- σματα κατασκευής μνημονεύονται το "χηταγύ", βενέτικο και χιότιχο, το "σάμιτο", μεταξωτό, "χρυσό", "κουτ(ου)νύ" κλπ. (βλ πιν. VI).

Για τη λέξη βλ. Π. Φουρική, Περί του ετύμου των λέξεων σκαρα- μάγγιον -καβάδιον- σκαράνικον, Λεξ. Αρχ., 6(1923), σ.453-5. Ανδριώτη, λ.: μακρύ ανδρικό φόρεμα' μεσν. καβάδιον, από το όνομα υποθετικής πόλης Κάβαδα της Καρμανίας' Κριωρά, λ.

218. Η λ. "κακλαμάς" συναντιέται στις δύο πρώτες δεκαετίες και σε 10 συνολι- κά προικοσύμφωνα. Στα επτά αναφέρεται ότι είναι "μπο(υ)χασένιος", δη- λαδή από υφασμα "μπουχασύ" (βλ. Δημητράκου Λεξικόν, λ. (και μπου- γασύ ή μπουγαζύ): είδος χρωματιστού υφάσματος' η λ. ενετική' ο Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, ό.π., σ.353, θεωρεί το μπουχασύ, λεπτό λιινό υφασμα.

219. Το μπινύσι αναφέρεται σε 11 προικοσύμφωνα των τριών πρώτων δε- καετιών και σε 7 ακόμα από την πέμπτη και έκτη δεκαετία (χρφ11; φ.6^V, 11^V, 16^V, 20^V, 36^V, 65^V, 95^V). Το υφασμα που χρησιμοποιεί- ται είναι το "ρούχινο" (πιν. VI). Το μπινύσι κοσμεύται με "κού- μιά" και με "γαλόνια", είδος σιρτιλιού (π.χ. Μομφεράτου, αριθ. 23, σ.72: <<Μπινύσι ρούχινο με γαλόνια και με κομπία έ- νη>>. Η λέξη είναι τουρκική (binis). Βλ. και Δ. Πασχάλη, Ανδριακόν Γλωσσάριον, λ. όπου περιγράφεται με λεπτομέρεια το μπινύσι των αρ-

ντισσών της Άνδρου στην κερσόδο της Τουρκοκρατίας, και του ο-
κούου η μορφολογία έχει ομοιότητες με το μινύσι των Αθηναίων:
<<Τό μινύσι κατεσκευάζετο άκό στόφαν χρυσήν, όκισθεν δέ έφερε
σειρήτια άκό μέταξαν καί άργυρον καί εις τά πολυτελέστερα έπ
τούτων ήσαν συνυφασμένα λεκτά κυματοειδη σύρματα έξ άκέφθου χρυ-
σοϋ. Τά σειρήτια ταϋτα έλέγοντο γαλόνια. Αί χειρώδες τοϋ μινυ-
σίου, στεναί καθ' όλον τό μήκος των, έπλατύνοντο καί ήνούγοντο
εις τό άκρον αύτων, διαφαινομένου, ούτω τοϋ βραχίονος' ήσαν δέ
μακρότεροι των χειρών. Τό μινύσι εις τήν όσφύν ήτο στενόν, έ-
κειθεν δέ έπλατύνετο βαθμιαίως σχηματίζον κολλάς πτυχάς μέχρι
τοϋ κάτω άκρου αύτοϋ, ένθα ήτο πολύ πλατύ. Είς τό πρόσθιον μέ-
ρος τά μινύσια έφερον συνήθως πλατείαν λωρίδα πολυτίμου γού-
ναρικοϋ άπό σαμοϋρι>>.

220. Ο ντουλαμάς συναντιέται σε 6 μόνο προικοσύμφωνα της δεύτερης δε-
ετίας (κιν. IV). Κατασκευάζεται πάντα με "ρούχινο" ύφασμα (κιν.
VI). Η μορφολογία του διασώζεται στη δεύτερη φορεσιά των Μεγά-
ρων (Μουσείο Μπενάκη, ό.π., κιν. 16' βλ. και κιν. 48, 49, 49α,
58β). Γενικότερα θεωρείται αντρικό ρούχο' βλ. Δημητράκου Λεξι-
κόν, λ' Μπόγκα, λ.

221. Σαγιά έχουν 30 προικοσύμφωνα των τριών πρώτων δεκαετιών (κιν.
IV). Αναφέρεται ως "διακεντιστός" δηλ. κεντημένος ή "υκέτος", ενώ
άλλοτε αναφέρονται τα υφάσματα "πανύσο" και "φιτιλί" (κιν. VI).
Στο προικοσύμφωνο αριθ. 60, σ. 114, σημειώνεται ότι ένα σαγιά
τον εκτιμούν 3 ρεάλια.

Ίσως είναι πιθανό οι "σάγες", τα ελαφρά βενετικά μάλλινα
υφάσματα, που εισάγονταν με αφθονία στην Ελλάδα αυτή την κερσό-
δο, να έδωσαν το όνομά τους και στο ρούχο που κατασκεύαζαν. (βλ.
για το ύφασμα "σάγες" φ. Μπωζούρ, ό.π., σ. 205' Κ. Δ. Μέρτζιου,
Εμπορική αλληλογραφία, ό.π., σ. 124). Γενικότερα ο σαγιάς είναι
επενδύτης, συνήθως χωρίς μανίκια, από ύφασμα "σαγιάκι", μάλλινο
δηλαδή ύφασμα, της 'νεροτριβής' (Ανδριώτης, λ. σαγιάκι: χοντρό
μάλλινο ύφασμα (τουρκ. sayak) Κ. Κουκκίδης, λ' ΚΣΙΑ, λ.).

222. Για τη σημασία αυτής της εξάρτησης βλ. Θ.Ν. Φιλαδελφείως, Ιστορία, ό.π., σ. 28-30 Γ. Κοντογιώργη, Κοινωνική δυναμική, ό.π., σ. 52-5 του ίδιου. Όφεις, ό.π., σ. 31-4.

223. Σημειώσαμε ήδη (σημ. 66) ότι ενέργειες για ξεσηκωμό έγιναν και στην Αθήνα από τον αρματολό Μητρομάρα, που κυριέψε με μικρό κειρατικό στόλο τη Σαλαμίνα και ύψωσε τη ρωσική σημαία. Ενθουσιασμός συνεπήρε πολλούς από τους Αθηναίους και τους γύρω χωρικούς, του κατατάχθηκαν στο στρατόκεδο του Μητρομάρα. Η αντίσταση κατακλύγηκε ύστερα από το θάνατό του, το 1772. (βλ. Θ.Ν. Φιλαδελφείως, ό.π., τ. 2, σ. 107-115 στο γεγονός αναφέρεται και ο χρονογράφος Ι. Μπενιζέλος, ό.π., σ. 281-2).

224. Ο θεσμός του malikâne σκόπευε στην αύξηση του εισοδήματος του Σουλτάνου ενώ επιδείνωνε τη θέση των υκοδούλων εφόσον οι λσόβιοι αγοραστής εκμίσθωναν την κρσόοδο σε άλλους· αυτοί με τη σειρά τους εκιβάρουναν το λαό με μεγαλύτερους φόρους, για να καλύψουν το κοσό της ετήσιας εκμίσθωσης και να αυξήσουν το προσωπικό τους κέρδος. Συχνά προχωρούσαν σε αλληπάλληλες αντικαταχωρήσεις.

Το σύστημα του malikâne το συναντούμε στα μέσα του 18^{ου} αιώνα και σε άλλες πόλεις της Ρούμελης και του Μωριά, όπως μας πληροφορεί το χροφ. Ης 93.3 της Γενναδείου Βιβλιοθήκης που αναλύθηκε και σχολιάστηκε από τον Σπ. Ασδραχά, Πραγματικότητες από τον ελληνικό 18^ο αιώνα, στη σειρά "Στάθμοι προς τη νέα ελληνική κοινωνία (1790-1840)", Εποχές (1964), Μάιος, τεύχ. 13, σ. 89, 91 και αλλού.

Για τα αίτια που ανάγκασαν το οθωμανικό κράτος να εισάγει το σύστημα της παραχώρησης πηγών εσόδων με ενοικίαση (mukataa και malikānes) καθώς και για τις επιπτώσεις που είχαν τα παραπάνω μέτρα στους υκοδουλωμένους πληθυσμούς και στο ίδιο το κράτος βλ. Bistra A. Cvetkova, Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος, ό.π., σ. 93-107 Mehmet Genç, Συγκριτική μελέτη των στοιχείων της λσόβιας εκμίσθωσης προσόδων και του όγκου των ε-

μικροτικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, υπφρ. Η. Σταματογιαννοπούλου, στο: Επισυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στη Βαλκάνια του 19^{ου} αιώνα, Αθήνα 1980, σ.278-96.

225. Το "κοντόσι" όπως και το "κοντογούλι" υποδηλώνουν, αν όχι άμοια, τουλάχιστον παρόμοια ενδύματα, είδη κοντών εκκενδυτών με μανύα.

226. Παπαντωνίου, Συμβολή, ό.κ., σ.30.

227. Κατά τον Ανδριώτη, λ., η λέξη μεσν. γούνα (μεσν. λατ. gunna) κατ' άλλους, σλαβ. guna.

228. Βλ. προικ. Μομφεράτου αριθ. 13, σ.46: <<Τοῦ ἀμειλιοῦ τῆ σοδιά διά ρούχο κ. 3 διά τήν γούνα>> αριθ. 16, σ.51: <<καί ἐλαιόδενδρα εἰς τό μαρούσι εἴκοσι πέντε ἀπό τά αὐτά τά πέντε ἐδόθησαν, διά τήν γούνα>> αριθ. 28, σ.67: <<διά τά αὐτά τοῦ ἔδωσα μία γούνα ρούχλην μύρικη ἀρματομένη ἐτιμύθη ριάλια σαράντα (...)>>

229. Μομφεράτου, αριθ. 60, σ.114.

230. Η Παπαντωνίου, ό.κ., αναφερόμενη γενικά στην ελληνική λαϊκή φορεσιά, κατατάσσει τη "γούνα" στους κοντούς προαιρετικούς εκκενδυτες.

231. Stackelberg, ό.κ.

232. Πβ. τη "γούνα" στην αρχοντική φορεσιά της Σύμης όπου υπήρξε βασικό τμήμα της, έως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Φοριόταν πάνω από το

"αντερύ". Είναι μακριά μέχρι τη μέση της γάμπας και γαρνιρισμένη με γουναρικά, γαϊτάνια και κακλατισμένη εσωτερικά με λεκτό ύφασμα (Κ.Α. Φαρμακίδη, Η γυναικεία αρχοντική φορεσιά της Σύμης, Δωδ. Χρον., 3 (1974), σ.237-8.

233. Η λέξη ύσως προέρχεται από την σλαβ. κοζιχ (γούνα).

234. Βλ. ΚΣΙΛ, λ. κοζώκα, κουζώκα ακ' όκου ενισχύεται η άποψη ότι η κοζώκα ήταν και είδος πανωφοριού (Αιτωλία, Κύκρο, Κρήτη).

235. Βλ. ΚΣΙΛ, λ. κικ(κ)ότο: είδος ζακέτας με μακρύ στενό μανίκι είδος ύακακιού.

236. Με αναφορά, βέβαια, σε συμπεράσματα και γνώμες που κηγάζουν από σχετικές μελέτες. Βλ. Π. Ζώρα, ό.π., σ.16-22 Παπαντωνίου, ό.π., σ. 39-45 Άγγελου Δεληβορριά, Ελληνικά παραδοσιακά κοσμήματα, Αθήνα 1979.

237. Το "μυτικάλι" ή "μυσικάλι" ήταν μονάδα μέτρησης για τις πολύτιμες πέτρες τουρκ. miskal(li).

238. Για την κόμμωση της Αθηναίας, ανάλογα με την κοινωνική της κατάσταση (κορίτσι, νύφη, ντόπαντρη κλπ.), γράφει ο Καμπούρογλου, ό.π., τ.3, σ.15, 17, 35. Αρκετοί εξάλλου από τους περιηγητές αναφέρονται στην κόμμωση και παρατηρούν ότι τα μαλλιά τους στολίζονται με λουλούδια, μαργαριτάρια και κουμπιά ασημένα. Στην κόμμωση της νύφης προσθέτουν χρυσά πέταλα και φλωριά (Ch. Thompson, ό.π., σ.330 R. Chandler, ό.π., σ.123 J. Tweddell, ό.π., σ.309 H.W. Williams, ό.π., σ.291 T.S. Hughes, Travels in Sicily, Greece and Albania by -, τ.1, London 1820, σ.255 P. Laurent, ό.π., σ.112 L. Duprê, ό.π., σ.38-40.

Γενικότερα βλ. Κ. Κορρέ, Περύ την νεωτέραν ελληνικήν κόμμωσιν. Κεφαλόδεσμος, Πλάτων, 26 (1974), σ.191-206 της ύδριας Νεοελληνικός κεφαλόδεσμος, ό.π., σ.9-40, 63-71.

239. Βλ. γενική για το κόσμημα, Παπαντωνίου, δ.κ., σ.40^ο Αγ. Δεληβορριά, δ.κ., σ.17.
240. Ανάλογη ονομασία συναντούμε και στην αστική φορεσιά του Πηλίου (Μπουσεύς Μπενάκη, δ.κ., κιν.28).
241. Χρφ12, φ.10^ν: <<τεκελίκι με τό ξελίκι του 1>> φ.15^ρ: <<τεκελίκι με τό ξελίκι του και με τα φλωριά του γροσίων τριακοσίων>> Π. Πούλου, κροικ. 17: <<τεπεσλάκι μαργαριταρένιου και ξεληκι μαργαριταρένιου>>.
242. Για τη μορφολογία του ξελικιού στη φορεσιά τύπου Β, βλ. την περιγραφή που δίνει η Χατζημιχάλη, σχετικά με τη φορεσιά της Αττικής (Η ελληνική λαϊκή φορεσιά, δ.κ., σ.39-40). Η Μαρία Μιχαήλ Δέδε, δ.κ., σ.23-4, σημειώνει ότι το "ξελίκι" της Μεσογεύτικης φορεσιάς είναι διαφορετικό απ' αυτό που περιγράφει η Χατζημιχάλη και που ανήκει προφανώς στη φορεσιά του Μενιδιού (βλ. και σημ. 294).
243. Ο συνηθισμένος τύπος που βρίσκουμε στα κροικοσύμφωνα, είναι "γερντάνι". Βλ. Δημητράκου, Λεξικόν, λ. γιορντάνι: περιδέραλο που αποτελείται κυρίως από χρυσά και ασήμενα νομίσματα. Η λ. από τουρκ. gerdan· κβ. Ανδριώτη, λ. Κουκκίδη, λ.
244. Στη φορεσιά τύπου Α "γερντάνι μαργαριταρένιο" έχουν τα κροικοσύμφωνα: Κομφοράτου, αριθ. 6, σ.36^ο 8, σ.39^ο 45, σ.93^ο χρφ11, φ. 14^ν, 63^ρ, 70^ν, 78^ρ, 104^ρ, 110^ν, 111^ν, 114^ν, 118^ν, 122^ν, 124^ρ· χρφ12, φ.2^ρ, 3^ρ, 4^ρ, 7^ρ, 11^ν, 13^ρ, 16^ν, 18^ρ, 21^ν, 43^ρ· Π. Πούλου, κροικ. 10, 17, 18, 28, 56, 73, 123, 125, 138, 143, 177, 181, 184^ο χρφ14, φ.4^ν.
245. Βλ. Γ. Οικονομίδου, δ.κ., σ.25, όπου οι <<ρουμπιέδες είναι τούρκικα φλωριά με αξία 12 γρόσια>>.

246. Δημητράκου, Λεξικόν, λ. που δηλώνει: α) ιταλικό χρυσό νόμισμα του βασιλέως των δύο Σικελιών ίσο με $26\frac{1}{2}$ φράγκα· β) χρυσό νόμισμα του δουκάτου της Τοσκάνης ίσο με 22 φράγκα. Βλ. και Ανδριώτη, λ: είδος φλωριού (γαλ. double)* η Παπαντωνίου, δ.π., σ. 39-40 θεωρεί τις ντούμπλες αυστριακά νομίσματα. Τις κρεμούσανε κυρίως στα κοσμήματα του στήθους.
247. Stackelberg, δ.π.
248. John Tweddell δ.π., σ. 309.
249. L. Dupré δ.π., π.ν.30.
250. Δ. Καμπούρογλου, Αθηναϊκά. Γάμοι επί Τουρκοκρατίας, Εστία (1882), σ.593.
251. Μουσείο Μπενάκη, δ.π., π.ν.4.
252. Παπαντωνίου, Συμβολή δ.π., σ.42. Η λέξη εκφράζει κόσμημα του λαιμού και σε τραγούδι των Τσουμέρκων (Χρ. Λαμπράκη, Τραγούδια των Τσουμέρκων, Λαογραφία, 5 (1915-15), σ.76).
253. Πβ. Παπαντωνίου, δ.π., σ.21: αναφέρει τις λέξεις "λουρβ", "ζώνα", "ζωστήρα", "ζώστρα" που δηλώνουν τη ζώνη της μέσης· εύχε λαυραάσ ευλίγιστο υλικό (δέρμα ύφασμα εκενδυμένο ή σκέτο), η οποία τυλίγει τη μέση και δένεται απλά ή θηλυκάνει με κάκοιο βοηθητικό εξάρτημα ("τόρτες", "κόρτες", "καπάκια", "κέιτσες", "κορώνα", "κάφτη", "τάσια", "κλεικουτήρια" "κλειδώτηρια", "κλειδώματα", "καφύλια", "κουλέν", "κολάνια", "θλήκια").
254. Ανδριώτης, λ. κολάνι· τουρκ. kolan (ζώνη)· Κουρκύδης, λ.
255. R. Chandler, δ.π., σ.123-Η.
256. Από την τουρκ. bilezik (Ανδριώτη, λ. μελετζίκι). Το βραχιόλι

δηλώνεται με την ίδια λέξη στη φορεσιά της Τανάγρας, του Άργους, των Χασίων, της Σαρακατσάνας και αλλού (Χατζημηχάλη, Η Ελληνική λαϊκή φορεσιά, ό.π., σ.98, 167, 211, 334).

257. Stackelberg, ό.π., κιν.27.

Η Χατζημηχάλη, ό.π., σ.47, σχολιάζει ως εξής τη μορφή του κοσμηματος αν και αναφέρεται στη φορεσιά της χωρικής της Αττικής (τύπου Β για μας): <<Τά μελετζίκια, είναι τά βραχιόλια που στόλιζαν δύο δύο μαζί τά χέρια όλων των γυναικών. Αποτελούνται από μία κλάκα, τό κεφάλι, σκαλισμένη με άργυροχοϊκά σχέδια, τριαντάφυλλα, ροζέτες, θυρεούς και χωρισμένη στά δύο για νά κερνάει υπό χέρι τό βραχιόλι. Από τό κεφάλι κρέμονται δέκα με δεκατέσσερις σειρές άλυσίδες. Μελετζίκια υπάρχουν όέ διάφορους τύπους. Τά καλύτερα ήταν τά μαλαματένια και τά δευτερότερα τά φλωροσκαινωμένα>>.

258. Το κόσμημα αυτό θα λέγαμε ότι έχει ως τώρα αγνοηθεί από την έρευνα τουλάχιστον στον ελληνικό χώρο. Πιο πολύ απασχόλησε η εθνομική χρήση του. Αποτελεί όμως και βασικό κοσμητικό στοιχείο, με εξαιρετικά μεγάλη λαϊκή απήχηση, όπως δείχνουν και τα εξεταζόμενα εδώ προικοσύμφωνα (υπεροχή του στη φορεσιά του τύπου Β).

Για τη χρήση και τη σημασία του κοσμήματος ως γαμήλιο σύμβολο, βλ. Ν. Πολύτου, Γαμήλια σύμβολα, Λαογρ. Συμμ., τ.2, εν Αθήναις 1921, σ.224-8.

Γενικά άλλωστε η δεισιδαιμονική σημασία του κοσμήματος περιγράφεται στο δαχτυλίδι του αρραβώνα και του γάμου (HDA, 7 (1935-36), λ. Ring, σι.702, 713-4 (Jungwirth) A. Fourlas, Der Ring in der Antike und im Christentum. Der Ring als Herrschaftssymbol und Würdezeichen, Münster, 1971. Για τη μαγική δύναμη του δαχτυλιδιού βλ. Α. Παπαδόπουλου, Το μαγικό δαχτυλίδι, Αρχείον Πόντου, 13 (1948), σ.3-34.

259. Από την τουρκ. λ. zuluř (φούντα που διακοσμεί το κάλυμμα του κεφαλιού).

260. Δ. Καμπούρογλου, Γάμοι, ό.π. Η λέξη από την τουρκ. pazallah. Στην Εύβοια ωστόσο ο "μασαλάς" είναι κόσμημα του στήθους. Απο-

τελείται από τρεις σείρες αλυσίδες απ' όπου κρέμονται νομίσματα και δραχμές της εποχής του Όθωνα (Ι.Δ. Καρρά, Ενδυμασία Καθενών της Ευβοίας, Λαογραφία, 20 (1962), σ.287).

261. Για την περιγραφή του αθηναϊκού νυφικού κεφαλδέσμου β. J. Spon, δ.π., σ.240 J. Tweddell, δ.π., σ.306-311 L. Duprē, δ.π., σ. 38-40, όπου σχολιάζεται και η συμβολική του σημασία Δ. Καμπούρογλου, Αθηναϊκά, δ.π., σ.592-4.
262. Βλ. Δ. Καμπούρογλου, Ιστορία, δ.π., τ.3, σ.38.
263. Θ.Ν. Φιλαδελφείως, δ.π., τ.1, σ.355.
264. Για τη λέξη βλ.: Ανδριώτη, λ' Δημητράκου, Λεξικόν, λ' Μιόγκα, λ.
265. Stachelberg, Trachten und Gebräuche, δ.π., πιν.27.
266. Π. Πούλου, προικ. 199: <<άντερύ κετένι ένα>> προικ. 225: <<ένα άντερύ τσαμφί με σιραζέ, έν σταμαδόλιαλι, καί έν τούτι>>.
267. Βλ.: Γ. Πούλου, προικ. 196, 202, 204, 213, 218, 220, 223 όπου μνημνεύονται παπούτσια και κάλτσες εκέσης χρφ14, φ.2^Γ,^Υ, 4^Υ, 5^Γ, 11^Γ,^Υ, 12^Γ.
268. Στη λύση ανάμεσα στο 1820-25 αλλάζει η μορφολογία του φουστάνιου. Από κοντόμεσο και με ανάλαφρες πτυχές που ήταν κατά τη χρονική περίοδο 1795-1820, όταν ολόκληρο το κοστούμι έπαιε να μνηξεί το ελληνικό και το ρωμαϊκό μετακλασικό κοστούμι —ο νεοκλασικισμός άλλωστε εκδηλώνεται σ' όλες τις μορφές ζωής της συγκεκριμένης εποχής— κατεβάξει τη μέση στο κοντινό της σημείο δύνει φάρδος στο κάτω μέρος (φούστα), δημιουργώντας πτυχές γύρω από τη μέση (Margot Lister, Costume. An illustrated survey from ancient times to the 20th century, London 1977, σ.296).
269. Μια ιδέα της φορεσιάς παίρνουμε από τα εικονογραφημένα περιηγητικά χρονικά των Stuart-Revet, δ.π., τ.3, σ.5, 23 J. Bartholäy, δ.π., σ.92, πιν.7 Ed. Dodwell, δ.π., σ.514, 566 L. Duprē, δ.π., πιν.19, 30 O.M.B.V. Stachelberg δ.π., πιν.3,4 zwitte abtheilung, πιν. 3, 4 Hillaire, δ.π. W. Haygarth, Collection, δ.π., σ.19 Γερ. Πιτζαμάνου, δ.π. υδατ. 14α Το Αεύκωμα Πεϋτιέ, Αθήναι 1971, σ.31, 36, 41 (εικ.11, 12, 15, 16, 17).

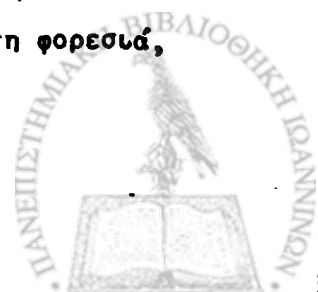
270. Η σύγκριση της φορεσιάς των χωρών της Αττικής με ανάλογους τύπους του υπόλοιπου ελλαδικού, ηπειρωτικού κυρίως, χώρου, με οδηγεί στη διακρίτωση ότι κάθε τμήμα της φορεσιάς έχει το αντίστοιχό του και σε άλλες φορεσιές που ακαρτίζουν, με βάση τη μορφολογική κατάταξη και έγινε αποδεχτή, την κατηγορία των ενδυμασιών με σιγκούνι και ότι όλες ακολουθούν ένα πρότυπο υπαγορευμένο, πρώτιστα, από τις πρακτικές ανάγκες, αλλά και τις δυνατότητες προτιμήσεων που είχαν (π.χ. στα μέσα παραγωγής των υφασμάτων).

271. Βλ. σημ. 150^ο εκύσης Φ. Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Ευσταθίου πλοογραφικά, τ.1, Αθήναι 1950, σ.105^ο του ίδιου, ΒΒΠ, τ.6, σ. 285-6^ο Ανδριώτη, λ.

Γενικά για το γυναικείο χωρικό κουκάμισο βλ. Ι. Παπαντωνίου, Το βορειοελλαδικό κουκάμισο σε σχέση με τα κουκάμισα του υπόλοιπου ελληνικού χώρου, Πρακτικά Γ^ο Συμποσίου Πλοογραφίας του βορειοελλαδικού χώρου, Θεσσαλονίκη 1979, σ.567-83. Ιδιαίτερα κατατοπιστική, σχετικά με το γυναικείο χωρικό κουκάμισο της ηπειρωτικής Ελλάδας, είναι η εργασία της Άννας Γουήλ-Μιαδλεριτάκη, Το γυναικείο παραδοσιακό κουκάμισο, δ.π. σ. 90-7 αφιερώνονται αποκλειστικά στο χωρικό παραδοσιακό κουκάμισο της Αττικής.

272. Ο L. Dupré, δ.π., πιν. 19, εικονογραφεί την καθημερινή φορεσιά όπου το κέντημα στον κοδόγυρο είναι ελάχιστο (βλ. εικ. 18).

Το κέντημα γενικά του κουκάμισου καθορίζει και την ονομασία και τη χρήση όλης της φορεσιάς. Η "χρυσή στολή" ή τα "φούντια με το χρυσάφι", αναφέρονται στη φορεσιά, που το κέντημα του κουκάμισου καλύπτεται με χρυσή κλωστή (κύρια από την Αλεξάνδρεια και ύστερα αλλά και νωρίτερα, όπως αποδεικνύουν τα παλαιότερα (χρφ11, φ.42^α). Αυτή φοριέται από την πρώτη κοινωνική τάξη των χωρικών της Αττικής· εκύσης τα σχέδια στο κέντημα το "κρότο φούντι με τις δύο μαστρακές ή με τους δύο μαστρακάδες", δίνουν την ονομασία σ' άλλη φορεσιά· εδώ το κέντημα του κοδόγυρου είναι καμωμένο με δεκαοχτώ διαφορετικά χρώματα και φοριέται από τις νύφες της δεύτερης κοινωνικής τάξης ως πρώτη φορεσιά,

και ως δεύτερη από τις γυναίκες της πρώτης κουκουλιής τής (βλ γενικά για την καθαριστική σημασία των κεντημάτων του κουκάμισου, τον τρόπο που γινόταν, την εθιμική κλαισίωσή του, Χατζημηχάλη, Η ελληνική λαϊκή φορεσιά, ό.π., σ.28-32 και εικ. 15, 17, 20 Μ. Μιχαήλ-Δέδε, ό.π., σ.16-17, 31-39).

273. Χρφ.11, φ.84^Ρ, 121^Υ: χρφ12, φ.1^Υ, 34^Ρ. Η Ι. Παπαντωνίου, Οι χωρικές φορεσιές της Αργολιδοκορινθίας, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, 3 (1976-78), σ.424, σημειώνει ότι ίσως η λ. "φούντι" στα αρβανίτικα να σημαίνει κοδόγυρος ή στολισμένος κοδόγυρος.

Τη λέξη συναντούμε επίσης στο Μπερμπάτι Αργολίδας όπου το κουκάμισο που προορίζεται για νυφικά το λένε "φούντι".

274. Σε προικοσύμφωνο του χρφ11 (φ.106^Ρ), αναφέρεται το μεταξωτό ύφασμα για την κατασκευή κουκάμισων, ενώ αλλού το κουκάμισο είναι βαμβακερό, "χαρτίσιο" ή "διασίδι". (Πιν. VI).

275. Χατζημηχάλη, ό.π., σ.30.

276. Και ο περιηγητής Stackelberg, ό.π., πιν.3, 4 αναφέρει ως ύφασμα κατασκευής του κουκάμισου το βαμβακερό σε χρώμα άσπρο.

277. Για παράδειγμα ο Stackelberg ό.π., περιγράφει το κουκάμισο με "φαρδιά μακριά μανίκια" πβ. Cornelio Maghi, ό.π., σ.73.

278. Ο όρος αντιδιαστέλλεται προς τα "πανωμάνικα", τα μανίκια δηλαδή που φτάνουν μέχρι τον αγκώνα και στερεώνονται στο στενό μπούστο, το "ζικούνι" ή "ζικουνάκι".

279. Βλ. Χατζημηχάλη, ό.π., σ.32 (εικ.21, 23, 24) Μουσείο Μπενάκη, Ελληνικά εθνικά ενδυμασία, ό.π., πιν.12, 13 Μ. Μιχαήλ-Δέδε, ό.π., σ.13, 17.

Η λέξη συναντιέται και στις φορεσιές της Ελευσίνας, Τανό-

γρας, Αταλάντης, Αράχωβας και ακοιδεί το ύδριο ακριβώς ενδυματολογικό είδος, ενώ διαφέρει μόνο ο κεντητικός διάκοσμος από τόκο σε τόκο (Χατζημιχάλη, ό.κ., σ.79, 95, 110, 118). Στη φορεσιά της Αργολιδοκορινθίας το ύδριο ενδυματολογικό είδος η Χατζημιχάλη (ό.κ., σ.140) το διασώζει με τη λ. "διμιλό" ενώ η Παπαντωνίου (ό.κ., σ.425), συνάντησε στα χωριά της ορεινής Αργολίδας το όνομα "τζάκος" ή άλλα ονόματα ("διμίτιμα", "γλουρντί") αλλά όχι "διμιλό".

Η λ. "τζάκος" κατά τον Π. Φουρζή, Ελληνοαλβανικά λαογραφικά έρευναί, ό.κ., σ.20-2, είναι βυζαντινή (τζιτζάκιου) και προσδιορίζει, στη φορεσιά της Σαλαμίνας του εξωτερικό χρυσοκέντητο επενδύτη. Η Παπαντωνίου, ό.κ., θεωρεί ότι η λέξη προέρχεται από την ιταλική και σημαίνει ζακέτα.

280. Βλ. Ανδριώτη, λ' αλβ. žigun. Στα αθηναϊκά προικοσύμφωνα αναφέρεται συνήθως χωρίς το (κ).
281. Πβ. Μ. Μιχαήλ-Δέδε, ό.κ., σ.17-8, όπου αναφέρει τις αλλαγές που έγιναν στη σιγούνα, κυρίως στο μήκος.
282. Χατζημιχάλη, Η ελληνική λαϊκή φορεσιά, ό.κ., σ.33' Μ. Μιχαήλ-Δέδε, ό.κ., σ.13, 18.
283. Η λέξη συναντιέται από τη δεύτερη ήδη δεκαετία και αναφέρεται στα περισσότερα προικοσύμφωνα της φορεσιάς τύπου Β' έτσι μπορεί να αμφισβητηθεί η άκοψη της Χατζημιχάλη (ό.κ.), ότι << τή θέση της σιγκούνας πήραν αργότερα τά άσπρα σιγκούνια, οί γρύζοι>>.
- Η λέξη στη θάσο δηλώνει το μάλλινο ύφασμα, χοντρό, της 'νεροτριβής' (Α. Κυριακίδου, ό.κ., σ.8, 85)' χοντρό της 'νεροτριβής' όπως είναι και το "σαγιάκι" με το οποίο γίνονταν οι σιγούνες και οι γρύζοι. Ίσως το ύφασμα (γρύζο) να έδωσε το όνομά του και στο ενδυματολογικό είδος που δημιουργεί' βλ. και ΚΣΙΑ, λ. γρύζος: μάλλινο ύφασμα.

284. Stackelberg, Trachten, und Gebräuche, δ.π., πιν.4
285. Χατζημιχάλη, δ.π. Στη χρονική περίοδο που εξετάζουμε οι γούζοι δεν είναι δώρα του γαμπρού· συγκαταλέγονται στα κροικιά της νύφης. Ανάλογη ωστόσο περίπτωση συναντούμε σε κροικοσύμφωνο του χρφ11 (φ.38^v).
286. Πβ. Μ. Μιχαήλ-Δέδε, δ.π., σ.18: <<Από τό κόσες νύφες μέ γούζα είχε ένα χωριό, όμως, μετριόταν καί ό κλούτος του. Έτσι ή παράδοση πού ήθελε τό χωριό Κορωπί κλούσιλο καί μεγαλόπρεπο είχε π.χ. τρακόσιες γούζιλτζές πού χόρευαν τό Πάσχα>>.
287. Χατζημιχάλη, δ.π., σ.33-4: <<Μέ τή νυφική καί γιορτινή φορεσιά φοροῦσαν τό μπρεζεκούκι, τό μεταξωτό κόκκινο χτυπητό ζουάρι πού ὕφαιναν οἱ ἔδρες, 3 μέτρα περίπου μακρú. Τό ἔφερναν δυό-τρεις βόλτες στή μέση καί τό κάρφωναν στή μιᾶ πλευρά μέ χρυσές καρφύτσες, τῆς κόψες (...). Τό κόκκινο ζουάρι πού φοριέται μέ τήν καθημερινή φορεσιά μέ τά λίγα κεντήματα στίς ἄκρες ἢ τήν ἀκέντητη, εἶναι ὀλόμαλλο, ὑφασμένο ἀπό τῆς ἔδρες, 2,77 μ. μακρú καί 0,30 μ. φαρδύ: Τό δέπλωναν στά δυό στό μακρú καί στό τύλιγαν τρεῖς φορές σάν κουλούρα πάνω ἀπό τήν κοδιά, λίγο χαμηλότερα ἀπό τήν μέση>>.
288. Πβ. Ε. Ρωμαίου-Καρασταμάτη, Η κοδιά της Καραγκούνας, Αθήνα 1900, σ. 40, όπου θύγεται γενικότερα ο χαρακτήρας και ο ρόλος της νεοελληνικής κοδιάς.
289. Stackelberg, δ.π., πιν. 4.
290. Για την (ο)μπόλια ως κάλυμμα κεφαλιού βλ. Π. Φουρύκη, δ.π., σ. 17· Χατζημιχάλη, δ.π., σ.42· Κ. Κορρέ, Νεοελληνικός κεφαλόδεσμος, δ.π., σ.27-31.
291. Πβ. Stackelberg, δ.π., πιν.3, 4· J.C. Hobhouse, δ.π., σ.490.

292. Χατζημηλιάλη, δ.π., σ.36-7^{κβ}. Π. Φουρύκη, δ.π., σ.14^τ του ε-
δίου, Γάμος και γαμήλια σύμβολα εν Σαλαμίνι, Λαογραφία 9 (1926
-28), σ.560-1.

Οι περιηγητές προσέχουν ιδιαίτερα την κόμμωση των "Αρβανι-
τισσών", εκείδή κοσμεύται, ιδίως στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, με νο-
μίσματα (J.D. Leroy, δ.π., σ.20-1^τ. R. Chandler, δ.π., σ.123).

293. Stackelberg, δ.π., κιν. 3.

Χατζημηλιάλη δ.π., σ.37-8, παρατηρεί ότι "κλεξίδες" ή "κρεμέ-
ζες" ή "μασούρ' κλεξίδες" χρησιμοποιούσαν στα χωριά των Μεσσηνίων
Αττικής, ενώ στα χωριά Μενίδι, Μάντρα, Τανάγρα έβαζαν στην κόμ-
μωσή τους τα "πεσκούλια" ή τις "χρυσές φούντες". Στα προικοσύμ-
φωνα ωστόσο της φορεσιάς τύπου Β αναφέρονται πάντα οι "κλεξίδες",
ενώ τα "πεσκούλια", περιορισμένα, αναφέρονται σε προικοσύμφωνα
της φορεσιάς των τύπων Α, Α1.

294. Η Παπαντωνίου, Συμβολή, δ.π., σ.40; 51 (σημ.2), σημειώνει ότι στα
Μεσσηνια της Αττικής "ξελύτσι" ή "γιορνάνι" ονομάζουν και το επιτρα-
χήλιο κόσμημα· η διαφορά που υπάρχει με το εκμετάλλιο είναι ότι
το δεύτερο δεν έχει κεντρικό θέμα ή κρεμαστό μενταγιό.

295. Βλ. Κ. Κορρέ, δ.π., σ.41-3.

296. Χρφ12, φ.22^Γ: <<μαργαριτάρι δια ξελίκι μυτικάλι 1¹/2>>· φ.34^Υ:
<<ξελίκι μαργαριταρένιο έν μέ ρουμκιδές τριάντα κέντε καί κόρ-
τα βενέτικα τρία>>· Π. Πούλου, προικ. 17: <<(...) καί ξεληκι μαρ-
γαριταρένιου>>.

297. Χατζημηλιάλη, δ.π., σ.46: <<Τό μεγάλο γιορντάνι είναι ένα καλό
παραδοσιακό νυφικό στολίδι που φοριόταν μέ αρκετές έλληνικές φο-
ρεσιές περισσότερο όμως στην Αττική, τή Βοιωτία, τής Λιβανάτες
καί τή Σαλαμίνα, στολίζοντας τό στήθος συχνά ως τή μέση. Είναι
ένα διχτυωτό κλέγμα, άλλοτε μικρότερο κι άλλοτε μεγαλύτερο, από
κολύχρωμας καί συνηθέστερα χρυσές ή ασημένιες χάντρες. Σε μιá
στενή βελούδινη λουρούδα ή ένα έπίχρυσο περιλαύμισ κέρναγαν κλω-

στές κού τύς ἔκλεκαν σέ σχῆμα Χ. Σέ κάθε κλωστή κερνοῦσαν δύο χάντρες κού ἔδεναν κόμκο τά μέρη τοῦ κλεχτοῦ. Ἔτσι σχηματίζεται τό κλεχτό κού μοιάζει μέ δίχτυ καί θυμίζει ἀρχαῖο εἴρακα. Στίς δύο πλευρές καί στο κάτω μέρος ἔραβαν μιά-δυσ σειρές ἀσημένια γρόσια καί κρεμοῦσαν σειρές τά νομίσματα, κού χόριζαν στή νύφη οἱ δικοί της, ὁ γαμβρός καί οἱ συγγενεῖς. Στό κέντρο κρόσθεται τέλος ἕνα μεγάλο νόμισμα, ντούμκλα ἢ κωνσταντινάτο ἢ ἕνα σταυρό ἢ χρυσό ρόδακα, τό γκόλφι>>.

298. Ἡ λέξη μνημονεύεται στά κροικοσύμφωνα: χρφ11, φ.24^ρ, 58^ν, 81^ν, 112^ν. χρφ12, φ.1^ν. Βλ. Ανδριώτη, λ. μερτζάνι τουρκ. mercan.
299. Χρφ11, φ.84^ν, 86^ρ. χρφ12, φ.1^ν, 17^ρ, 46^ρ. Π. Πούλου, κροικ. 58, 101, 107, 127, 129, 201.
300. Χατζημιχάλη, δ.κ.
301. Στή μορφολογία του κοσμήματος αναφέρεται ἡ Χατζημιχάλη, δ.κ., σ. 46-7. Πακαντωνίου, δ.κ., σ.43. Αγγ. Δεληβορριά, δ.κ., σ.19.
302. Ἡ περιορισμένη ωστόσο καταγραφή κοσμημάτων (ἡ αξία των οκοῦων μετριόταν μέ βάση, κυρίως, τήν ποιότητα καί τήν κοσότητα των νομισμάτων κού μετέφεραν), στο χρφ14, μας δηλώνει τήν ὑπαρξη μιάς διαφορετικῆς ἐκενδυτικῆς διάθεσης κολύ κριν το 1850. Γρα τῆ σημασία κού εἶχε ἡ παρουσία του νομίσματος πάνω στα κοσμήματα βλ. Αγγ. Δεληβορριά, δ.κ., σ.12.
303. Χρφ11, φ.31^ν, 42^ρ, 59^ν, 73^ν, 74^ν, 75^ν, 81^ν, 84^ν, 86^{ρ,ν}, 100^ρ, 121^ν(2). χρφ12, φ.1^ν, 17^ρ, 19^ν, 46^ρ. Π. Πούλου, κροικ. 86, 101, 107, 129.
304. Stackelberg, δ.κ., κιν.3, 4.
305. Αγγελικὴ Χατζημιχάλη, Ἡ ἐλληνικὴ λαϊκὴ φορεσιὰ, δ.κ., σ.18.

306. Γ. Πετροπούλου, δ.π., κροικ. 137: <<Μίαν φορεσιάν Σεβαΐ, ἦτοι ἄντερύ, καὶ τριμκέν με Νούρκαν>>.
307. Μιά εικόνα της φορεσιάς μας δίνει η υδατογραφία του καλλιτέχνη Brockdorff: "φορεσιά κυρίας των Αθηνών" η υδατογραφία βρίσκεται στο Μουσείο Μπενάκη (φ. 34/22963). βλ. εικ.13.
308. Κομφοράτου, αριθ. 50, σ.102: <<Ἐξόχως φανερόνομεν ὅτι διὰ τῶ ἄντερύ ροῦχο ἐκιδή καὶ νά μήν ἦτον τελειομένο κατὰ τήν σινιθίαν του ἐτιμύθη ἡ αὐτή ἔξοδος ριάλια κενήντα καὶ διὰ τήν αὐτήν τήν ἔξοδον τοῦ ἔδωσα κρόβατα κενήντα>>.
309. Πρέπει να υπενθυμίσουμε, ότι σκοιός μας είναι ν' αποδείξουμε τη σύγχρονη χρήση διαφορετικῶν τύπων ενδυμασίας στην ἴδια περιοχή. Αυτό εξασφαλίζεται με τον εντοπισμό και στα κροικοσύμφωνα μιάς τέτοιας σύγχρονης χρήσης, ἔστω κι ἂν τα κοσσοτά κοικύλλουν ἄνορθόλογα' στην κάθε δεκαετία' τα κοσσοτά ανακόφρευκα θα μεταβάλλονται εἰς προστεθούν κι ἄλλα ἔγγραφα.
310. Ὡς κάλυμμα κεφαλιού και των πλῶν τύπων ενδυμασίας θεωρούμε ἐκίσης και τη "μκόλια", που αναφέρεται βέβαια στα κροικοσύμφωνα και με αυτή τη χρήση, αλλά και με κοικύλλες ἄλλες -μκόλλες του τοῦχού, τρακεζιού, αντρικές κλπ-. Στην ἐργασία μου προσδιορίζεται ὡς ενδυματολογικό εἶδος, μόνο όταν αναφέρεται "ὡς μκόλια του κεφαλιού".
311. Συνοπτικά μιά εικόνα για τη φορεσιά του τύπου A_1 αλλά και του A , που συμπίπτει με τα αποτελέσματα της ἐρευνάς μου, παίρνουμε και από πεικονογραφημένα περιληπτικά χρονικά: J. Stuart, N. Revett, δ.π., τ.1, κεφ.3, κιν.1' τ.3. London 1794, κεφ.2, κιν.1' Ed. Clarke, δ.π., τ.3, London 1814, σ.590' L. Dupré, δ.π., κιν.26, 30' O.M. B.V.Stackelberg, δ.π., κιν.27' Γερ. Πιτσαμάνου, Υδατογραφίες, δ.π., 12α' W. Haygarth, Collection of original sketches, δ.π., σ. 18, 21, 23. (βλ. εικ.6-10).

312. Πα την περίοδο της Τουρκοκρατίας διαπιστώνουμε ότι οι Ελληνίδες των αστικών κέντρων και μάλιστα οι πλούσιες, όπως σχολιάζουν οι κερληγητές, φορούσαν έναν κοινό τύπο φορεσιάς που αποτελείται από το κουκάμισο, το αντερί, τη ζώστρα, τον τζουμπέ, και τον φερτζέ. Κατά τη γνώμη μου η "μόδα" της εποχής διαμορφωνόταν στα κυρίαρχα "αστικά" κέντρα -Κωνσταντινούπολη, Ξμύρνη- και στη συνέχεια εκεκτείνόταν και στα ανώτερα στρώματα των άλλων πόλεων (κβ. τον κερληγητή J. Bartholdy, Voyage en Grèce, fait dans les années 1803 et 1804, τ.2, Paris 1807, σ.96, ο οποίος κρόσεξε τη διαμόρφωση αυτής της φορεσιάς στην Πόλη και στη Ξμύρνη, και σημειώνει ότι την υιοθέτησαν και οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στα νησιά και στην Ηπειρωτική Ελλάδα)· βλ. ακόμα, Κ. Ξυμόκουλου, ό.κ., τ.Α, σ.413-4, όσα γράφει ο κερληγητής St. Canaye. Τη φορεσιά σκιαγραφούν επίσης οι κερληγητές De Moncoys, R. Chandler (Κ. Ξυμόκουλου, ό.κ., σ.523 τ.Β, σ.285)· B. de Riedesel ό.κ., σ.214-6· Στ. Ημέλλου, Λαογραφικά ειδήσεις παρά τω Γάλλω κερληγητή P. Aug. de Guys, ΕΛΑ, 13-14 (1960-61), σ.209-13.
313. Ανάγλυφη εικόνα της πολυμορφίας στο κοστούμι αυτής της εποχής τόσο το γυναικείο, όσο και το αντρικό δύνει μέσα από τις εκστολές της η Νόρδενφλυχτ Αμαλία Ιουλία, συνοδός της Αμαλίας (Νόρδενφλυχτ Α.Ι: Εκστολαί κυρίας της τιμής εν Αθήναις προς φίλην της εν Γερμανία (1837-42), μτφρ. Κ. Τσαουσόκουλου, ΔΙΕΕ, 8 (1922), σ.391-434)· Γ. Τσοκοπούλου, Οι συρμοί επί Όθωνος, Εκόου Ημερολόγιον (1908), σ.254-8· Γ. Καιροφύλα, Η Αθήνα και οι Αθηναίκες, Αθήνα 1982, σ.9-18. Για την αντρική μόδα, στα πρώτα χρόνια της νεοσύστατης ελληνικής κρωτεύουσας, γράφει ο Τ. Λάκπας, Η ανδρική μόδα στην Αθήνα, Αθηναϊκά, 4(1963-65), τευχ.28, σ.49-51.
314. Η αναφορά, στα έγγραφα, του τόκου διαμονής της προκωδοτουμένης, μας προσδιόρισε την κοινωνική ταυτότητα της ομάδας που φορά τη φορεσιά Β έξω από την Αθήνα. Αναφέρονται συνήθως τα χωριά Λιόπεσι, Μενίδι, Χασιά (βλ. π.χ. χρφ.11, φ.12^v, 32^r,

38^v, 70^r, 74^{rv}, 84^r, 109^r, 123^v. χρφ 12, φ.34^r, Π.Πούλου, κροικ.
106, 127.

315. Η διαμονή τους στην Αθήνα συμπεραίνεται και από τη σαφή αναφο-
ρά στα έγγραφα της ενορίας όπου ανήκει η "οσκειτοκάθησις", κρο-
κώ της νύφης ή του γαμπρού. Τέτοιες αναφορές υπάρχουν στα κα-
τωτέρω κροικασύμφωνα: Μομφερσίου αριθ. 45, σ.96^v χρφ11, φ.5^r,
31^v, 41^v, 52^v, 68^r, 73^v, 79^r, 81^v, 83^r, 86^{rv}, 90^r, 100^r, 112^v,
116^v. χρφ12, φ.1^v, 13^v, 19^v, 20^v, 29^r. Π. Πούλου, κροικ. 13, 24,
26, 58, 97, 128, 136, 168.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Κατανομή των προικοσυμφώνων σε τύπους όρεθειας ανά δεκαετία κ' γενολογικά

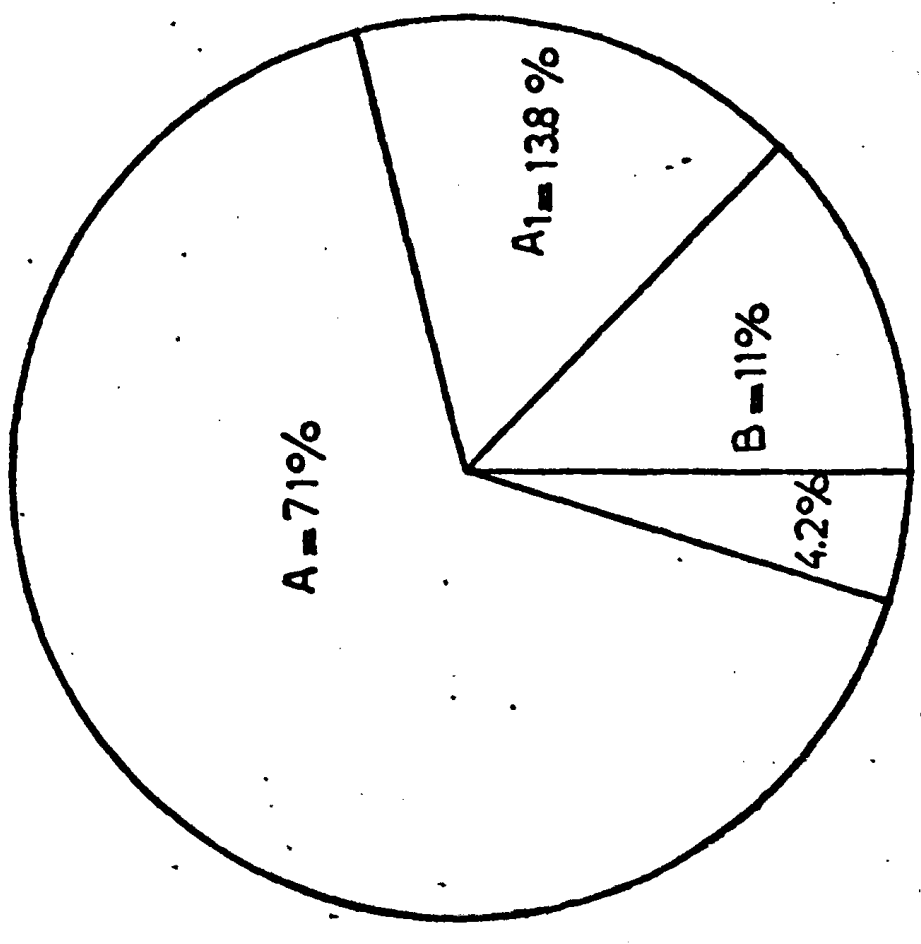
Τύπος όρεθειας	1 (16)		2 (32)		3 (14)		4 (1)		5 (139)		6 (81)		7 (110)		8 (228)		9 (49)		5 70	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
A	16	100	29	90,6	18	92,9	—	—	104	74,8	56	69,1	64	58,2	148	64,9	6*	12,2	475	71
A1	—	—	—	—	—	—	1	—	10	7,2	7	8,6	29	26,4	44	19,3	2	4	93	13,8
B	—	—	2	6,3	1	7,1	—	—	16	11,5	18	22,2	13	11,8	22	9,6	2	4	74	11
**	—	—	1	3,1	—	—	—	—	9	6,5	—	—	4	3,6	14	6,1	—	—	28	4
Σύνολο	16	100	32	100	14	100	1	100	139	100	81	100	110	100	228	100	49	100	670	100

Σημείωση: * Κατατάξαμε στον τύπο Α της ένατης δεκαετίας 45 προικοσυμφώνων από τα οποία μόνο 6 δύνανται καθάραι τον τύπο Α' επί 8 προικοσυμφώνων συνυπάρχει ο παλιός τύπος Α με νέα ενδύματα και στα υπόλοιπα (31) διασφαίνεται ένας καινούριος τύπος.

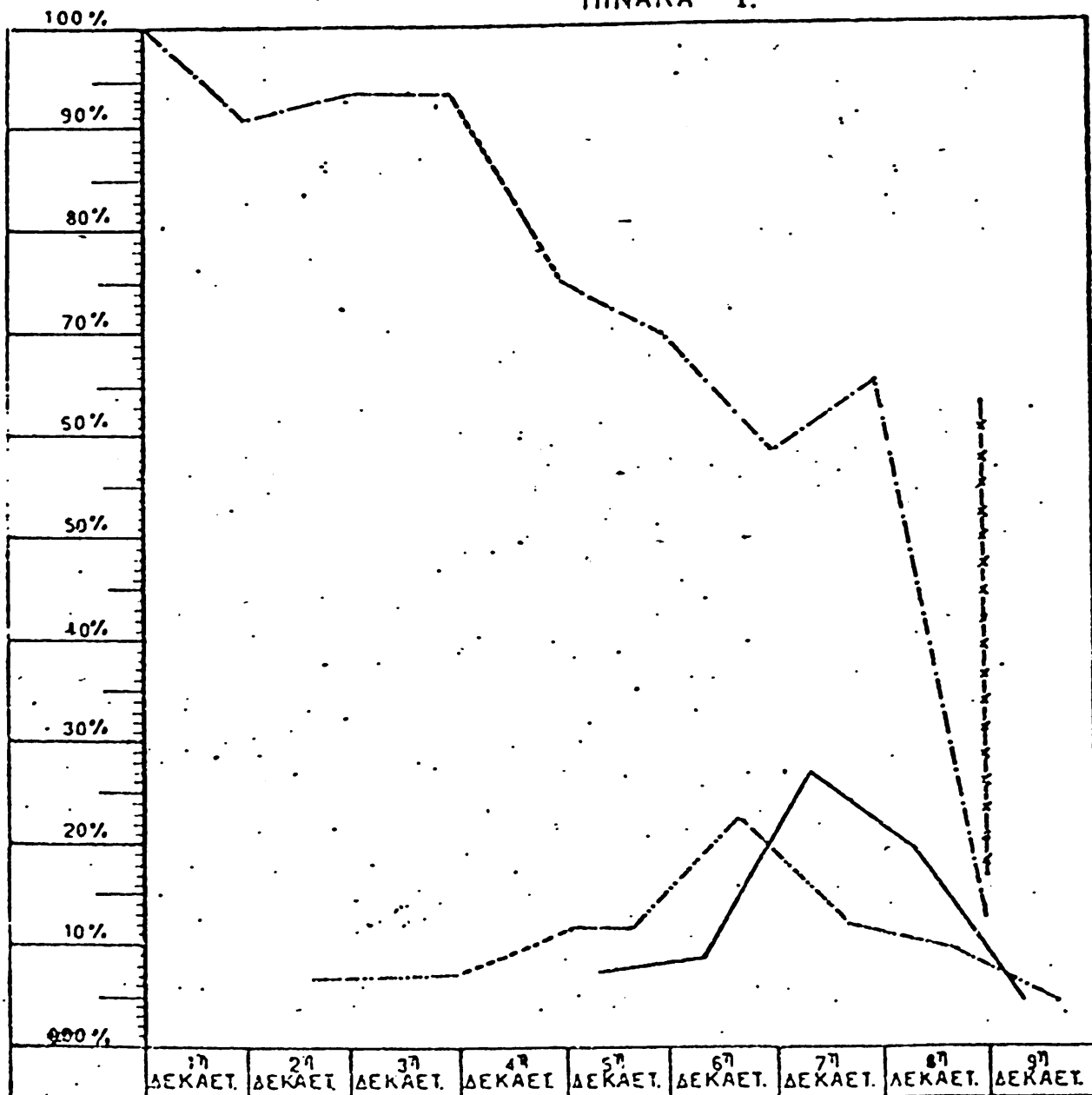
** Στη στήλη αυτή συγκεντρώσαμε προικοσυμφώνων που δεν έχουν ενδιαφέροντα ενδυμασολογικά στοιχεία ή προικοσυμφώνων που δεν μπορούμε να τα κατατάξουμε σε έναν από τους παραπάνω τύπους.

ΣΧ.1. ΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΤΥΠΩΝ
ΕΝΔΥΜΑΣΙΑΣ (Α - Α1 - Β) ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ Ι.

ΣΧ. 2. ΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΥΧΝΟΤΗΤΑΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΚΑΘΕ ΤΥΠΟΥ ΕΝΔΥΜΑΣΙΑΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ Ι.

ΤΥΠΟΜΗΜΑ
 Α = —————
 Α1 =
 Β = - - - - -
 ΚΑΙΝΟΤΡΙΟΣ ΤΥΠΟΣ = — x — x — x —
 ΕΛΑΣΙΩΗ ΕΓΓΡΑΦΩΗ = - - - - -

ΠΙΝΑΚΑΣ II

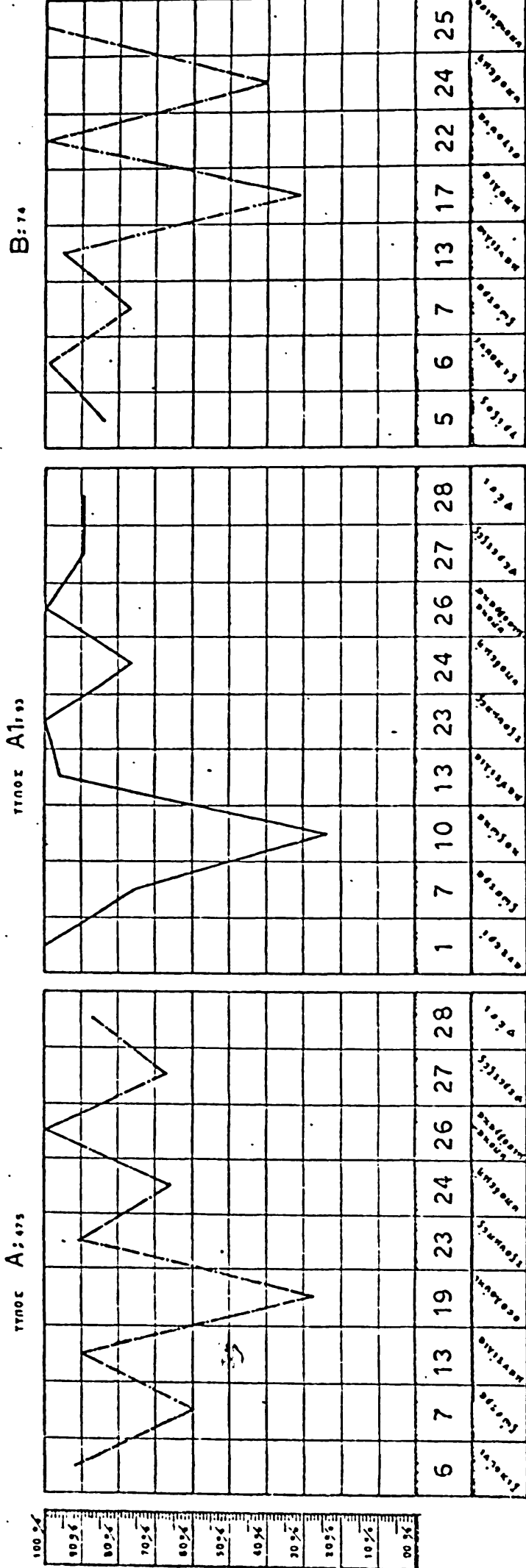
Συνολική παρουσία των ενδυμάτων βέ και τύπο βορεβιάς

Ενδύματα	Κατ. ΑΡΙΘ	Α: 475		Α ₁ : 93		Β: 74	
		αρ. εμ.	%	αρ. εμ.	%	αρ. εμ.	%
αντερί	1	—	—	93	100	—	—
χιαβμάκι	2	75	15,8	13	14	—	—
χιλέκι	3	33	6,9	1	1,1	—	—
χούνα	4	41	8,6	1	1,1	—	—
δριζος	5	—	—	—	—	62	83,8
ζιπούκι	6	436	91,8	—	—	73	98,7
ζώστρα	7	294	59,8	70	75,3	57	77
καβάδι	8	16	3,4	—	—	—	—
καπταμάς	9	10	2	—	—	—	—
κοζώκι	10	91	19	22	23,7	—	—
κοτσοχούκι	11	30	6,3	6	6,5	—	—
κοττόκι	12	39	8,2	2	2,2	—	—
μαντίλια	13	428	90	89	95,7	70	94,6
μπερέτα	14	50	10,5	—	—	—	—
(μ)πινότο	15	25	5,2	—	—	—	—
μπινίκι	16	18	3,8	—	—	—	—
μπάλια	17	13	2,7	—	—	23	31
ντουλαμάς	18	6	1,2	—	—	—	—
οβολούκι	19	129	27,2	15	16,1	—	—
βαχιάς	20	30	6,3	—	—	—	—
βαλβάρι	21	4	0,8	5	5,4	—	—
βιχούνα	22	—	—	—	—	74	100
τζουμπές	23	430	90,5	93	100	—	—
υποδεμή	24	314	66	71	76,3	30	40,5
υποκαμικά	25	—	—	—	—	74	100
στοκλιβόφρακα	26	475	100	93	100	—	—
βερετζές	27	319	67,2	83	89,2	—	—
βέβι	28	412	86,7	83	89,2	—	—
δουστάνι	29	68	14,3	2	3,2	—	—

αρ. εμ. = αριθμός εμφανίσεων

ΣΧ. 3 ΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΝΟΜΗΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΚΟΤΕΡΩΝ ΕΝΔΥΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΤΥΠΩΝ ΕΝΔΥΜΑΣΙΑΣ (Α-Α1-Β) ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ ΙΙ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

Συνολική παραγωγή κομμάτων-εξαρτημάτων
σε κάθε τύπο βόρεβλας

Κομμάτια Εξαρτήματα	Κατ. Αριθ.	Α: 475		Α1: 93		Β: 74	
		αρ. εμ.	%	αρ. εμ.	%	αρ. εμ.	%
χιονοπάνια	1α	50	10,5	37	39,8	24	32,4
δακτυλίδια	2α	43	9	15	16,1	59	79,7
καπουτβάρι	3α	187	39,6	11	11,8	—	—
κορδόνι	4α	3	0,6	1	1,1	30	40,5
λουρί	5α	263	55,4	53	56,9	—	—
μαρχαριτάρι	6α	72	16,2	17	18,3	—	—
μπλεζίκια	7α	11	2,3	19	20,4	52	70,3
μπουζουμάκια	8α	3	0,6	—	—	21	28,4
ξελίκι	9α	5	1,1	1	1,1	20	27
πλεκούλια	10α	15	3,2	2	2,1	—	—
πλεξίδες	11α	—	—	—	—	57	77
πούλια	12α	47	9,9	—	—	—	—
βκουλαρίκια	13α	265	55,8	63	67,7	31	41,9
τεπελίκι	14α	8	1,7	12	12,9	—	—

αρ. εμ. = αριθμός εμοδίων

Αριθμός και

Ιδύματα	ΚΩΔ. ΑΡΙΘ	1 ^η ΔΕΚ. (16)						2 ^η ΔΕΚ. (32)						3 ^η ΔΕΚ.			
		Α (16)		Α1		Β		Α (29)		Α1		Β(2)		Α (13)		Α1	
		αριθ	%	—	%	—	%	αριθ	%	—	%	—	%	αριθ	%	—	%
αντερί	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ζιαβμάκι	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ζιλέκι	3	13	81,3	—	—	—	—	16	55,2	—	—	—	—	3	23	—	—
χούνα	4	5	31,3	—	—	—	—	13	44,8	—	—	—	—	4	30,8	—	—
χρίζος	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	100	—	—	—	—
ζιπούνη	6	16	100	—	—	—	—	29	100	—	—	2	100	13	100	—	—
ζώβτοα	7	2	12,5	—	—	—	—	2	6,9	—	—	2	100	1	7,7	—	—
καβαδί	8	5	31,3	—	—	—	—	8	27,5	—	—	—	—	2	15,4	—	—
καπλάμας	9	6	37,5	—	—	—	—	4	13,8	—	—	—	—	—	—	—	—
κοζώκα	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
κοντοχούνη	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
κοντόβι	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
μαντίλια	13	15	93,8	—	—	—	—	27	93,4	—	—	2	100	11	84,6	—	—
μπερέτα	14	15	93,8	—	—	—	—	25	86,2	—	—	—	—	7	53,8	—	—
μ) πικότο	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
μπινίβι	16	3	18,8	—	—	—	—	6	20,7	—	—	—	—	2	15,4	—	—
μπόγια	17	4	25	—	—	—	—	7	24,1	—	—	—	—	2	15,4	—	—
ντουλαμάς	18	—	—	—	—	—	—	6	20,7	—	—	—	—	—	—	—	—
οβολούκι	19	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
βαχλας	20	11	68,8	—	—	—	—	14	48,3	—	—	—	—	5	38,5	—	—
βαλβαρι	21	—	—	—	—	—	—	1	3,4	—	—	—	—	—	—	—	—
βιχούνα	22	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	100	—	—	—	—
τζουμπές	23	13	81,3	—	—	—	—	28	96,5	—	—	—	—	12	92,3	—	—
υποδεμη	24	7	43,8	—	—	—	—	18	62	—	—	—	—	6	46,2	—	—
υποκαμιβα	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	100	—	—	—	—
υποκαμιβόβρακα	26	16	100	—	—	—	—	29	100	—	—	—	—	13	100	—	—
φερετζές	27	—	—	—	—	—	—	1	3,4	—	—	—	—	2	15,4	—	—
φέβι	28	3	18,8	—	—	—	—	13	44,8	—	—	—	—	13	92,3	—	—
φουστάνι	29	8	50	—	—	—	—	10	34,5	—	—	—	—	1	7,6	—	—

σημειώσεις: α) στο συνολικό αριθμό προικοσυμφώνων
 οι δεκαετίες συμπληρώνονται και τα αναπότακτα
 οικοσυστήματα. β) Το 1 θροικ: της 1^η δεκαετίας το κατεγάρσου-
 βεν τύπο Α1.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ Ι V

ποσοστό εμφάνισης των ενδυμάτων ανά δεκαετία στους τρεις τύπους δακτύλων

	14)		4 ^η δεκ. (1)				5 ^η δεκ. (139)				6 ^η δεκ. (81)				7 ^η δεκ.						
	B (1)		A	A ₁	B	A (104)		A ₁ (10)		B (16)		A (56)		A ₁ (7)		B (18)		A (64)		A ₁ (7)	
	—	%	—	—	—	α ^α	%	—	%	—	%	α ^α	%	—	%	—	%	α ^α	%	—	
ΚΟΒ	—	—	—	1	—	—	—	10	100	—	—	—	—	7	100	—	—	—	—	—	29
ΕΞΟ	—	—	—	—	—	42	40,4	7	70	—	—	53	94,6	6	85,7	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	1	0,1	1	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ΣΙΟ	—	—	—	—	—	11	10,6	1	10	—	—	—	—	—	—	—	—	3	4,7	—	—
ΔΑΙ	1	100	—	—	—	—	—	—	—	14	87,5	—	—	—	—	13	72,2	—	—	—	—
	1	100	—	—	—	104	100	—	—	16	100	56	100	—	—	18	94,4	64	100	—	—
ΚΑ	1	100	—	1	—	50	48	7	100	11	68,8	16	100	7	100	15	83,3	5	78,1	—	24,2
	—	—	—	—	—	1	0,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ΚΟΙ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ΔΟ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	25
	—	—	—	—	—	1	0,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	16
ΜΑΙ	—	—	—	—	—	1	0,1	—	—	—	—	1	1,8	—	—	—	—	—	—	15	23,4
	1	100	—	1	—	102	98	9	90	13	81,3	53	94,6	7	100	17	94,4	61	95,3	—	28,8
ΜΠ	—	—	—	—	—	3	2,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ΜΠΙ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	6	5,8	—	—	—	—	1	1,8	—	—	—	—	—	—	—	—
ΞΕ	1	100	—	—	—	—	—	—	—	5	31,3	—	—	—	—	6	33,3	—	—	—	—
ΠΛ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	1	—	83	79,8	10	100	—	—	43	80,4	4	57,1	—	—	—	—	—	—
ΠΙ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	1	0,1	1	10	—	—	1	1,8	1	14,3	—	—	—	—	—	4,3
ΠΙΙ	1	100	—	—	—	—	—	—	—	16	100	—	—	—	—	18	100	—	—	—	—
ΒΑ	—	—	—	1	—	98	94,2	10	100	—	—	56	100	7	100	—	—	64	100	—	24,2
	—	—	—	—	—	1	0,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ΤΕ	—	—	—	1	—	31	68,3	8	80	5	31,3	42	75	61	85,7	6	33,3	—	—	—	—
	1	100	—	—	—	—	—	—	—	16	100	—	—	—	—	18	100	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	1	—	114	110	11	100	—	—	56	100	7	100	—	—	64	100	—	24,2
αρ.	—	—	—	1	—	25	24,7	10	100	—	—	54	96,4	7	100	—	—	56	87,5	—	23,4
	—	—	—	—	—	1	0,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	1	—	101	97,1	9	90	—	—	55	94,2	6	85,7	—	—	55	80,9	—	23,4
	—	—	—	—	—	1	0,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	3,1

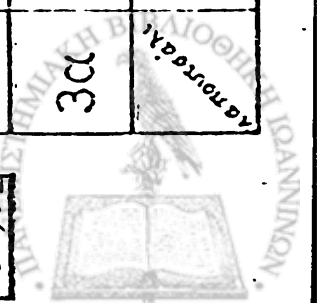
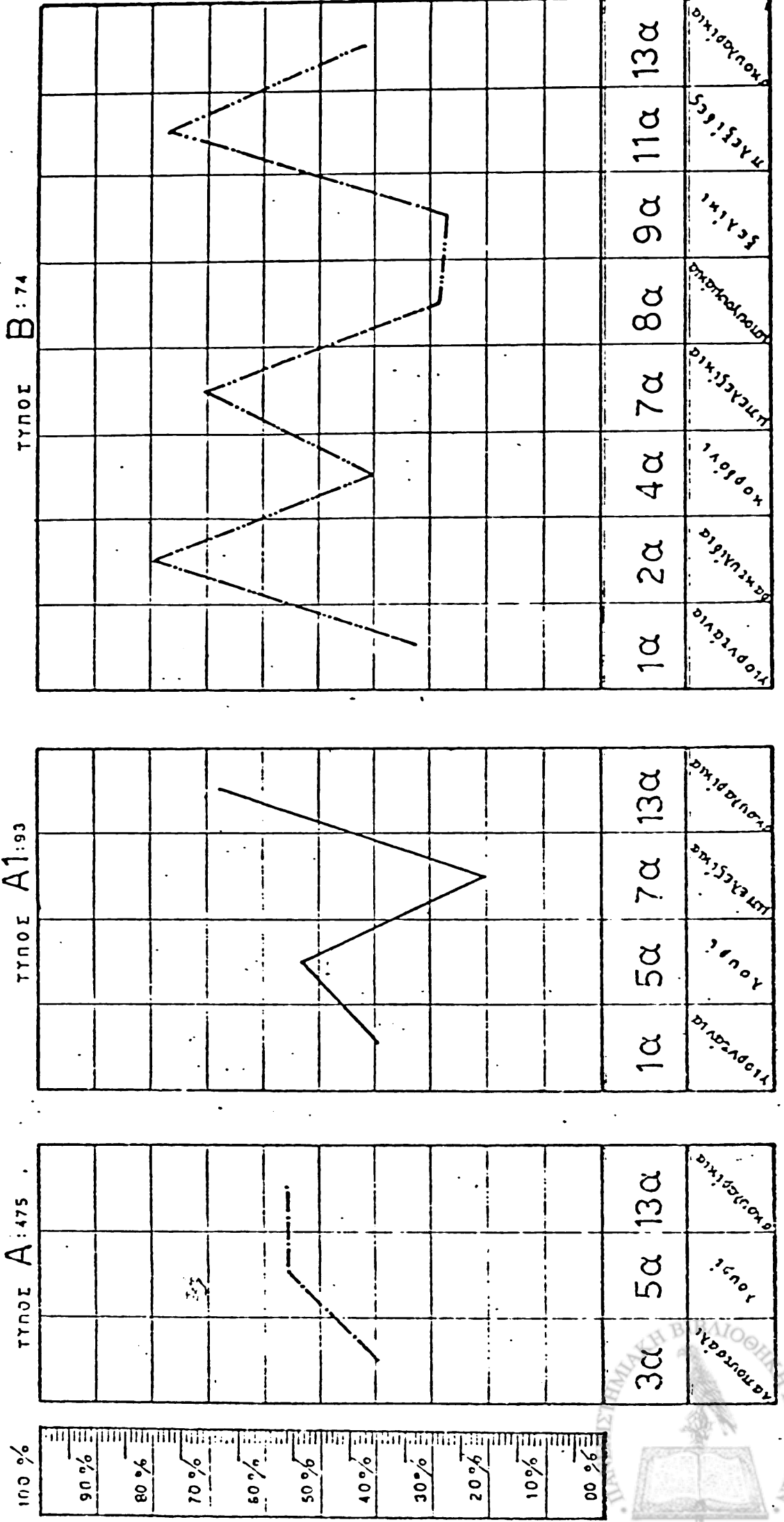

00/6005

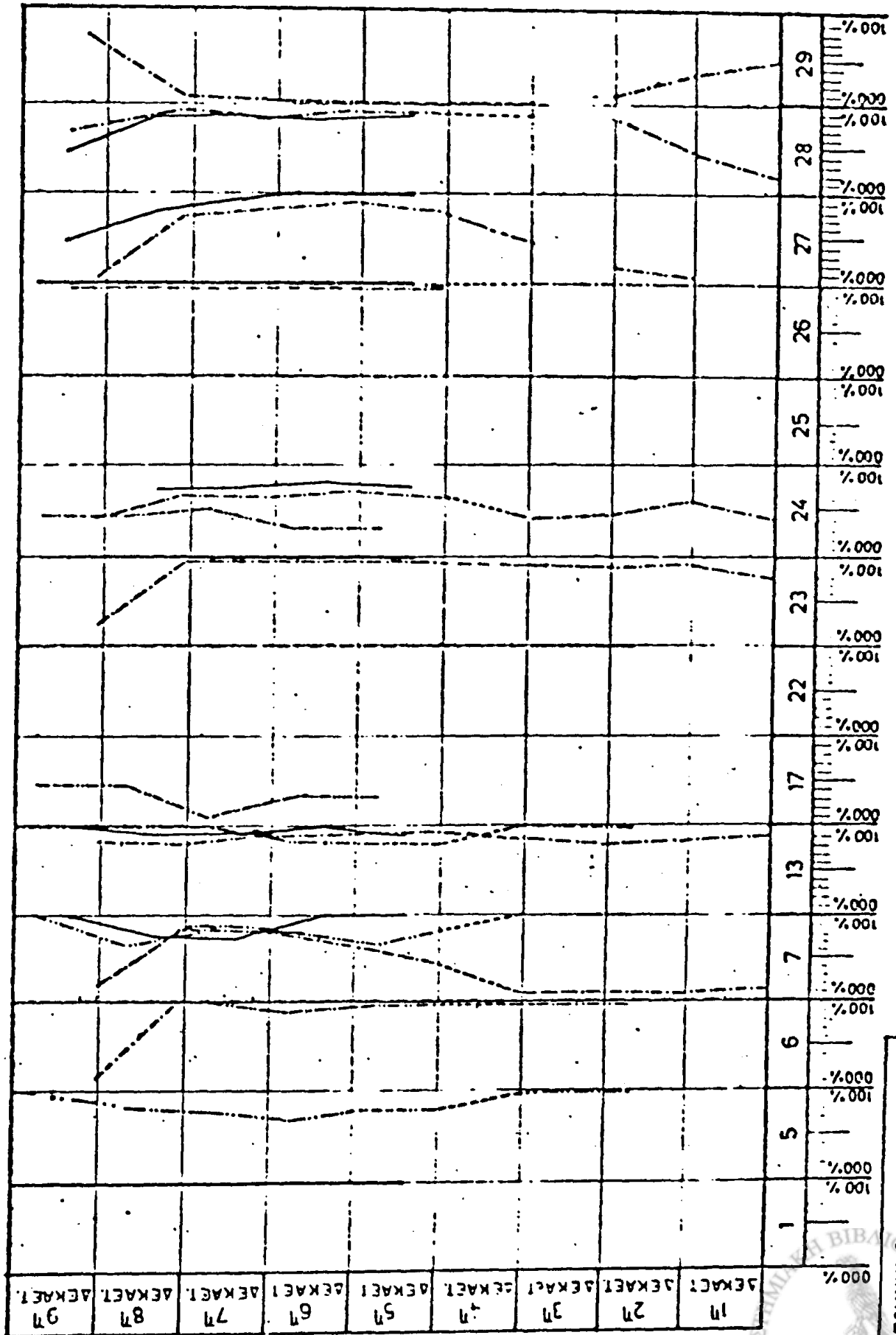
(110)			8 ⁷ Дек. (228)						9 ⁷ Дек. (49)					
49	B (B)		A (148)		A1 (44)		B (22)		A (45)		A1 (2)		B (2)	
—	—	%	опл	%	—	%	—	%	опл	%	—	%	—	%
200	—	—	—	—	44	100	—	—	—	—	2	100	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	3	2	—	—	—	—	2	4,4	—	—	—	—
—	11	84,6	—	—	—	—	19	86,4	—	—	—	—	2	100
—	13	100	148	100	—	—	22	100	6	13,3	—	—	2	100
22,4	11	84,6	129	87,2	32	72,7	15	68,2	8	17,8	2	100	2	100
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3103	—	—	68	45,9	19	43,2	—	—	7	15,6	—	—	—	—
—	—	—	17	11,5	5	11,3	—	—	11	24,4	1	50	—	—
25,9	—	—	21	14,2	—	—	—	—	1	2,2	—	—	—	—
26,6	13	100	119	80,4	42	95,5	22	100	40	88,9	2	100	2	100
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	25	55,6	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	1	7,6	—	—	—	—	9	40,9	—	—	—	—	1	50
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2,2	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
134	—	—	1	0,6	1	2,3	—	—	—	—	1	50	—	—
—	13	100	—	—	—	—	22	100	—	—	—	—	2	100
100	—	—	148	100	44	100	—	—	11	24,4	2	100	—	—
22,3	7	53,9	104	70,3	33	75	11	50	22	48,9	—	—	1	50
—	13	100	—	—	—	—	22	100	—	—	—	—	2	100
111	—	—	124	100	44	100	—	—	45	100	2	100	—	—
31,6	—	—	119	81,4	36	81,8	—	—	2	4,4	1	50	—	—
29,1	—	—	138	93,2	39	88,6	—	—	35	77,8	1	50	—	—
—	—	—	10	6,8	3	6,8	—	—	36	80	—	—	—	—

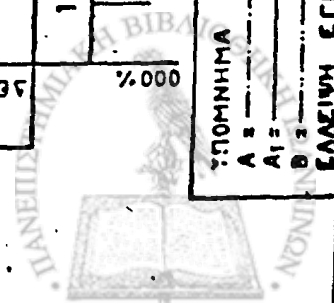
ΣΧ. 4 ΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΝΟΜΗΣ ΤΩΝ ΚΟΣΜΗΜΑΤΩΝ - ΕΞΑΡΤΗΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΤΥΠΩΝ ΕΝΔΥΜΑΣΙΑΣ (Α - Α1 - Β) ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ ΙΙΙ

ΣΤΟΥΣ ΤΡΕΙΣ ΤΥΠΟΥΣ ΕΝΔΥΜΑΣΙΑΣ (Α - Α1 - Β) ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ IV

ΥΠΟΜΗΝΗΜΑ
 Α = _____
 Α1 = _____
 Β = _____
 ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΓΓΡΑΦΟΝ

Αριθμός και ποσοστά

Οβηθήματα Ζαρτήματα	ΚΒΔ. ΑΡΙΑ	1 ^η δεκ. (16)				2 ^η δεκ. (32)				3 ^η δεκ. (16)							
		A (16)		A1 (-)		B (-)		A (29)		A1 (-)		B (2)		A (19)		A1 (-)	
		αριθ.	%	—	%	—	%	αριθ.	%	—	%	—	%	αριθ.	%	—	%
ιορντάνια	1 ^α	3	18,8	—	—	—	—	1	3,4	—	—	—	—	1	7,7	—	—
αχιυλιδία	2 ^α	2	12,5	—	—	—	—	—	—	—	—	1	50	—	—	—	—
απουτσάρι	3 ^α	13	81,3	—	—	—	—	27	93,8	—	—	—	—	13	100	—	—
ορδονί	4 ^α	1	6,3	—	—	—	—	1	3,4	—	—	—	—	—	—	—	—
βούρι	5 ^α	15	93,8	—	—	—	—	27	93,8	—	—	—	—	11	50	—	—
ματχαριτάρι	6 ^α	1	6,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
απελεζίκια	7 ^α	3	18,8	—	—	—	—	—	—	—	—	1	50	—	—	—	—
πουχουμάκια	8 ^α	—	—	—	—	—	—	2	6,3	—	—	—	—	—	—	—	—
βελίκι	9 ^α	1	6,3	—	—	—	—	1	3,4	—	—	—	—	—	—	—	—
πιτσιούλια	10 ^α	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
αλεξίδες	11 ^α	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	50	—	—	—	—
πούλια	12 ^α	7	43,8	—	—	—	—	20	69	—	—	—	—	6	46,2	—	—
κουλαρίκια	13 ^α	12	75	—	—	—	—	23	79,3	—	—	—	—	8	61,5	—	—
απελεμί	14 ^α	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Παρατηρήσεις : βλ. πιν. IV

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΓΓΡΑΦΗ

ΠΙΝΑΚΑΣ V

ὁ ἐμφάνιστος των μοσμημάτων - ἐξαρτημάτων ἀπὸ δεκαετία στους τρεις τύπους

ΣΤΟΥΣ ΤΡΕΙΣ ΤΥΠΟΥΣ ΕΝΔΥΜΑΣΙΑΣ (Α - ΑΙ - Β) ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ IV

14)		4 ^η δεκ. (1)				5 ^η δεκ. (199)				6 ^η δεκ. (21)				7 ^η δεκ. (1)									
B (1)		A (-)		ΑΙ (-)		B (1)		A (104)		ΑΙ (10)		B (16)		A (56)		ΑΙ (7)		B (18)		A (64)		ΑΙ (2)	
—	%	—	%	—	%	—	%	—	%	—	%	—	%	—	%	—	%	—	%	—	%	—	%
—	—	—	1	—	—	4	38	4	40	3	188	7	125	4	57,1	7	38,9	17	26,6	15	23,4	—	—
1	100	—	—	—	—	11	105	3	30	14	813	3	54	1	142	15	83,3	6	94	2	6,1	—	—
—	—	—	1	—	—	95	91,3	—	—	—	—	35	62,9	1	142	—	—	2	3,1	2	6,1	—	—
—	—	—	—	—	—	1	—	1	10	—	—	—	—	—	—	3	16,6	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	10	100	—	—	47	53,9	7	100	—	—	28	43,8	23	75	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	36	—	—	—	—	15	23,4	5	15,6	—	—
1	100	—	—	—	—	1	0,1	3	30	9	56,3	1	18	3	42,9	12	64,7	1	1,6	6	20,6	—	—
—	—	—	—	—	—	1	0,1	—	—	3	18,8	—	—	—	—	9	47,4	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	12,5	—	—	—	—	1	5,5	1	1,6	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	18	—	—	—	—	2	3,1	—	—	—	—
1	100	—	—	—	—	—	—	—	—	11	68,8	—	—	—	—	—	—	15	83,3	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	12	11,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3,1	—	—	—	—
—	—	—	1	—	—	18	75	10	100	6	37,5	36	64,3	6	85,7	9	50	29	45,3	24	82,1	—	—
—	—	—	—	—	—	1	0,1	2	20	—	—	3	5,4	3	42,9	—	—	2	3,1	5	17,2	—	—

ΠΡΟΒΟΛΕΙΣ

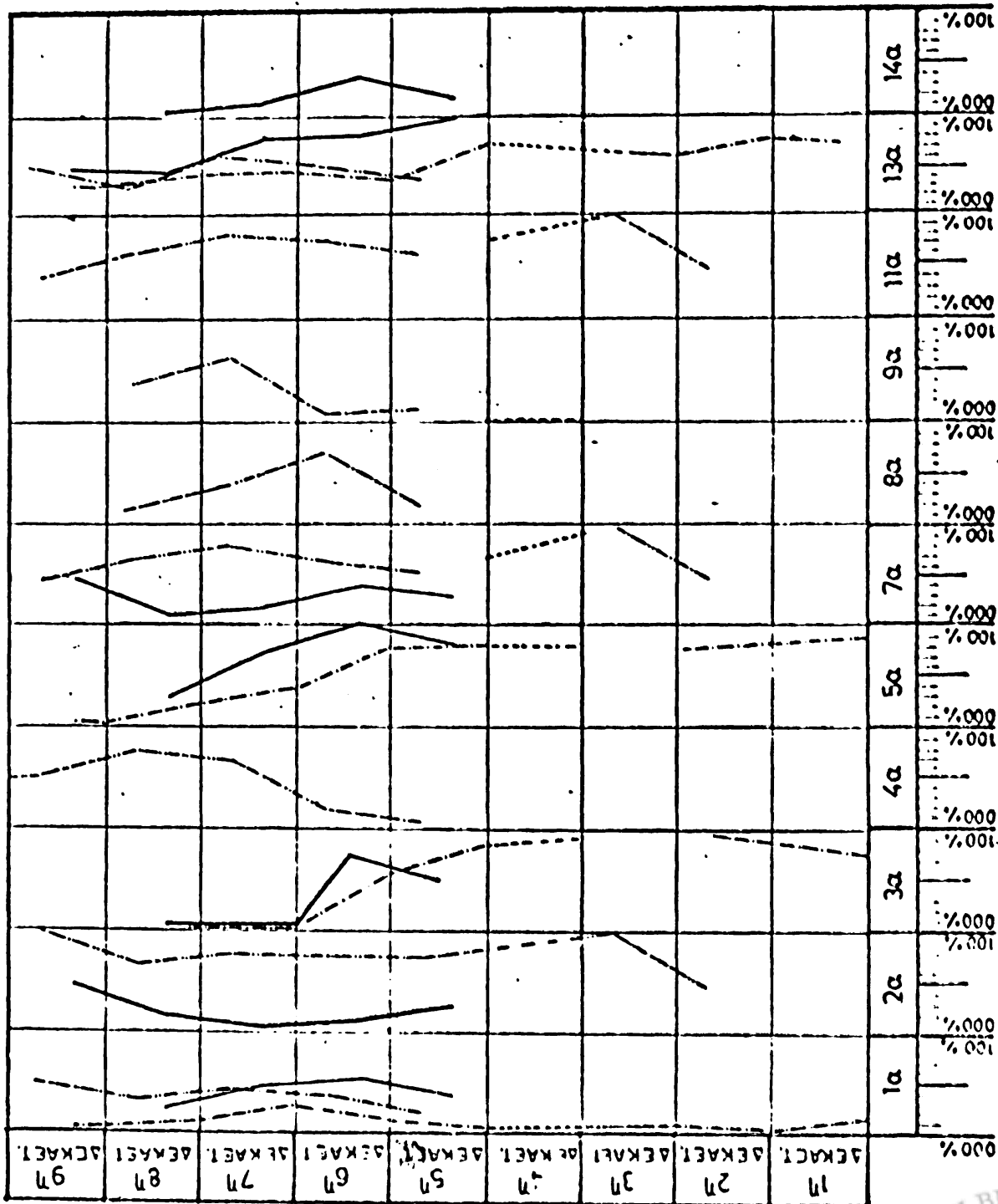
No	87 δεκ. (228)						97 δεκ. (49)							
	B (13)		A (148)		A1 (44)		B (22)		A (45)		A1 (2)		B (2)	
%	no. εκ.	%	no. εκ.	%	no. εκ.	%	no. εκ.	%	no. εκ.	%	no. εκ.	%	no. εκ.	%
6	46,8	16	10,8	13	29,5	7	31,8	1	2,2	—	—	1	50	
11	84,6	16	10,8	8	18,2	16	72,7	5	11,1	1	50	2	100	
—	—	2	1,4	2	4,5	—	—	—	—	—	—	—	—	
9	69,2	—	—	—	—	16	72,7	—	—	—	—	1	50	
—	—	37	25	12	27,2	—	—	2	4,4	—	—	—	—	
—	—	42	28,4	10	22,7	—	—	12	26,6	2	100	—	—	
11	84,6	4	2,7	5	11,3	17	77,2	1	2,2	1	50	1	50	
5	38,5	—	—	—	—	4	18,2	—	—	—	—	—	—	
8	61,5	1	1,4	1	2,3	9	40,9	1	2,2	—	—	—	—	
—	—	11	7,4	1	2,3	—	—	1	2,2	1	100	—	—	
12	32,3	—	—	—	—	16	72,7	—	—	—	—	1	50	
—	—	1	1,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
11	84,6	64	3,2	21	47,7	7	31,8	15	33,3	1	50	1	50	
—	—	1	1,4	2	4,5	—	—	1	2,2	—	—	—	—	

	14α	% 0,001
	13α	% 0,000
	11α	% 0,001
	9α	% 0,001
	8α	% 0,000
	7α	% 0,001
	5α	% 0,000
	4α	% 0,001
	3α	% 0,000
	2α	% 0,001
	1α	% 0,001
2	1η	0,00%

ΥΠΟΜΝΗΜΑ
 Α 3
 Α1 3
 Β 3
 ΕΛΕΙΨΗ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

ΕΞΑΡΤΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΣΤΟΥΣ ΤΡΕΙΣ ΤΥΠΟΥΣ ΕΝΔΥΜΑΣΙΑΣ (Α - Α1 - Β) ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ V

ΤΥΠΟΜΗΜΑ
 Α —————
 Α1 - - - - -
 Β - · - · - ·
 ΕΞΕΤΑΣΗ ΕΓΓΡΑΦΩΝ -----

Ενδύματα	όροι	τύποι ενδυμασιών		
		A	A ₁	B
αντερί	αλατζάς	-	5.1,7.2	-
	ακτινολούκι	-	8.2	-
	αμκέρι	-	8.2	-
	ατλάζι	-	8.4	-
	βελούδο	-	5.1,8.1	-
	γκαζι ή γκεζι, καζι	-	7.1,8.6,9.1	-
	ιδρεμι	-	8.1	-
	καλό	-	7.2	-
	κανάρι	-	7.2	-
	κατηφές με σειραζέδες	-	8.1	-
	κενταρί	-	6.1,7.2	-
	κικιλί	-	5.2,6.3	-
	κιτακι	-	8.2	-
	κοντωνι	-	8.2	-
	κου(ου)νι	-	5.2,6.3,7.1	-
	λαχούρι	-	7.2,8.7	-
	μάγκα	-	8.3	-
	μκαζές	-	7.3,8.9	-
	μπασ(ι)μάς	-	8.1	-
	μεταξωτό	-	5.3,6.1,7.1	-
	μιχλινό	-	8.1	-
	μπεζάρι	-	8.1	-
	μκέλα	-	8.8	-
	μπελιταρί	-	5.5,6.1,8.1	-
	μπουχασί	-	7.1	-
	μουαμπετχανι	-	6.1	-
	ναχλιές	-	8.2	-
	νταμχανές	-	5.2,6.1,7.4, 8.8	-
	πανίσο	-	5.1	-
	πετένι	-	8.4,9.1	-
	ρηγούνι	-	8.1	-
	ρούχινο	-	5.2,6.1	-
	σεβαϊ	-	7.7,8.8	-
	σελιμιέ	-	8.6	-
	σιαλί	-	6.1	-

άντερ	σιαμαλατζάς	-	5.2,6.2,7.14,	-
		-	8.9	-
	σιουλούρι	-	8.1	-
	στάμια	-	7.5	-
	σταμπόλιαλι	-	5.6,6.4,7.17,	-
		-	8.16,9.1	-
	στόφα	-	5.1	-
	ταρακλί	-	6.1,7.10,8.8	-
	τζάνφεισι	-	6.2,7.6,8.6	-
	τζισεκλί	-	7.1,8.1	-
	τζέτι	-	7.8,8.13,9.1	-
	φιτιλί	-	5.9,6.5,7.19,	-
		-	8.1	-
	χηταγί	-	7.1	-
	χουμαί	-	8.1	-
	χρυσό	-	5.2	-
	γιασμάλκι	-	-	-
	γιλέκι	-	-	-
	γούνα	άλικο	1.5,2.4,3.1	-
μπαρακινό		2.1	-	-
ρούχο άλικο (φραν- τζέζικο)		1.5,2.7	-	-
ρούχο άλικο σάγα		-	-	-
βενέτικη		2.1	-	-
ρούχινο		5.1	-	-
φιαμέντζικο		1.1,2.1	-	-
ακακλάνιστη με γαλό- νια		3.2	-	-
βελούδο		2.1,5.1	-	-
λιφικάνικο (ρούχο)		2.1	-	-
ντυμένη με κακούμι		8.1,9.2	-	-
κετένι		7.1,8.3	-	-
ρούχινη		1.3,2.2,3.1,	-	-
		5.7	-	-
στόφα		7.1	-	-
φιαμέντζικο		2.1	-	-
φραντζέζικο		3.2	-	-
χαρές		5.1	-	-
χρυσή		2.1	-	-
-	-	-	-	
γρίζος				
τσικούνι	5.16,6.5,7.2,			
	8.1			

ζι κούνι

άσπρο	1.2,2.7,3.4, 5.17,7.2	-	-
αντελί	8.1	-	-
ατλάζι	8.1	-	-
ατζεμ-σιαλί	6.1	-	-
βαμβακερό	5.1	-	-
βελούδο	7.1,8.1	-	-
γκασί, γκεσί, κασί	3.2,8.17,9.1	-	-
δίμιτο	1.1	-	-
καλό	8.1	-	7.1,8.1
καμηλωτό	2.1	-	-
καμουχάς	5.1	-	-
κανάρι	5.12,6.1,7.2, 8.1	-	-
κενταρί	6.5	-	-
κεντιστό	1.4,2.5,3.1	-	-
κικιλί	5.16,6.6	-	-
κιταπί	7.4,8.13	-	-
κονδάκι	8.1	-	-
κουδουνί	8.1	-	-
κούκα	8.1	-	-
κουμάσι	3.1	-	-
κουτ(ου)νί	1.6,2.15,3.1, 5.4,6.4,7.2, 8.2,9.1	-	-
λαχούρι	7.4,8.32,9.1	-	-
μάγκα	8.3	-	-
Μάλτας	5.1,8.1	-	-
μέλακα	8.1	-	-
μεταξωτό	1.2,2.2,3.3, 5.4,6.2,7.1, 8.1	-	-
μπαζές	7.9,8.20,9.1	-	-
μπασ(ι)μάς	7.3,8.1	-	-
μπεγιαζολί	6.1,7.5	-	-
(μ)πεζάρι	8.2	-	-
μπέλα	7.4,8.27,9.1	-	-
μπελακόσα	5.1,6.1,8.2	-	-
μπελιταρί	2.2,5.14,6.2	-	-
μπουχασί	1.4,2.16,3.4, 5.1,7.1	-	-

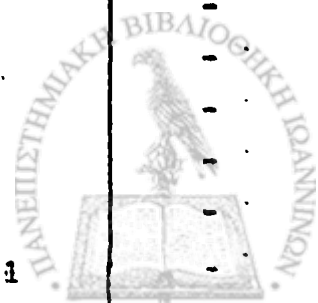

ζιπούλι

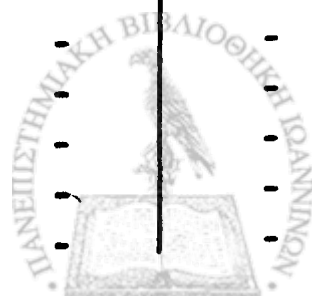
ναχλιές	8.3
νταλί	2.2
νταμχανές	5.2,6.3,7.10, 8.19
ντιλιταρί	2.4,3.4
ορόνάρλο	8.1
πανίσο	1.9,2.8,3.7, 5.13,6.3
πετένι	6.1,8.6
πολύτιχο	7.2,8.1
ρουχίνο	1.1,2.9,3.35, 5.31,6.3,7.1, 8.1
σάμιο	1.4,2.6
σαντάλι	1.1
σεβαϊ	8.21
σελιμιέ (σελιμάς)	7.1,8.5
σιαλί	2.6,3.4,5.9
σιαμαλατζάς	3.1,5.40,6.16, 7.24,8.34,9.1
σιλεγκέ	8.1
σοσές	1.1,2.6
σόφι	2.1
στάμκα	6.1,7.18
σταμπόσιαλι	3.1,5.57,6.43, 7.37,8.83,9.3
τάκα-τούκα	5.5
ταρακλί	6.4,7.16,8.27
τζάνφει	5.2,6.2,7.10, 8.19,9.2
τζινταρί	7.7,8.7
τζισεκλί	8.3
τζίτι	7.7,8.52,9.2
φιτιλί	1.1,2.2,3.1, 5.65,6.50,7.30, 8.27
χαρές	8.1
χάρτζι	8.1
χηταγί	1.4,2.8,5.1
χουμά	5.1,8.1
χουκίτι	8.1

	χρυσό	2.3,5.1	-	5.1
	με χρυσάφι	-	-	5.1,6.1
	με μανίκια χρυσά	-	-	6.4,7.2
ζώστρα	αγαμπανύ με κρόσια	-	-	-
	χρυσά	8.1	-	-
	βελούδο	-	-	5.1
	γεμενιά	8.1	-	-
	καλαμάτας	8.1	-	-
	λαχούρι	7.2,8.22	7.1,8.3	-
	μάλλινη	2.1	-	5.1
	Μάλτας	8.5,9.1	-	-
	μετζεσένια	1.1	-	-
	μουγκεσέμια	5.29,6.39,7.30	5.4,6.6,7.17	-
		8.68,9.3	8.17,	-
	σαντέ	7.1	-	-
καβάδι	κουτ(ου)νύ	2.1	-	-
	μεταξωτό	1.1	-	-
	ντιλιταρύ	2.1	-	-
	σάμιτο	1.3,2.2	-	-
	χαρές	2.1	-	-
	χηταγί	2.3,3.1,5.1	-	-
	βενέτικο	1.1,3.1	-	-
	χιότικο	2.1	-	-
	χρυσό	2.1	-	-
καπλαμάς	μποχασένιος	1.5,2.2	-	-
κοζώκα	ατλάζι	8.2	-	-
	βελούδο	8.6	-	-
	γκαζύ	8.45,9.3	7.3,8.8	-
	γουκαμένη	8.1	-	-
	Μάλτας	8.1	-	-
	μπέλα	8.4	8.2	-
	πολύτιχη	8.1	8.1	-
	ρούχληνη	8.5,9.1	8.1	-
	σιλαλί	8.1	-	-
	τζαμερύ	8.1	-	-
	τζάνφεςσ	7.5,8.9,9.1	8.4	-
	τζιζέ	7.1	-	-
	φέλπα	9.1	-	-
κοντογούλι	ατλάζι	8.1	8.1	-
	βελούδο	7.1,8.2,9.1	8.1	-
	γκαζύ . γκεζύ, καζύ	8.2,9.4	8.2,9.1	-

	Μάλας	-	8.1	-
	μκέλα	8.5,9.1	-	-
	κετένι	9.1	-	-
	ρούχλιο	8.1,9.2	8.1	-
	σιαλί	8.1,9.1	-	-
	τζάνφεςυ	9.1	-	-
	τζύτι	8.1	-	-
	τζόχλιο	9.1	-	-
	φέλια	8.1,9.1	-	-
κοντόσι	ατλάρι	-	8.1	-
	βελούδο	7.7,8.3	-	-
	γκαζύ, γκεζύ, καζύ	5.1,8.3	7.2,8.1	-
	γουνωμένο	7.1	7.1	-
	κουτ(ου)νύ	6.1	-	-
	μεταξωτό	7.1	-	-
	Μάλας	7.1,8.1	-	-
	ρούχλιο	8.1	-	-
	σιαλί εγκλουλη	-	8.4	-
	τζάνφεςυ	8.4	-	-
μαντίλια	άσπρα	2.1,3.2	-	5.1,6.2
	διασίδι	1.1	-	-
	μεταξωτά	-	-	7.1
	μουγκεσέμια	5.80,6.52,	5.3,6.6,7.12	5.6,6.6
		7.3,8.2	-	-
	μουμιά	1.4,2.15,3.16	-	-
	μετζεσένια	1.1	-	-
	μισινέζικα	1.1,2.11	-	-
	χουμαϊ	6.1	-	-
	χαρτίσια	-	-	5.1,7.1
μπερέτα	βελούδο	2.1	-	-
	(όλα)κεντιστή	1.3,2.2,3.1	-	-
	κασινάκι	3.1	-	-
	κουπουνί	1.1,2.1	-	-
	μεταξωτή	1.1,2.2,3.1	-	-
	με κούλια	2.2	-	-
	ρεκηνάδη	1.1,2.4	-	-
	ρούχλινη	1.2,2.3	-	-
	χαρές	1.1	-	-
	χρυσοκέντητη	5.1	-	-
μικρότο	αμερινό ντυμένο με-	-	-	-
	σιτζάκι	9.1	-	-

	ατλάζι	9.4	-	-
	βελούδο	9.3	-	-
	γκαζί, γκεζί, καζί	9.14	-	-
	μπέλα	9.1	-	-
	ρούχινο	9.10	-	-
	σιαλί	9.4	-	-
	τζάνφρεσι	9.1	-	-
	τζίτι	9.3	-	-
	τζόχινο	9.3	-	-
	φέλκα	9.1	-	-
	χασές	9.1	-	-
Μπινύσι	ρούχινο	1.3, 2.5, 3.2, 5.2, 6.1	-	-
	σιαλί	5.1, 6.1	-	-
Μιόλια	βαμβακέλα ή βαμβακέ- νια	-	-	1.4, 2.2
	βαμβακερή	-	-	5.2
	μάλλινη	-	-	5.1
	σκέτη	1.2, 2.1, 3.1	-	-
	χρυσοκροσσού	1.2, 2.6, 3.1	-	5.3, 6.2, 8.8
Ντουλαμάς	ρούχινο	2.6	-	-
Οσολούκι	χρυσό	5.6, 6.3, 7.2, 8.1	5.3	-
Σαγιάς	άσπρος	2.1, 3.1, 5.1	-	-
	διατζεντιστός	1.3, 2.4, 3.1	-	-
	νταλί	1.1	-	-
	πανίσος	1.4, 2.4, 3.1	-	-
	φιτιλί	1.3, 2.2	-	-
Σαλβάρι	ακτινολούκι	8.1	-	-
	νταμχανές	8.1	-	-
	ρούχινο	2.1	-	-
	τζόχινο	7.1, 8.1	-	-
Σιγούνα	καλή	-	-	9.1
	μέ κέντημα	-	-	5.1
Τζουμπές	ακτινολούκι	8.2	-	-
	ατλάζι	9.1	-	-
	βελούδο	5.1, 6.1, 7.2, 8.3, 9.1	5.3, 6.1, 7.4, 8.1	-
	γκουγκουλί	1.1	-	-
	δαμάσκο	5.2, 6.1	-	-
	εγγλέζικο	7.7, 8.18, 9.1	7.3, 8.6	-

Τζούμπες	καλός	7.1	-	-
	καμουχάς	5.1	-	-
	κατηφές	-	8.1	-
	κικικλί	5.13,6.4	5.5,6.2	-
	μάλλινο	6.1,7.1	-	-
	μεταξωτό	5.1,7.1	-	-
	μπελακόσα	6.2	-	-
	μπελιταρί	5.11,6.5	5.2,7.1	-
	νταμχανές	6.11,7.12,8.10	5.2,6.4,7.7, 8.2,9.1	-
	πανίσιο	3.1	-	-
	πετένι	7.5,8.19,9.1	5.1,7.3,8.5	-
	ρούχινο	1.12,2.24,3.7, 5.5,8.4	8.1	-
	σαντέ	5.1	-	-
	σεβαί	8.17,9.1	7.8,8.12,9.1	-
	με σειραζέδες	5.2,6.7,7.10, 8.18,9.4	5.2,6.10,7.10, 8.12,9.1	-
	σελιμιέ	7.1,8.1	-	-
	σιαλά	2.10,3.8,5.97, 6.50,7.28,8.9, 9.91	5.7,6.4,7.12, 8.3	-
	σιαλά εγγλέζικο	7.3,8.14,9.1	7.5,8.7	-
	σιαλά έγγιουλη	6.9,7.36,8.108, 9.7	5.4,6.4,7.17, 8.27	-
	σιβά	8.1	-	-
	στόφα	8.1	5.2,6.2	-
	τάκα-τούκα	3.1	-	-
	ταμαχάνιο	8.1	-	-
	ταντούρι	6.1	-	-
	ταρακλί		8.1	-
	τζάμφεσι	5.1,6.5,7.8, 8.6,9.1	6.3,7.6,8.3	-
	τζέτι		8.1	-
	χαρές	1.1,2.1	5.1	-
	χηταγί	1.1,2.3,3.2	-	-
	χρυσός	2.2,5.14,6.2	5.2,6.2,8.1	-
Υποδεμή	βελούδο	2.1		5.3,7.1
	(φελλού)			-
	με γαλόνια	3.1,7.1		-
	διατζεντιστού	2.1		-

	χρυσού	-	-	5.1
Υποκάμισα	αρβανίτικα	-	--	6.1
	βαμβακένια	-	-	9.1
	διασίδι	-	-	2.2,8.2
	μεταξωτά	-	-	6.1,9.1
	με μανίκα χρυσά	-	-	6.1,7.2
	φούντι(α)	-	-	6.1,7.3
Υποκαμισόβρακα	αλατζάς	5.1	-	-
	μεταξωτό	1.1,2.1,3.5, 5.1,6.1,7.3, 8.1,9.2,	- - 5.1,7.2	- - -
	ρούχλινο	9.1	-	-
	σιαλί	5.1	-	-
	χαρτίσιο	8.1	-	-
	χουμαγιό	9.1	-	-
Φερετζές	εγγλέζικο	8.5	-	-
	μάλλινο	-	8.1	-
	μεταξωτό	-	7.2	-
	ρούχλινο	5.4,6.3,7.3, 8.29,9.1	6.1,7.2,8.4	- -
	σιαλί	3.2,5.70,6.44, 7.5	5.3,6.1,7.5	- -
	σιαλί έγγιλουλη	5.2,6.6,7.20, 8.54,9.1	5.4,6.5,7.14, 8.17	- -
	σιαλί εγγλέζικο	7.13,8.11	6.2,7.4	-
Φέσι	άσπρο	2.4,3.1	-	-
	κόκκινο	3.1	-	-
	με γαλόνη	2.2	-	-
	(δια)τσεντιστό	1.2,2.4,3.1	-	-
	λαχούρι	8.1	-	-
	μαργαριταρένιο	2.2,7.1,8.2	8.3	-
	μπαρμπαρέσικο	2.1	-	-
	ρεφηνιάδο	2.3,3.1	-	-
	σαντέ	3.1,5.1	-	-
	σελιμιέ	8.1	-	-
	σκέτο	1.2,3.3	-	-
	τζύτι	8.1	-	-
	φούντα χρυσή	8.1	-	-
	χαρές	1.1	-	-
	χρυσό	2.4,3.2	-	-

φουστάνι	αμερινό	9.1	-	-
	όσπρο	9.1	-	-
	βελούδο	9.1	-	-
	γκαζέ, γκαζέ, καζέ	9.2	-	-
	κανελί	-	8.1	-
	κουτ(ου)νί	9.6	-	-
	λαχούρι	9.19	8.2	-
	λινό	8.2,9.1	-	-
	Μάλτας	9.1	-	-
	μκαζές	9.2	-	-
	μκα(σ)λιμάς	9.1	-	-
	μκέλα	8.2,9.10	-	-
	μουαμπετχανί	9.1	-	-
	ναχλιές	8.1,9.5	8.1	-
	νταμχανές	9.1	-	-
	πετένι	9.1	-	-
	σεβαί	8.2,9.3	-	-
	σελιμιέ	9.1	-	-
	σιαλί	9.1	-	-
	σιαλί έγγιουλη	9.1	-	-
	σιαμαλατζάς	9.1	-	-
	σταμπόσιαλι	8.1,9.4	-	-
	ταρακλί	9.3	8.3	-
	τεμπεκάλι	8.6	-	-
	τζάνφρεσι	9.1	-	-
	τζενταρί	9.1	9.2	-
	τζέτι	8.3,9.24	8.1	-
	φιτιλί	1.2,2.3	-	-
	χασές	8.1,9.1	-	-
	χουμαί	9.5	-	-
	χουμές	8.1	-	-

* Ο πρώτος αριθμός δηλώνει τη δεκαετία και ο δεύτερος το σύνολο των προικοσυμφώνων που περιέχει το αντίστοιχο υφασματολογικό-διακοσμητικό είδος.

Π Ι Μ Α Η Σ Χ Ι Ι Ι

Όλιγο κατασκευές των κοσμημάτων εξαρτημάτων στους τρεις τύπους φορεσίας (Α, Α1, Β)

Κοσμήματα Εξαρτήματα	Α Β Γ Δ Ε				ΑΡΧΥΡΟΧΡΥΜΟΣ				ΧΡΥΜΟΣ				ΧΑΡΧΑΡΙΑΤΑΡΙ				
	Προικ Μονή	Προικ 12	Προικ 14	Προικ 14	Προικ Μονή	Προικ 12	Προικ 14	Προικ 14	Προικ 11	Προικ 12	Προικ 14	Προικ 14	Προικ 12	Προικ 12	Προικ 14	Προικ 14	
	Α1	Α2	Α3	Α4	Α5	Α6	Α7	Α8	Α9	Α10	Α11	Α12	Α13	Α14	Α15	Α16	
διορτάνια**	---	Β3	Β3	Β6	---	Β1	---	---	Α1	---	---	---	---	Α1	Α12, Α13, Α14, Α15	Α19, Α16	Α1
δακτυλίδια	Α1	Α5 Α10	Α1 Α5	Α9	Β1	---	---	---	Α3, Α2	Α6, Α15, Β3	---	---	---	---	Α1	Α25 Β8	---
καλοντσάκι	---	---	---	---	---	---	---	---	Α28	Α21, Α11	---	---	---	Α34	Α103, Α16	Α2	---
ζουρι	Α32	Α128 Α1, 2	Α122, Α16	Α35	Α1	Α1, Α12	Α1, Α11	---	---	---	---	---	---	---	Α3	Α2	---
μπελεζίκια	Α2	Β21, Α11	Α4 Α1	Α14	---	---	---	---	Α2	Α12	Α3, Α12	---	---	---	---	---	---
ζεφίικι	---	---	---	---	---	Β1	---	---	---	---	---	---	---	---	---	Α1	Β1
6 κουλαρικά	Α7	Α1, Α12, Β1	Α1, Β1	Α8, Β5	---	Α3, Β6	Α4	---	Α10	Α70, Α124, Β2	Α22 Α10	Α2	---	---	Α3	Α11 Α9	---
ζεπερίκι	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	Α5 Α1Ε	Α1 Α2	---

* Σε όλα προικοκόμματα απέρχεται το όλο κατασκευής
** Τα γραφίκα της φορεσίας τύπου Β είναι απλά, "εργατικά"

Σ Υ Ν Τ Ο Μ Ο Γ Ρ Α Φ Ι Ε Σ

- Ανδριώτης : Ανδριώτη Ν.Π., Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη 1967².
- ΑΘΛΓΘ : Αρχείον του θρακικού λαογραφικού και γλωσσικού θησαυρού.
- BZ : Byzantinische Zeitschrift.
- ΧΡΦ : Χειρόγραφο.
- Δημητράκου, Λεξικόν: Δ. Δημητράκου, Μέγα λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης, τ.1-9, Αθήναι 1954-58.
- ΔΙΕΕ : Δελτίον Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας.
- Δωδεκ. Χρον. : Δωδεκαμησιακά Χρονικά.
- Du Cange : Du Cange, Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis, I-II (Photomechanischer Nachdruck), 1958.
- ΕΑΙΕΔ : Επετηρίς Αρχείου Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου (Ακαδημίας Αθηνών).
- ΕΛΑ : Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου.
- ΕΜΑ : Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου.
- Γ.Α.Κ : Γενικά Αρχεία του Κράτους
- Jean Ciraud : Collignon Maxime (βλ. βιβλιογραφία).
- HDA : Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens.
- HME : Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος.
- Ιστ. Λεξ. : Ακαδημία Αθηνών, Ιστορικό Λεξικόν της Νέας Ελληνικής της τε κοινώς ομιλουμένης και των ιδιωμάτων, τ.1-4, Αθήναι 1933-1953.
- Κουκκύδης : Κουκκύδη Κων., Λεξιλόγιον ελληνικών λέξεων παραγομένων εκ της τουρκικής, ΑΘΛΓΘ, 24 (1959), σ.
- Κουκουλέ ΒΒΠ : Κουκουλέ Φαίδωνος, Βυζαντινών Βίος και πολιτισμός.
281-312, 25 (1960), σ.121-260.
- Κριαράς : Κριαρά Εμμ., Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας, τ.1-8, Θεσσαλονίκη 1969-1982.
- ΚΣΙΑ : Κέντρον Συντάξεως Ιστορικού Λεξικού Ακαδημίας Αθηνών

- ΛΑΠΙ** : Λαογραφικό Αρχείο Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
- Λεξ. Αρχ.** : Λεξικογραφικόν Αρχείον της Μέσης και Νέας Ελληνικής.
- Μεόγκας** : Μεόγκα Ευάγ., Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηκείρου, Ιωάννινα 1964.
- ΠΕΦΣΚ** : Περιοδικόν Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως.

Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

Abesci Elias, *État actuel de l' Empire Ottoman*, par —, τ.2, Paris 1792.

Αμάντου Κ., Το εμπόριο των Χίων προ του 1821, ΔΙΣΕ, 12 (1957-8) σ. 178-85.

Αντωνιάδη-Μπιμπίκου Ελένη, Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα: ένας προσωρινός απολογισμός στο: Οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. (1ε'-19' αι.). Εισαγωγή - Εκλογή κειμένων: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, εκδ. οίκ. "Μέλισσα", Αθήνα 1979, σ.191-259.

Αρχείον της κοινότητας Ύδρας (1778-1832), έκδ. Αντ. Λιγνού τ.5, εν Πειραιεύ 1924.

Αρμενοπούλου Κωνσταντίνου, Πρόχειρον Νόμων το λεγόμενον η Εξάββλος, εν Αθήναις 1835.

Ασδραχάς Σπ. Ι., Πραγματικότητες από τον ελληνικό 18^ο αιώνα, στη σειρά "Σταθμοί προς τη νέα Ελληνική κοινωνία (1790-1840)", Εκδόσεις (1964), Μάϊος, τεύχ.13, σ. 79-100.

—, Ελληνική κοινωνία και οικονομία, 1η' και 19' αιώνες. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις), Αθήνα 1982.

—, Ζητήματα Ιστορίας, Αθήνα 1983.

Βακαλόπουλου Αποστόλου, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ.1-6, Θεσσαλονίκη 1961-1982.

Βαλέτα Γ, Σαμουήλ Χαντζερή, Λόγοι πατριαρχικοί, Αθήνα 1948.

Bartholdy, J.L.S., *Voyage en Grèce, fait dans les années 1803 et 1804* par —, τ.2, Paris 1807.

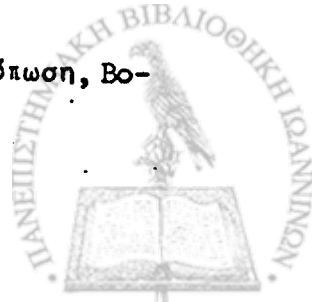
Βερναρδάκη Α.Ν., Περὶ ἀμφιέσεως, ανατύπωση εκ της "Ημερησίας", Αθήνας 1906.

—, Η καλύπτρα, Σκόκου Ημερολόγιον (1908), σ.177-81.

Βικέλα Δ., Η Ελλάς προ του 1821, εν Αθήναις 1884.

Βισβίτζη Ιακώβου Τ., Τινὰ περὶ των προικίων εγγράφων κατά την Βενετοκρατίαν και την Τουρκοκρατίαν, Αθήνας 1965.

Bistort Giulio, *Il lusso nella vita e nelle leggi*, ανατύπωση, Bologna 1969.

- Βλαχογιάννη Γιάννη, Αθηναϊκόν αρχείου. Τόμος τμητικός εκτ' τη 150ετηρίδι της Επανάστασως του 1821, σύνταξη-επιμέλεια, Κ.Α. Διαμάντη, εν Αθήναις 1971.
- Βολίδη Θεμ., Το Πάσχα εν Κωνσταντινουπόλει κατά το 1772, Παναθηναϊα, 10 (1905), σ.23-4.
- Βουραζέλη Ελένη, Α., Ο βίος του ελληνικού λαού κατά την Τουρκοκρατίαν εκτ' τη βάσει των ξένων περιηγητών, εν Αθήναις 1939.
- Βουτυρά Σ.Ι., Δεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας, τ.9, εν Κωνσταντινουπόλει 1890.
- Brown Edward, Relation de plusieurs voyages faits en Hongrie, Serbie, Boulgarie, Macédoine, Thessalie (...), Paris 1674.
- Burgel Guy, Αθήνα: Η ανάπτυξη μιás μεσογειακής πρωτεύουσας, μτφρ. Π. Ρυλμόν. Αθήνα 1976.
- Βυζαντίου Σκαρλάτου Δ., Η Κωνσταντινούπολις, ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική, τ.3, Αθήνησιν 1869.
- Χαιρέτη Μαρία, Διοριστήριο έγγραφο Έλληνα νοταρίου της Κρήτης, Θησαυρίσματα, 3 (1964), σ.67-72.
- Chandler Richard, Travels in Greece: or an account of a tour made at the expense of the society of Dilettanti, Oxford 1776.
- Χατζημιχάλη Αγγελική, Τα χρυσοκλαβαρικά-συρματέλινα-συρμαπέσινα κεντήματα, Αθήναι 1952.
- , Ραπτάδες-χρυσοράπτες και κακοτάδες, από το αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Αθήνα 1960, σ.445-74.
- , Η ελληνική λαϊκή φορεσιά. Εκπονηθούσα έκθεση, Τ. Ιωάννου-Γιανναρά, επιμέλεια έκδοσης, Αγγ. Δεληβορριάς, Αθήνα 1978.
- Clarke Edward Daniel, Travels in various countries of Europe, Asia and Africa by —, τ.3, London 1814, τ.4, London 1816.
- Collignon Maxime, Le consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVIIe siècle par —, Paris 1913.
- Cvetkova Bistra A., Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος από τα τέλη του ΙΓΓ' ως τα μέσα του ΙΗ' αιώνα, μτφρ. Στ. Αούραχά, στο: Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (16^{ος}-18^{ος} αι.), Αθήνα 1979, σ. 87-112.

Dallaway James, Constantinople ancient and modern, with excursions to the shores and islands of the Archipelago and to the Troad, by —, London 1797.

Δεληβορριάς Άγγελος, Ελληνικά παραδοσιακά κοσμήματα, Αθήνα 1979.

Deslandres Yvon, Le costume, image de l' Homme, Paris 1976.

Δημητριάς (Δ. Φιλιππίδης-Γρ.Κωνσταντάς), Γεωγραφία νεωτε-
ρική περί της Ελλάδος, επιμέλεια Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα 1970

Dieterich Karl, Sprache und Volksüberlieferungen der südlichen, Sporaden im Vergleich mit denen der übrigen Inseln des ägäischen Meeres. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Wien 1908.

Dodwell Edward, Views in Greece, from drawings by —, London 1821

Δουγάλη Πόπη. Γυναίκες και ιστορία, Διαβάζω(1980), Νοέμβριος, τεύχ.
36, σ.22-5.

Δραγάση Ιακ. Χ., Το φανάρι και οι φαναριώτισσαι, εν Αθήναις 1930.

Δρούλια Λ., Κουμαριανού Αικ., Φραγκίσκος Εμμ., Μαλλιάς Παν.,

Σαββίδης Γ.Π., Αγγέλου Αλ., Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο, ε-
πιλεγόμενα Κ. Δημαρά, Αθήνα 1968.

Dupré L., Voyage à Athènes à Constantinople, ou collection de por-
traits, de vues et des costumes grecs et ottomans par —, Pa-
ris 1825.

Egmont J.Aeg., Travels through part of Europe, Asia Minor, the
islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egipte, Mount
Sinai etc, London 1759

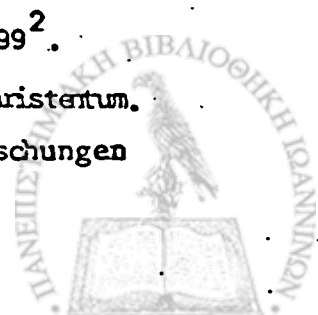
Ήμελλος Στέφανος Δ., Λαογραφικά ειδήσεις παρά τω Γάλλω περιη-
γητή P.Aug. de Guys, ΕΛΑ, 13-14 (1960-61), σ.204-52.

Emerson J., C.Pecchio, W. Humphreys, A picture of Greece in
1825, τ.1, London 1826.

Enninger Werner, Kodewandel in der kleidung. Sechszwanzig Hy-
pothesenpaare, Semiotick, 5(1983), σ.23-48.

Eton William, A Survey of the Turkish Empire, London 1799².

Fourlas Athanasios A., Der Ring in der Antike und im Christentum.
Der Ring als Herrschaftssymbol und Würdezeichen (Forschungen

zur Volkskunde begründet von Georg Schreiber hrsg. von Bernhard Kötting und Alois Schroer Heft 45), Münster 1971.

Galland M., Recueil des rits et cérémonies du pèlerinage de la Mecque, auquel on a joint divers Ecrits relatifs à la religion, aux sciences et aux moeurs des Turcs, Amsterdam 1754.

Γεδεών Μαν., Αι περί προικοδοσίας εκκλησιαστικά και πατριαρχικά διατάξεις, Εκκλησιαστική Αλήθεια, 8 (1887-88), σ.215-9, 224-8, 230-3.

—, Αι κατά της πολυτελείας των προικιών εθνικά ενέργεια κατά τους τελευταίους τέσσαρας αιώνας, ΠΕΦΣΚ, 21 (1887-89), σ.49-55.

—, Βραχεία σημείωσις περί των εκκλησιαστικών ημών Δικαίων, Κωνσταντινούπολις 1909.

Γενναδίου Ι., Ο λόρδος Έλγιν και οι προ αυτού ανά την Ελλάδα και τας Αθήνας ιδίως αρχαιολογήσαντες εκιδρομεείς (1440-1837), εν Αθήναις 1930.

Genç Mehmet, Συγκριτική μελέτη των στοιχείων της ισόβιας εκμίσθωσης προσόδων και του όγκου των εμπορικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, μτφρ. Μαρίας Σταματογιαννοπούλου στο: Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια το 18^ο αιώνα, εισαγωγή Β. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 1980, σ.278-96.

Γέροντα Δημητρίου, Μία ομαδική εγκατάλειψις, Αθηναϊκά 2 (1957-8), τευχ. 10, σ.54-60.

—, Περί του εθνικού Δικαίου των Αθηνών της Τουρκοκρατίας και της Επαναστάσεως, Αθήναι 1964.

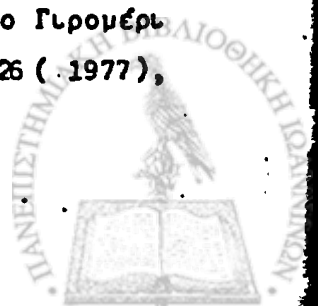
—, Ιστορία των Αθηναίων, Αθήναι 1969.

Γιαννακοπούλου Ελένης Κ., Το εμπόριο εις την Πελοπόννησον κατά την β' πενταετίαν του 19^{ου} αιώνα, Πελοποννησιακά, 12 (1976-7), σ. 103-151.

Γκίνη Δημητρίου, Περίγραμμα ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου, εν Αθήναις 1966.

Γκιζέλη Γρηγορίου, Η ρητορική του ενδύματος, Αθήναι 1974.

Γουήλ-Μπαδιεριστάκη Άννα, Η παραδοσιακή φορεσιά από το Γερομέρι Θεσσαρωτίας και τα κοσμήματά της, Ηπειρωτική Εστία, 26 (1977),

σ.244-7.

Βυήλ-Μπαδιερίτάκη Άννα, Το γυναικείο παραδοσιακό κουκάμισο της ηπειρωτικής Ελλάδας, Αθήνα 1980.

Guilleteière de la, Athens ancient and modern, with a description of the present state of the empire of the Turks, London 1676

Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens, 3 (1930-1), λ. Gürtel, στ.1210-1230 (Jungbauer).

—, 7 (1935-6), λ. Ring, στ.702-724 (Jungwirth).

Hobhouse Jonh C., A Journey through Albania and others provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810, τ.1, London 1813.

Hughes Thomas Smart, Travels in Sicily, Greece and Albania, τ.1, London 1820.

Inalcik Halil, Ο σχηματισμός κεφαλαίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μτφρ. Ντ. Μαμαρέλη, στο: Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (1ε'- 19' α.), Αθήνα 1979, σ.499-530.

Jorga N., Les voyageurs Français dans l' Orient Européen, Paris 1928

Καιροφύλα Γιάννη, Η Αθήνα και οι Αθηναίες, Αθήνα 1982.

Καλινδέρη Μιχ. Αθ., Τα λυτά έγγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης 1676-1808, εν Θεσσαλονίκη 1951.

Καμπούρογλου Δημητρίου Γρ., Αθηναϊκά. Γάμοι επί Τουρκοκρατίας, Εστία (1882), σ.579-82, 592-8.

—, Μηνεΐα της ιστορίας των Αθηναίων, τ.1-3, εν Αθήναις 1889 - 1892.

—, Ιστορία των Αθηναίων. Τουρκοκρατία, τ.1-3, εν Αθήναις 1889-1896.

—, Αθηναϊκόν αρχοντολόγιον, Αθήναι 1921.

—, Οι Χαλκοκονδύλαι, εν Αθήναις 1926.

Κάραλη Α., Οι περιηγηταί, Εβδομάς, 3 (1886), σ.375, 387, 403, 417, 430, 441, 452, 466.

Καρρά Ιωάννου Δ., Ενδυμασία Καθενών της Ευβοίας, Λαογραφία, 20 (1962), σ.281-92.

Καρύδη Δημήτρη Ν., Οικονομία και κοινωνία στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα, Επιστημονική σκέψη (1982), Σεπτέμβριος-Οκτώβριος, τεύχ. 9, σ.12-9.

— Σχεδιάγραμμα των συνθηκών παραγωγής και εμπορίου στην Αθήνα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Μιά αδημοσίευτη έκθεση του 1817 από τα αρχεία του Γαλλικού Υπουργείου Εξωτερικών, Ο Πολύτης (1982), Οκτώβριος, τεύχ. 54, σ.49-60.

—, Πολεοδομικά των Αθηνών της Τουρκοκρατίας. Διδακτορική διατριβή, 1981 (αδημοσίευτη).

Καζομούλη Νικολάου Κ., Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων (1821-1833), εισαγωγή και σημειώσεις Γ. Βλαχογιάννη, τ.3, Αθήναι 1942.

Κεραμοπούλλου Α.Δ., Η φουστανέλλα, Λαογραφία, 15 (1953-54), σ. 238-47.

Κοδρικός Παναγιώτης, Εφημερίδες (1787-1797), εκδ. Άλκη Αγγέλου, πρόλογος Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα 1963.

Κοντογιάννη Π.Μ., Οι κροστατευόμενοι, Αθηνά, 29 (1917), σ.5-160.

—, Οι γυναίκες της Ελλάδος επί Τουρκοκρατίας, ΗΜΕ(1922), σ.131-40.

Κοντογιώργη Γ.Δ., Όψεις από το θεσμικό πλαίσιο και την πολιτική ζωή στην κοινότητα της Αθήνας κατά την Τουρκοκρατία, Διοικητική Μεταρρύθμιση, 6(1981), σ.31-52.

—, Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας, Αθήνα 1982.

Κορδάτου Ι.Κ., Νεοελληνική πολιτική ιστορία, τ.1, Αθήναι 1925.

—, Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821, εισαγωγή Θ.Χ. Πακαδόπουλου, Αθήνα 1977.

Κορρέ Κατερίνας Γ., Περί την νεωτέραν ελληνικήν κόμμωσιν. Κεφαλόδεσμος, Πλάτων, 26 (1974), σ.191-206.

—, Νεοελληνική ζώνη, Νέα Εστία, 100 (1976), σ.941-9, 1016-25.

—, Νεοελληνικός κεφαλόδεσμος, Αθήνα 1978.

Κορρές Στυλιανός Γ., Ανέκδοτα αθηναϊκά έγγραφα, ΗΜΕ, 8 (1930), σ. 289-300.

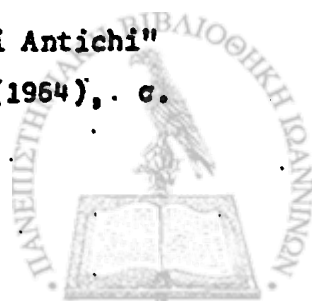
Κωνσταντινίδου Γεωργίου, Ιστορία των Αθηνών από Χριστού γεννήσεως μέχρι του έτους 1821, εν Αθήναις 1894².

- Κωστάκη Θανάση Π., Βάτικα και Χαβουτσά: Τα Τσακωνοχώρια της Προποντίδας, Αθήνα 1979.
- Κουκουλέ Φαίδωνος, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ.2, εν Αθήναις 1948, τ.6, εν Αθήναις 1955.
- , Βιβλιοκρισία για την εργασία του Γ. Σωτηρίου, Περί της εξωτερικής περιβολής των κληρικών, Γρηγόριος Παλαμάς, 3 (1919), στη Λαογραφία, 8 (1921-25), σ.247-62.
- , Βυζαντινά και ουχί τουρκικά έθιμα, ΒΖ, 30 (1929-30), σ.180-5.
- Κοζύρη Θεοδώρου Ν., Εράνισμα περί των γαιοκτητικών αυθηκών της Τουρκοκρατίας, Αθηναϊκά (1962), τεύχ. 21, σ.27-30.
- Κρεμμυδά Βασίλη, Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18^ο αιώνα (1715-1792), (με βάση τα γαλλικά αρχεία), Αθήνα 1972.
- , Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821), Αθήνα 1976.
- , Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο (1793-1821), Αθήνα 1980.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης, Αθήνα 1965.
- Κυριακίδου Στίλπωνος, Τα σύμβολα εν τη νεοελληνική λαογραφία, Λαογραφία, 12 (1938-48), σ.503-546.
- Laborde, cote de, Athènes aux XV, XVI, XVII siècles, Paris 1854.
- La Croix Sieur de, Mémoires, du —, contenant diverses relations très-curieuses de l' Empire Othoman, τ.1, Paris 1684.
- , État présent des nations et églises Grecque, Arménienne, et Maronite en Turquie, par —, Paris 1741.
- Λαμπράκη Χρ. Ν., Τραγούδια των Τσουμέρκων, Λαογραφία, 5 (1915-16), σ.52-130.
- Λάμπρου Σπύρου, Ιστορικά Μελετήματα, εν Αθήναις 1884.
- , Η ονοματολογία της Αττικής και η εις την χώραν εποίκησης των Αλβανών, Αθήνα 1905.
- , Το εν Θεσσαλονίκη βενετικόν προξενείον και το μετά της Μακεδονίας εμπόριον των βενετών, Νέος Ελληνομνήμων, 8 (1911), σ. 206-222.
- , Κανονισμός των προικιών εις Λιασκοβέτσι της Ηπείρου, Νέος Ελληνομνήμων, 10 (1913), σ.193-5.

- Λάππας Τάκης, Η ανδρική μόδα στην Αθήνα, Αθηναϊκά, 4(1963), τευχ. 28, σ.49-51.
- Laurent Peter Ed., Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey and Italy, made in the years 1818 and 1819 by —, London 1821.
- Λεονταρίτης Γεώργιος, Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850), Αθήνα 1981.
- Leroy Julien David, Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce, considérées du côté de l'histoire et du côté de l'architecture, par —, τ.1, Paris 1770.
- Λεύκωμα Πεύτιέ, Παρουσίαση και εισαγωγή Στελ. Πακαδόπουλου, σχέδια κενάκων Αγάκη Καρακατσάνη, Αθήνας 1971.
- Lister Margor, Costume. An illustrated survey from ancient times to the 20th century, London 1977.
- Lovinesco Eug., Voyageurs Français en Grèce au XIXe siècle, Paris 1909.
- Lucas Paul, Voyage du —, fait par ordre du Roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique, τ.1, Paris 1712.
- Magni Cornelio, Relazione della città d'Athene, colle provincie dell'Attica, Focia, Beozia e Negreponte, ne' tempi, che furono queste passeggiate da —, Parma 1688.
- Μακρυγιάννη, Ακομνημονεύματα. Πρόλογος-επιμέλεια Γ. Βλαχολιάδη [φωτογραφική ανακαταγωγή της πρώτης έκδοσης (1807)] από ιστορική έρευνα.
- Μακρυμίχαλου Στεφ., Τσακόνικα προικοσύμφωνα του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνας, Αθήνας 1971.
- Μάμουκα Α., Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος (ήτοι συλλογή των περί την αναγεννημένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων εκδοσών κείμενων, από του 1821 μέχρι τέλους του 1832), τ.11, εν Πειραιεύ 1852.
- Μανούσκα Μ.Ι., Στέφανος Κατράριος, ο πρώτος γνωστός Έλληνας νοτάριος της Χίου. Εισ μνήμην Κ. Αμάντου 1874-1960, Αθήνας 1960, σ. 265-71.
- , Ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1374-1446) από τα "Atti Antichi" του Αρχαίου του Δούκα της Κρήτης, θησαυρίσματα, 3 (1964), σ. 73-102.

Μάουρερ Γκέοργκ Λούντβιχ, Ο Ελληνικός λαός, Χαϊδελβέργη 1835, μτφ.
Όλγας Ρουκάκη, εισαγωγή-επιμέλεια-σχολιασμός, Τ. Βουρνά, τ.1-
2, Αθήνα 1976.

Μάργαρη Δ., Ο θάνατος της φουστανέλλας, Ελληνική Δημιουργία, 1 (1990),
σ.608-10.

Μάξιμου Σεραφείμ, Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρα-
τία 1685-1789, επιμέλεια-εισαγωγή Λ. Αξελού, Αθήνα 1973³.

Μηλιαράκη Αντ., Περί πεσίου, Εστία (1893), β, σ.113-5, 145-8.

Μερακλή Μ.Γ., Σημειώσεις Λαογραφίας, τευχ.4. Κοινωνική συγκρότηση,
Ιωάννινα 1976.

Μέρτζιου Κωνσταντίνου Δ., Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσα-
λονίκη 1947.

—, Αι τουρκοκρατούμεναι Αθήναι εις τα αρχεία της Βενετίας, Αθη-
ναϊκά (1956-58), τεύχ. 5-10.

—, Αθηναίοι έμποροι εν Βενετία το 1592, Αθηναϊκά (1961), τεύχ.
19, σ.5-8.

—, Αθηναίοι παραβοκύρηδες και οι κειραταί, Αθηναϊκά (1967), τεύχ.
36, σ.31-2.

—, Εμπορική αλληλογραφία εκ Θεσσαλονίκης (1742-1754), Μακεδονικά
7 (1966-67), σ.94-147.

Μιχαήλ-Δέδε Μαρία, Η φορεσιά της Μεσογεύτισας (1800-1930), Αθήνα
1981.

Μομφεράτου Αντωνίου, Πραγματεία περί της προγαμιαίας δωρεάς, Α-
θήναι 1884.

—, Αρχεία τριών Αθηναίων νοταρίων επί Τουρκοκρατίας, στου: Δ.Γρ.
Καμκούρογλου, Μνημεία της ιστορίας των Αθηναίων, τ. 3, εν Α-
θήναις 1892, σ.19-117.

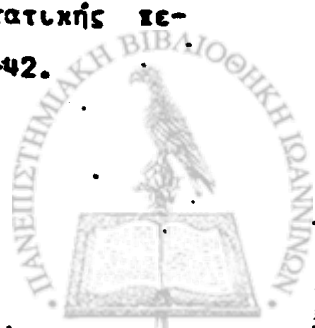
Mortaye de la, Voyages en Europe, Asie et Afrique, τ.1, Haye
1772.

Μοσκόφ Κωστή, Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα. Ιδεολο-
γία του μετακρατικού χώρου, Αθήνα 1978³.

Mouradja d' Ohsson Ignace, Tableau général de l' Empire Othoman,
τ.4, Paris 1791.

- Μουσείο Μπενάκη, Ελληνικά εθνικά ενδυμασία, κειμ. Αγγ. Χατζη-
μιχάλη, κειμ. Νικ. Σπέρλιγκ, τ.1, Αθήναι 1948, τ.2, Αθήναι 1954.
- Μπάδα-Τσομώκου Κων., Η συμβολική σημασία της γενειάδας στα χρό-
νια της Τουρκοκρατίας, Δωδώνη, 6 (1977), σ.377-96.
- Μπενιζέλου Ιωάννου, Ιστορία των Αθηνών υπό του Αθηναίου διδασκά-
λου Ιωάννου Μπενιζέλου στου: Θ.Ν. Φιλαδελφείως, Ιστορία των Α-
θηνών, τ.2, εν Αθήναις 1902, σ.263-313.
- Μπίρη Κώστα, Αρβανίτες, οι Δωριείς του νεώτερου Ελληνισμού. Ιστο-
ρία των Ελλήνων Αρβανιτών, Αθήναι 1960.
- , Τα Αττικά του Εβλά Τσελεμκή, Αθηναϊκά, 2 (1957-58), τευχ. 6,
σ.3-19, τευχ.7, σ.3-18.
- Μουμπουλίδου Φαίδωνος, Νοτάριοι Ζακύνθου, ΕΑΙΕΔ, 8 (1958), σ.
112-33.
- Μπωζούρ Φελίξ, Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία
(1787-1797), μτφρ. Ελ. Γαρίδη, εισαγωγή-επιμέλεια-σχολιασμός
Τ. Βουρνά, Αθήνα 1974.
- Nicolay Nicolas, Les navigations peregrinations et voyages, fait
et la Turquie, par —, Anvers 1577.
- Νορδενφλύχτ Αμαλία Ιουλία, Επιστολαί κυρίας της τιμής εν Αθήναις
προς φίλην της εν Γερμανία (1837-42), μτφρ. Κων. Τσαουσόκουλου
ΔΙΕΕ. 8 (1922), σ.383-554.
- Οικονομίδης Δ.Η., Περί αμφιέσεως, Αρχαίου Πόντου, 2 (1929), σ.3-48.
- Οικονομίδου Δημ. Β., Η κοινωνική θέσις της Ελληνίδος, ΕΛΑ, 22
(1973-74), σ.75-111.
- Olivier G.A., Voyage dans l' Empire Othoman, l' Égypte et la Perse,
fait par ordre du Gouvernement, pendant les six premières an-
nées de la République par —, τ.1, Paris 1801.
- Omont Henry, Athènes au XVIIe siècle: dessins des sculptures du
Parthénon attribués à J. Carrey et conservés à la Bibliothèque
Nationale, accompagnés de vues et plans d' Athènes et de l'
Acropole publiés par —, Paris 1898.
- Παμπούκη Ελένη, Διανοούμενες γυναίκες της προεπαναστατικής πε-
ριόδου, Διαβάζω (1980), Νοέμβριος, τευχ.36, σ.38-42.

- Παναγιωτόπουλος Β., Δημογραφικές εξελίξεις, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821). Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία, τ.ΙΑ, Αθήναι 1975, σ.152-58.
- , Το ΙΗ αιώνα στην Πελοπόννησο: η απορρόφηση των οικονομικών πόρων και του κληθυσμού από την ανάπτυξη της γεωργίας, στα Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (1ε'-19' αι.), Αθήναι 1979, σ.463-73.
- Παπαδοπούλου Α., Το μαγικό δακτυλίδι, Αρχεόν Πόντου, 13(1948), σ.3-34.
- Παπαδόπουλου Στεφ., Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος. Η ελληνική πολιτεία (1828-1832), Ιωάννινα 1977.
- Παπαευαγγέλου Παν., Η διαμόρφωσις της εξωτερικής εμφανίσεως του ανατολικού και ιδία του ελληνικού κλήρου, Θεσσαλονίκη 1965.
- Παπανούτσου Ε.Π., Ο άνθρωπος και το φόρεμα, Πρακτική φιλοσοφία, Αθήναι 1973, σ.206-9.
- Παπαντωνίου Ιωάννα, Ελληνικές φορεσιές, τ.1-2, Αθήναι 1973-1974.
- , Οι χωρικές φορεσιές της Αργολιδοκορινθίας, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, 3 (1976-78), σ.419-46.
- , Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς, Εθνογραφικά, 1 (Ναύπλιο 1978), σ.5-53.
- , Το βορειοελλαδικό κουκάμισο σε σχέση με τα κουκάμισα του υπόλοιπου ελληνικού χώρου, Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 567-83.
- Πασχάλη Δημητρίου Π., Ανδριακόν γλωσσάριον, εν Αθήναις 1933.
- Πασπάτης Α.Γ., Βραχεία σημειώσεις περί υκοδημάτων, ΔΙΕΕ, 2 (1885-89), σ.325-9.
- Πετροπούλου Γεωργίου, Ιστορία και εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου, Αθήναι 1944.
- , Ο κώδιξ του νοταρίου Αθηνών Παναγή Πούλου (1822-1833), Αθήναι 1957.
- , Νοταριακά πράξεις Παξών διαφόρων νοταρίων των ετών 1658-1810, Αθήναι 1958.
- , Νοταριακά πράξεις Μυκόνου των ετών 1663-1779, Αθήναι 1960.

- Φαρμακίδη Κ.Α., Η γυναικεία αρχοντική φορεσιά της Σύμης, *Ανάκτορον*, 3 (1974), σ.233-45.
- Φιλαδελφέως Θ.Ν., Ιστορία των Αθηνών επί Τουρκοκρατίας (1400-1800), τ.1-2, εν Αθήναις 1902.
- Φιλήμονος Ιωάννου, Δοκίμιον ιστορικόν περί της ελληνικής Επαναστάσεως, τ.1, Αθήναι 1859.
- Φίλια Βασίλη, Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση (1800-1864), Αθήνα 1974.
- Φωτάκου, Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Εξανάστασεως, συγγραφέντα μεν υπό Φ. Χρυσανθοπούλου ή Φωτάκου, εκδοθέντα δε υπό Σταύρου Ανδροκούλου, τ.1, εν Αθήνας 1899.
- Φουρίκη Π.Α., Περί του ετύμου των λέξεων σκαραμάγγιον-καβάδιον-σκαράνικον, *Λεξ. Αρχ.*, 6 (1923), σ.444-74.
- , Γάμος και γαμήλια σύμβολα εν Σαλαμίνι, *Λαογραφία*, 9 (1926-28), σ.507-63.
- , Ελληνοαλβανικά λαογραφικά έρευναί, *Λαογραφία* 10 (1929-32), σ. 3-22.
- Πολίτου Νικ.Γ., *Παραμύθια*, τ.3, εν Αθήναις 1901.
- , Γαμήλια σύμβολα, *Λαογρ. Σύμμ.* τ.2, εν Αθήναις 1921., σ.218-67.
- , Μαγικά τελεταί προς πρόκλησιν μαντικών ονειρών περί γάμου, *Λαογρ. Σύμμ.* τ.3, εν Αθήναις 1931, σ.105-147.
- Rouqueville F.C.H.L., *Voyage de la Grèce, par —, avec cartes, vues et figures*, τ.4, Paris 1820, τ.5, Paris 1827².
- Πούλου Ι.Χ., Η εκοίκησις των Αλβανών εις Κορινθίαν ΕΜΑ, 3 (1950), σ.31-105.
- Riedesel Baron de, *Remarques d'un voyageur moderne au Levant*, Amsterdam 1773.
- Ρωμαίου-Καρασταμάτη Ελένη, Η κοδιά της Καραγκούνας, Αθήνα 1980.
- Ρωμαίου Κώστα, Η σημερινή φουστανέλλα και ο αρχαίος μακεδονικός χιτώνας, *Λαβύρινθος*, 1(1973-74), σ.214-24.
- Ρωμανού Α., Αυθαίρετη δόμηση και το στεγαστικό πρόβλημα, *Αρχιτεκτονικά θέματα*, 4 (1970), σ.25-30.
- Σάβα Κ.Ν., Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, Αθήναι 1869.
- , Εμπόριον και φορολογία εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας, *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, 1(1957), σ.283-90.

- Σβορώνος Ν.Γ., Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, μτφρ. Λικ. Ασδραχά, βιβλιογραφικός οδηγός Σπ. Ασδραχά, Αθήνα 1976².
- , Η ελληνική οικονομία και κοινωνία το 1820. Ένα γαλλικό υπόμνημα, Ο Ερανιστής 11(1974). Νεοελληνικός διαφωτισμός, αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα 1980, σ.376-411.
- , Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας. Σκιαγραφή της κοινωνικής και πολιτικής εξέλιξης στην Ελλάδα, Αθήνα 1982, σ.275-309.
- Σιμόπουλου Κυριάκου, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά, τ.Α-Γ₂, Αθήνα 1970-1975.
- Σιορόκα Γεωργίου Α., Το Γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1788), Ιωάννινα 1981.
- Σισιλιάνου Δ., Παλαιά και νέα Αθήναι, τ.2, Αθήναι 1954.
- Σκαλτσά Ματούλα Χ., Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1983.
- Σκουζέ Παναγή, Ακομνημονεύματα. Η τυραννία του Χατζή-Αλή Χασεκλή στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα (1772-1796), επιμέλεια-εισαγωγή-σχόλια, Θ.Χ. Παπαδόπουλου, Κέδρος, Αθήνα 1975.
- Σκουζέ-Πετρίδη Λίτσα, Η μόδα φαινόμενο κοινωνικό, Ζυγός (1975), Ιούλιος-Δεκέμβριος, τεύχ. 15-17, σ.146-53.
- Smith T., An account of the Greek Church, by —, London 1680.
- Σωτηρίου Γεωργίου Α., Περί της εξωτερικής περιβολής των κληρικών, Γρηγόριος Παλαμάς, 3 (1919), σ.237-47, 359-70, 452-60, 546-51.
- Σουρμελή Διονυσίου, Κατάστασις συνοπτική της πόλεως των Αθηνών από της πτώσεως αυτής υπό των Ρωμαίων μέχρι του τέλους της Τουρκοκρατίας, εν Αθήναις 1842².
- Spon J., Wheler G., Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce, et du Levant, fait es années 1675 et 1676, par —, τ.2, Lyon 168.
- Σπυριδάκη Γεωργίου Κ., Παρατηρήσεις επί ενδυμάτων τινών κατά την πρώτην Βυζαντινήν περίοδον, ΕΛΑ, 9-10 (1955-57), σ.3-28.
- Stackelberg O.M.B.V., Trachten und Gebräuche der Neu-griechen von —, Berlin 1831.

Stavrianos L., *The Balkans Since 1453*, New York 1961.

Στεφανίδου Βασ., Η των αριστοκρατικών ενδυμάτων του Βυζαντίου εκδόσεις εκί των αρχιερατικών αμφών, *Θεολογία*, 21 (1950), σ. 19-25.

Stoianovich Traian, Ο κατακτητής Ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος στο: Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (1ε'-1θ' αι.), *μτφρ. Ντόρας Μαμαρέλη*, Αθήνα 1979, σ.289-345.

Stuart J., —, Revett N., *The antiquities of Athens measured and delineated by —*, .1-3, London 1762-1794.

Svoronos N.G., *Le commerce de Salonique au XVIII siècle*, Paris 1956.

Θεοτόκη Σπ. Μ., Αναμνηστικόν τεύχος της Παυλονίου αναδρομικής εκδόσεως, εν Κερκύρα 1914.

—, Εισαγωγή εις την έρευναν των μνημείων της ιστορίας του Ελληνισμού, εν Κερκύρα 1926.

Thompson Charles, *The travels of the late —, containing his observations of France, Italy, Turkey in Europe, the Holy-Land, Arabia, Egypt and many others parts of the world (...)*, τ. 1, Reading 1752.

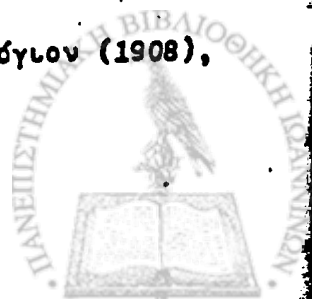
Τοδορον Nikolai, Όφεις της μετάβασης από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό στα Βαλκανικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στο: Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (1ε'-1θ' αι.), *μτφρ. Αικ. Ασδραχά*, Αθήνα 1979, σ.261-283.

Τσαγγαλά Κώστα, Η γυναικεία παραγκούνηκη ενδυμασία σε μία θεσσαλική κοινότητα. Κατασκευή και λειτουργία. Συμβολή στη μελέτη της ενδυμασίας στο φύσικό της περιβάλλον, Γιάννενα 1982.

Τσάρα Γ., Η λέξη άλιχο στην αλληλογραφία των Μακεδόνων εμπόρων, *Μακεδονικά* 15 (1975), σ.147-59.

Τσαρούχη Γιάννη, Οι Μωραΐτικες φορεσιές σε σχέση με τις άλλες τοπικές ελληνικές ενδυμασίες, *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, 2 (1958), σ.254-63.

Τσοκοπούλου Γ., Οι συρμοί εκί Όθωνος, *Εκόου Ημερολόγιου* (1908), σ.254-8.

Τσοποτού Δ.Κ., Γη και γεωργού της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία,

Αθήνα 1974².

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922), μτφρ. Ιωάννας Πετροπούλου-Κωνσταντίνου Τσουκαλά, Αθήνα 1979.

Turner William, Journal of a tour in the Levant, by —, τ.3, London 1820.

Tweddell John, Remains of —, late fellow of Trinity-College Cambridge, London 1816².

Τζαμάλη Αναστασίου Π., Νομίσματα του ελληνικού χώρου (1884-1976), Αθήνα 1977.

Weber- Kellerman Ingeborg, Mode und Tradition. Ein Beitrag zur Wesenserhellung des volkkstümlichen Überlieferungsvorganges, Populus Revisus. Beitrage zur Erforschung der Gegenwart, 14, Tübingen 1966, σ.17-27.

Weber Schirley Howard, Voyages and travels in the Near East made during the XIX century, Princeton. N.J., the american school of classical studies at Athens, 1952.

—, Voyages and travels in Greece, the Near East and adjacent regions, made previous to the year 1801, Princeton, N.J., the american school of classical studies at Athens, 1953.

Williams H.W., Travels in Italy, Greece, and the Ionian islands, τ.2, Edinburgh 1820.

Wittman W., Travels in Turkey, Asia Minor, Syria and across the desert into Egypt during the years 1799, 1800 and 1801 in company with the Turkich Army and the British Military Mission, by —, (...), London 1803.

Yoder Don, Folk costume, στου: Richard M. Dorson, Folklore and folklife. An introduction, Chicago and London 1972, σ.295-323.

Υψηλάντου Αθαν. Κομν., Τα μετά την Άλωσιν, εν Κωνσταντινουπόλει 1870.

Ζαλλώνη Μ.Φ., Σύγγραμμα περί φαναριωτών. Κριτική έκδοση, εκμεί-
λεια-εισαγωγή, Θ. Πακαδόπουλου, Αθήνα 1972.

Ζέπου Π.Ι., Η παράδοση δι' εγγράφου εν τω Βυζαντινώ και τω Μετα-
βυζαντινώ Δικαίω, τόμος Κ. Αρμενοπούλου, εκί τη 600ετηρίδι πε
Εξαβίβλου αυτού, Θεσσαλονίκη 1952, σ.199-242.

Ζερλέντου Π.Γ., Ιωάννου του Καρυοφύλλου, Εφημερίδες, εν Αθήναις
1890.

Zinkeisen Johann, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa,
τ.7, Gotha 1863.

Ζώη Λεωνίδα, Λεξικόν Ιστορικόν και Λογογραφικόν Ζακύνθου, τ.2, Α-
θήναι 1963.

Ζώρα Πόπη, Κεντήματα και κοσμήματα της ελληνικής φορεσιάς, Αθήνα
1966.

—, Κινητή έκθεση ελληνικής λαϊκής τέχνης, Αθήνα 1977 (κα-
τάλογος).

Χρησιμοποίησα ακόμη τις (ανέκδοτες) υδατογραφίες του Μουσείου
Μκενάκη (Brockdorff κ.ά.), του Ιστορικού Μουσείου (Γερ. Πιτσα-
μάνου), της Γενναδεύου (W. Haygarth) και πίνακα της συλλογής
Σταύρου Νιάρχου (J.B. Hillaire).

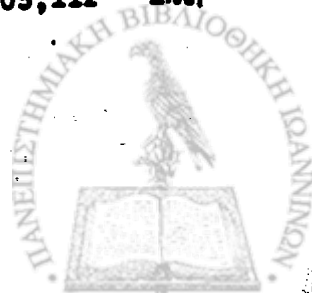
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ *

αγαμπανί με χρυσά κρόσσια 140	-(ια)μκελετζίκια 80° -μπερμκελού-
αγούναστο 140	φες 80° -νομίσματα (ντούμπλε) 79,
ακτινολούκι 140	162° -κουμπιά 161° -τεπε-
αλλαγή φορεσιάς 27,28	λίκι 51,59° -χάντρες 170° από α-
αλλατζιάδες 12° αλατζάς 140° κα-	σήμι: δαχτυλίδια 63,79° -κορδό-
ραγωγή "αλλατζιάδων" 144	νι 79° -λουρί με το κολάνι του
άλικο (ως ύφασμα) 157	62,63° -μκελετζίκια 63,79,80° -σκου-
αμόρεα 12	λαρίκια 59, 77° ασπασούναρο 152
αμερινό ντυμένο με ερμύνα, κακού-	άσπρο (ύφασμα) 140
μι, σιτζάκι 140	αστικό κέντρο 23,32,33,34,44,50,87,
απίδες ή τα "σαλονικιά" 148	140,173
αμπέρι 140	αστ(ού) 22,27,34,96,112°-(ό)-γαλο-
αντελί 140	κλήμονας 120
αντερί 13,24,40,43,45,48,54,56,66,	ατζέμ-σιαλί 140
67,68,69,81,82,83,87,94,115,128,	ατλαζάκια 12° ατλάζι 48,55,140°-ατ-
132,138,139,140,143,148,149,165,	λάζι 150
172,173	
αποικιακού χαρακτήρα σχέσεις με τη	βαμβακερ(ή) πουκαμύσα 124° -(ές)
Δύση 99,174	κάλτσες 25° -(ό) ζικούνι 150° -
αρβανίτικη στρατιωτική φορεσιά 28	πουκάμισο 73,137,167°-ύφασμα 32,140°
αργυρ(ό)-γιορντάνι 61° -κορδόνι 62,	κούνι 143° -μπουχασί 143° -τα-
79° -(ά)κουμπιά 150,151° -νομί-	ρακλί 144° -τζίτι (συν. μπασ(ι)-
σματα 61° αργυρόχρυσό-γερντάνι	μάς 145
61° -κορδόνι 62,79° -ξελίκι 77	βαμβάκι 73,141
αργυροχρυσωμένα σκουλαρίκια 59	βελούδι(ος) τζουμπές 47°-(α) φελ-
αριστοκράτες 21,112	λού 76° -(η)λουρίδα 170° -(ο)
άρχοντες 13,15,17,19,26,27,67,105,	καψάλι 52° -σκιάδιο 116
107,113,116,118,119,122,123, (β.	βελούδο 46,55,56,140,145,151
και τάξεις)	βενετική κατοχή 16,20,109,122,136
αρχόντισσα (Αθηναία) 19,50	βιοτέχνες 21,22,87° βιοτεχνία 22,
ασημένι(ο)-γιορντάνι 61,78° -κολά-	24,25,113,120
νι 62° -κορδόνι 79° -λουρί 62,	βοεβόδας 20,25,117

* Συνοπτικά οι ονομασίες των ενδυμάτων και των κυριότερων υφασματολο-
γικών-διακοσμητικών όρων βρίσκονται και στον πίνακα VI.

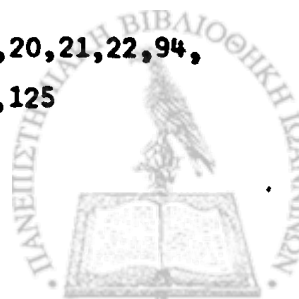
- βράκα 24,44,45,115
βρακ(ς), -(ιδ) 12,41,44,67,83,
94,138
βρακοζώνια 44,45,83
βραχιόλι 63,79,164 (βλ. και
μικλεζίκια)
γαλοκτημόνας 20° —έμπορος 21
γαλοκτητικές συνθήκες 16,17,
54,107,108
γαζιόνα 68,74,75,161° —χρυσά
75° —μεταξωτά 150
γαλόνα (συν. σιρότι) 56,76,
157,158
γεμενιά 140
γενειάδα 13,24,96,117° γένια
98
γενύκευση μοναχικού ρόσου 101
γερόνιο 142
γιασάκι 90
γιασμάκι 40,49,154
γιάκι 40,45,54,88,125,139,156,
157° γιάκο 26° γιάκλιον 150
γιουρνάνι 41,58,59,60,61,62,66,
67,69,71,76,78,162,170
γιουρντί 168
(γ)καζί 47,55,57,140° γοζίν 150
152° γκιζί 152
γκ(ι)ουκουλί 140
γκόφι 171
γούνα 12,13,25,40,55,66,67,90,
94,98,116,119,160° "γούνα"
Σύμης 160,161
γουναρικά 12,22,47,56,57,116,
118,151,161° ασπαχόν 91,115° ερμύνα
91,151° ζιμπελίνα 12° κακούμι
56,57,151° κουνάβι 12,90° νούρ-
κα 57,172° σαμούρι 57,90,119,
158° σερταβέ ή καρσάκι 119° σι-
τζάκι 56,57
γουνωμένο 140
γρίζοι 71,74,75,83,168,169° γρίζ-
ος 40,43° γρίζα 74° γριζάδες 74
γρίζο-γούζο (ύφασμα) 168
γρόσια 11,13,35,50,62,64,119,129,
133,162,171
δαμασκηνά Χίου 148° δαμάσκο 140
δαχτυλίδι 41,43,58,59,63,71,76,79,
164
δεσμυτιν(η) κάλτσα 24 (βλ. μέστια)
—(α) υκοδήματα 27
δημογέρω(α) 19,25,107,132° —ντία 24,
25,117
διάδημα 77
διακροσωπικές σχέσεις 85
διασίδι 140,167
διατρίξεις ρυθμιστικές (της ενδυμα-
σίας) 11,15,86,90,91,92,98° —φα-
σμάτων 147
διατζεντιστ(ή) μπερέτα 50,52° —(δ)
σαγιάς 158° —(δ) φέσι 50
διμυλό (συν. τζάκος) 168° διμύτιμα
168
δίμυτο 140,141
διούκηση (της κοινότητας της Αθή-
νας) 19,20,21,22,105,112° —Ελλή-
νων 108.

- δράμα 79
δώρα γαμπρού 36, 75, 77, 79, 130
έγγεια ιδιοκτησία 17, 20, 108, 180
εγγλέζικο 140
έγγραφα 17, 29, 35, 36, 38, 39, 40, 44, 46, 50, 51, 53, 54, 59, 64, 65, 79, 102, 129, 132, 135, 136, 172
εγκατάσταση χωρικών στην πόλη 23, 26, 86, 87, 122^ο -Αρβανιτών στην Αττική-Αθήνα 26, 27, 122
έγκλουλη 47, 50, 57, 69, 141, 151
εγκλαβή 130
εκτουρκισμός ενδυμασίας 14, 15, 94, 117
εμπορευόμενα έθνη 110, 113, 116, 147
εμπόριο 16, 20, 22, 24, 25, 51, 99, 100, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 120, 145^ο -υφασμάτων 145-48^ο -σκούφων 146, 147^ο -μαντιλιών 148^ο -σιρτιλιών 147^ο -κοραλλιών 147
έμποροι 13, 20, 21, 22, 87, 108, 109, 113, 146
ενδιαφέροντα περιηγητών 14, 98, 99
ενορία 23^ο ενορίες 115
εξώρουχο 41
επαναπατρισμός Αθηναίων 16, 136, 137
επενδύτης 24, 25, 27, 34, 46, 47, 55, 56, 57, 74, 83, 89, 125, 139, 140, 160
επιμετώπιο κόσμημα (βλ. ξελίκι) 60, 77
επίσημο ένδυμα 34
επίχρυσ(ο) τάσι 51^ο -(α)κουμιά 150
εργασία 23^ο -μισθωτή 23, 44
εργατικοί 19, 22 (βλ. νοικοκυραίοι)
εσώρουχο 41, 42, 44, 138
ευγενείς (Έλληνες) 106
ευχή γονέων 35
ζεκούλι 40, 43, 45, 46, 47, 48, 55, 57, 66, 68, 71, 73, 81-83, 87-9, 128, 139, 140, 143, 148-51, 167^ο ζουκούλι, ζεκούλι, ζεμκούλι 139^ο τσεκούλι 139, 149^ο ζεκουνάκι 34, 71, 73, 74, 83, 167
ζουλούφι 64^ο Zuluf 164
ζωνάρι 13, 24, 26, 27, 48, 49, 58, 62, 75, 125, 127, 152^ο ζινάρι 48^ο ζουνάρι 152
ζώνη 33, 48, 62, 63, 75, 83, 163^ο ζώνα, ζούνα 152 (βλ. και λουριό)
ζώστρα 40, 43, 48, 66, 67, 69, 71, 72, 75, 82, 83, 152, 163, 173^ο ζώσμα 152^ο ζωστήρα 163
θεσμός malikâne 16, 54, 159
θεσμός νοταρίων 131
θύσανοι 52
υδρεμό 140
υνδιάνα 45

- καβάδι 13, 25, 32, 34, 40, 45, 54, 88,
94, 118, 127, 128, 139, 157 καβά-
διον 100
καλαμάτα 140
καλό 140
καλκάκι 13, 15, 24, 91, 92, 93, 98, 116,
117, 132^{*} καλκάκιον ή καλουκά-
κιον 102
κάλτσες 11, 24, 25, 27, 68, 89, 98,
125, 127, 165
καλτσοδέτες 125
κάλυμμα κεφαλιού 11, 13, 14, 15, 24,
24, 25, 31, 49, 50, 52, 60, 64, 71, 75,
76, 83, 91, 105, 116, 154, 169, 172^{*}
—τουρκοκρατούμενων εθνών 11, 91,
92^{*} —Τούρκων 91
καμηλωτό 140
καμουχάς 100, 140
κανάβι 141
κανάκα, χανάκα 61
κανάριο 47, 140 κενάριο 142
κανελί 140
κάπα 26, 116, 148
κακέλα ευρωπαϊκά 25, 110
κακλαμάς 40, 45, 54, 88, 128, 139, 157
καπλατισμέν(ος) τζουμπές 47, 151^{*}
—(η)γούνα 56
κακουτσάλι, καψάλι 41, 43, 51, 52,
58, 59, 60, 78, 155^{*} καμπτσάλι 52
κάρτα βενέτικα 60, 170
κασινάκι 140
καρφίτσες 65, 80, 169
κασμιρένιο σαρκί 13
κατάτμηση περιουσιακών στοιχεί-
ων 108
κατηφέ 48^{*} —με σειραζέδες 140
κατωμάνικα 73
καφτάνι 13, 25, 118, 139
κενταρί 140
κεντήματα 26, 31, 60, 72, 73, 138, 166,
167, 169^{*} κρώτο φούντι με τις
δύο μαστρακές ή με τους δύο μα-
στρακάδες 166
κεφαλόδεσμος 31, 42, 50, 64, 72,
77, 155, 165^{*} —γυναικῶν σύ-
μης 93
κεφαλομάντιλα 52, 66
κικικλί 47, 68, 140
κιτακί 140
κλήρος 14, 21, 24, 101, 117^{*} —μοναστι-
κός 107^{*} κληρικός 130, 131
κοζώκα 40, 56, 57, 67, 69, 88, 161
κοινωνικός ρόλος της γυναίκας 15,
31, 29, 86, 126
κολάνι 62, 163 (βλ. και λουρι) .
κόμμωση 11, 13, 15, 65, 77, 80, 83, 91,
127, 161, 170 (βλ. και μαλλιά)
κονδάκι 140
κοντοβράκια 25, 100, 119
κοντογούνη 40, 47, 55, 57, 67, 69, 82,
88, 89, 119, 149, 160
κοντσόσι 40, 55, 57, 67, 69, 82, 88, 125,
160
κοράλλι 62^{*} εμπόριο κοραλλιών 147
κορδόνι 41, 43, 62, 71, 76, 78, 79, 83
κορόνα 64
κοτζαμπάσηδες 13, 19, 20, 21, 22, 94,
95, 96, 107, 112, 120, 125

- κοτσίδες με τα μασούρια 77
κουδουνί 140
κούκα 140
κουμάσι 140
κουμπιά 46, 56, 68, 150, 151, 157, 161
κουτ(ου)νί 46, 55, 68, 140, 142, 157
κουτνιά 12
κώδικας 35, 36, 37, 38, 39, 81, 131, 135
κωνσταντινάτα 60, 61, 70, 79, 171
-αργυρόχρυσά 79

λαϊκό ένδυμα 28
λατινικά ή λατινόκοκα ρούχα 100
λαχούρι 46, 48, 68, 140, 142, 145
λαχουρένιο μαντίλι 48
λειψιάνικα 12
-λιψικάνικο 56, 140, 142
λινά 44
-πουκάμισα 137
λινό 140
λινομέταξα 44
λουρί 33, 48, 67, 163
-με το κολάνι του 41, 43, 58, 59, 62, 63, 66, 70, 83

μάγκα 140
μαϊστρες 73, 74
μαλλί 75, 109, 110, 141
μαλλιά 27, 64, 65, 77, 124 (βλ. κόμμωση)
μάλαμα 79
μάλαγμα 134
μαλαματένι(ο) -γιουρντάνι 62
-κορόνι 62
-(ο)α) μπρεζελίκια 164
μάλλινο(ος) επενδύτης 25, 27
- (η) κουκαμίσα 124
-(ε)σ) βράκες 45
-(ο)γιλέκι 26, 125
-ζικούνι 150
-πανωφόρι (καφτάνι) 118
-σιγαύνι 128
μάλλινο (ύφασμα) 140
-γρύζο 168
-λαχούρι 145
-ρούχνο 143
-σαγιάκι 158
-τσόχα 143
Μάλτας (ύφασμα) 140
μαντίλι(ο), (ο)α) 27, 31, 40, 43, 48, 49, 50, 52, 67, 68, 69, 71, 75, 83, 124, 148, 156
μαντίλια 49
μαργαριταρένι(ο) -γερντάνι 59, 60, 61, 62, 78, 162
-ζουλούφι 64
-κακουτσάλι 51, 52, 60
-λουρί με το κολάνι του 62
-ξελίκι 60, 77, 170
-τεκελίκι 52, 59
τεκεσλάκι 162
-φέσι 51, 52, 154, 155
-(ο)α) μπερέτα 52
μαργαριτάρι 41, 52, 58, 60, 61, 62, 64, 69, 134, 170
μαροκίνι 12, 76, 93
μάρτυρες 35, 130
μασαλάς 64, 164
μέλακα 140
μερτζάνια 78, 171 (βλ. κοράλλι)
μέστια 24, 53, 76, 89, 119, 156
μεστοπάπουτσα 53, 156
μετάξι 63, 72, 74, 75, 76, 141
μεταξωτ(ο) -αντερί 24, 119
-γαϊτάνι 150
-ζιπούνι 46, 68
-ζωνάρι 24, 169
-καβάδι 157
-καπάκι 119
-κοντογούνι 119
-κοντόσι 55
-μαντίλι 48, 124
-μπινύσι 119
-πανωφόρι (καφτάνι) 118
-(ο)α) κορ-

- δόβια 77° -κουμπιά 150° -κου-
κάμισα 44, 137, 167° -υκοκαμι -
σόβρακα 67° -(οί)τζουμκέδες
47, 151° -(ή)μκερέτα 52° -φά-
δρα 150° -(ό) ύφασμα 32, 141,
145° -γκαζύ 152° -σάμιτο, ε-
ξάμιτο 143° -σεβαί 152° -τα-
ρακλί 144° -τζάμφεσι 151
- μετζεσένιο 141
μετρητά 35, 62, 129
μηλωτή 151
μεινιζέζικο, μεσινιζέζικο (μαντί-
λι) 52, 141, 156
μειχλινό 141
μόδα 55, 58, 84, 173
μοτίβα 46, 58
μουαρέ 150
μουγκεσέμι, μουγκεσέμια (μαντί-
λια) 48, 52, 75, 141, 152
μουκαντέμι 141
μουμιά 52, 141
μουσελίνα 75
μπαζές 141
μπαρατινό 141
μπασ(ι)μάς 141
μπεγιαζολί 141
μπεζάρι 141
μπέλα 55, 68, 141
μπελακόςα 48, 141
μπελεζέκια 41, 43, 58, 59, 63, 66,
70, 71, 76, 79, 163, 164
μκερέτα 40, 50, 51, 52, 58, 154
μκελιταρό 47, 68, 141
μκερμκελούφες 65, 80
- (μ)κικτό 40, 47, 55, 57, 68, 82, 88, 89,
161
μκινίσι 40, 45, 54, 88, 119, 128, 139,
157° -αρχοντισσών Άνδρου 158
μκόλια 40, 43, 71, 76, 83, 134, 172° ο-
μκόλια 169
μκουγουμάκια 41, 58, 64, 76, 79
μκουραζάνια Σαρακατσαναίων 94
μκούστος 55, 71, 73, 83
μκουχασί 46, 141, 143, 157° μκουχα -
σιών παραγωγή 144
μκρέζεκούκι (βλ. ζωνάρι) 75, 169
μκροκάρ Βενετίας 149
μυτικάλι(α), μυσικάλι(α) 59, 161,
170
- ναχλιές 141
νάχτι 62
ναυτιλία 25, 99, 120
νήμα αγοράς 73
νοικοκυραίοι 19, 21, 22, 24, 25, 26, 107,
111, 113, 122, 123, 167° οικικοκυραίοι
19 (βλ. και τάξεις)
νομίσματα 51, 60, 61, 64, 69, 78, 79, 129,
130, 155, 160, 163, 165, 170, 171
νομισματικές διακυμάνσεις 47, 150
νοτάριος 35, 36, 37, 85, 131-33° -
Αθηνών Βουρδούχας Παλαιολόγος 37°
-Καρώρης Αντ. 37° -Αγαάνης Ι 36,
131° -Λιανοσταφίδας 36° -Μισιρα-
λιώτης Π. 131° -Νέρης Ανδ. 37° -
Νέρης Λαμ. 37° -Νέρης Νικ. 37° -
Πούλος Γ. 36° -Πούλος Π. 36
- νταλί 141
νταμχανές 47, 68, 69, 141

ντιλιταρύ 46, 141
ντουλαμάς 40, 45, 54, 88, 128, 139,
158
ντούμπλες 60, 78, 163, 171* -ασπ-
μένιες, χρυσές 78

ξελίκι 41, 43, 59, 60, 62, 71, 76,
77, 162* ξελίτσι 170

ξενόφερτα υφάσματα 142, 149

ξηντάρι 141

ξωτάρηδες 19, 21, 22, 23, 26, 27,
84, 85, 115 (βλ. και τάξεις)

ξωφύλλι 36, 85, 132, 133, 135

οικιακή τέχνη 72

οικονομία αγροτική 21* -αστι-
κή 96* -εκρηματισμένη 128*
-εμπορευματική 21, 33, 87* -
φρουδαλική 87

οικοτεχνία 32, 84

ολόμαλλο υφαντό του αργαλειού
74* -καθημερινό ζωνάρι 169

ονομασίες ενδυμάτων, κοσμημά-
των-εξαρτημάτων 40, 41

οπαδού του Χατζή-Αλή Χασεκλή
19, 21

ορδινάριο 141

ορλωφικά 54

οσολούκι 40, 49

παζαρίτες 19, 21, 22, 24, 25, 107*
(βλ. και τάξεις)

πανί 13 -αργαλαού 73* πανικά 22

πανύσο 46, 141, 158

παντόφλες 12, 24, 26, 53, 76, 92, 156

(βλ. και υποδήματα)

παροιμίες για τα υφάσματα 145

πανωκόρμι 46, 68, 89

πανωμάνικα 73, 167

πανωφόρι 47, 57, 74, 118* -(ια)ευρω-
καϊκά 110

παραδωμένος 51

πακρούτσια 11, 13, 68, 89, 90, 92, 98,

127, 165* κακούτσια με (τις) μύ-
τες 26, 27, 119, 125* -γιατρών Χύ-
ου 93 (βλ. υποδήματα)

περιζώσεις 49

περικνημίδες 53

περιορισμοί (ενδυμάτων) 11, 12, 98,
100* -στην κρούκα 133, 134

πετένι 56, 68, 141, 165

πήχες 50

πισκούλι-πεσκούλια 41, 170

πλανόδιοι κραματευτές 44

πλειστηριασμός κτημάτων Αθηναίων
17

πλεξίδες 41, 43, 71, 170* -με μασούρια
71, 76, 77, 83, 170

ποδιά 75, 169* "ποδιές" 139

ποδόγυρος κουκάμισου 46, 67, 72, 73,
166, 167

πολύτιμο 141

πολύτιμες πέτρες 63

ποντιακή ενδυμασία 46

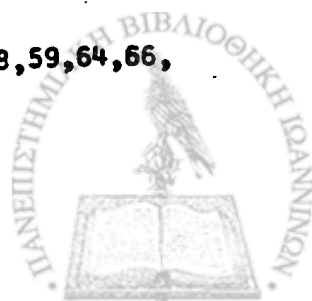
πόρπη 63, 163 (συν. λέξεις: πόρτες
καπάκια, κόπτσες, κορώνα, κάρπη,
τάσια, κλεικουτήρια, κλειδωτήρια,
κλειδώματα, παφύλια, κουλάν, κο-

- λάδι, θλήκη)
κουκαμύσα 27,28,124
κούλια 41,65
προγαμιαία δωρεά 35,36,130
προέλευση ονομασιών υφασμάτων
141,142
πρόκα 12,35-8,66,75,129,132,
133,134° -πλούσια 137° κα-
τά τάξεις διαίρεση 134
προικία 35,36,38,39,79,129,
132,133,137
προνόμια 11,14,35,48,93,95,
96,98
προνομιακή εξάρτηση Αθήνας
54,159
προστατευόμενοι 12,94,118
πρότυπο φορεσιών 33° -ακό-
τον κατάκτητη 84° -ακό
Κωνσταντινούπολη - Σμύρνη
87° -ανατολικά 89° -Δύ-
ση 68,84,89
προσφωνήσεις 19,66

ραφτάδες 74
ρεάλι(α) 50,56,62,129,130,157,
158,160° ριάλια 172
ρε(κ)ημάδ(η),(ο) 141° -μπερέ-
τα52° -φέσι 52
ρηγούνι 141
ρόδακες 78,171
ρουμπιέδες 60,61,64,162,170
ρούχινο 46,47,52,55,56,57,68,
138,141,157,158,160° ρου-
χένιος τζουμπές 56

σαγιός 40,45,54,88,127,128,139,
144,158° σάγες 158° σαγιόκι
158,168
σαλβάρι 24,40,45,67,69,116,138,
149,150
σαλκούμια 64
σάμιτο (εξάμιτο(ύ)) 46,141,142,
157
σαντάλι 141,142
σαντέ 141
σαρίκι 13,14,24,25,26,91,92,93,97,
118° -σαρίκια γυναικών 90
σακονγγής 113
σατέν 147,148,150
σεβαί 47,68,87,141,150° σεβαίν,
σαβαίν 152
σειραζέδες 47,151
σελιμιέ 48° -σελεμι, σελιμάς 141
σεντούκι 35
σερβέτα 27,124
σεργούτσα 64
σιαλί 46,47,50,68,119,141,144,151°
-έγγιουλη 141,143° -εγγέζικο
141,143° -σιαλιά 12
σιαμαλατζάς 46,68,141
σιγκούνι 32,71,72,127,128° σι-
γούνα 40,43,71,74,75,81,83,168
σιγκούνα 168
σιλεγκέ 141
σιουλούρι 141
σιρτί 68,119,147,158° -φιτιλί
144
σκιάδιο 116,117
σκουλαρίκια 41,43,58,59,64,66,

- 67,69,76,77
σκούτες 127,139
σκούφια 64,154
σκούφος 12,25,27,50,125
σόλα 53° -ακό φελλό 76
σοσές 46,141
σόφι 141
στάμπα 46,141
σταμπόλσισαλι 46,68,141,165
σταυρ(ός) 61,78,171° -(οί) 58
στόφα 47,67,141,158
στρώμα, στρώματα 12,15,21,22,
23,25,33,36,40,72,86,87,101,
112,120,134,144,173
σύμβολα 18,24,91,101,105,127,164
-ανδρείας 28° - αυτοκρατορι-
κής αίγλης 77 (διδάγμα)° -
εξουσίας 13,15,25,96,117,118
συμβολαιογράφος 35,133 (βλ.
νοτάριος)
συντεχνίες 21,111,114
συρματερ(ό) γιορντάνι 61° -(ή)
ζώνη 75° -τεχνική 78
σχέδια 46,75,142,145,164° -
διακοσμητικά 31
σχέσεις χωριού-πόλης 32,33,72.
88
σώβρακο 27

τάκα-τούκα 48,141
τακίμι 49,153
ταμαχάνιο 141
τάξη,τάξεις 11,12,13,16,17,
19-28,84-7,95,96,101,105,
107,109,111-13,119-21,134
ταντούρι 141
ταρακλί 46,68,141,144° θρήνος
ταρακλιού 145
τάσι 51
τεμπεκάσι 141
τεκελίκι 41,51,58,59,66,70,78,
155,162
τερλίκλια 24,53,89,156
τερχίλια 75
τετραμίδες 78
τεχνύτρες 73° τεχνύτες 120
τζάκος 73,168
τζαμερό 141
τζάνφει 47,55,68,69,151° -τζάμ-
φει, τζαν(μ)φές 141° τζάμφει
57° τζαμφάζ 150
τζιζέ 141
τζιζεκλί-τζιζεκλί 141
τζιζταρό 141
τζύτι 46,68,141,165
τζιφλίκι 21° τσιφλίκι 95
τζόχλιο 141
τζουλούφια 127
τζουμπές 13,24,40,43,55,56,57,
66,67,69,82,83,89,94,116,140,
143,151,173° -τζιμπές, ζουμπές,
ζιμπές, ζιμπές 47
τσακίρι 119
τσαχτσύρια 25
τσόχα 45,46,74,141
τυραννία Χατζή-Αλή Χασεκή 19,21,
40,54
τυρναβύτικο 141

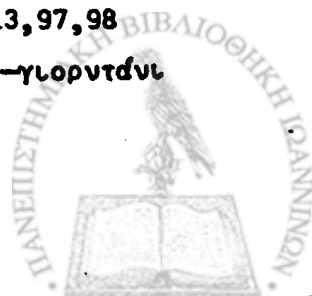

υποδεμή 40,43,53,66,67,69,71,
76,83' υπόδηση 11,14,53,91'
υποδήματα 25,26,27,53,97,
125,156
(υ)κοκάμισο 13,25,26,34,40,41,
43-6, 54,66-8,71-5,81,83,89,
91,125,137,138,149,166,173' -φού-
ντι 72,166,167' -φούντια με
χρυσάφι 166' καμίζιον 149
υποκαμισόβρακα 40,42-4,66,67,
134
υποστατικ(όν) 21,108' -(ών)
τους ξανακόντησις 108
υφαντό του αργαλειού 74,75
ύφασμα Αγκύρας 47,69,140,143,
151
υφασματολογικοί όροι 83,140,
141

φελλού 53,76
φέλικα 116,141
φερετζές 40,43,49,83,143,153,
154,173' -με το τακίμι του
49,50,54,66,67,69,89
φέρμελη 125
φέσι 24,26,31,33,40,43,50,51,52,
58,59,60,64,66-9,72,78,83,
89,91,96,124,125,154,155
φιαμέτζικο 141
φιοτούρες 78
φλοκάτα 125
φιτιλί 46,68,141,144,158' πα-
ραγωγή φιτιλιών 144
φορεσιές (γυναικείες) με καβάδι

32,34' -με σιγκούνι 32,34,71,
72,166' -με σουστάνι 32,34' -
Αμαλίας 68,89' -πλουσίων Ελ-
ληνίδων των αστικών κέντρων 173'
-Αθήνας: τύπος Α 42,43,81-84,
87' -Α1 43,66,91-84,87 (ή σεβαζ'
62,81,172)' -Β 43,71,81-84,87,
173 (ή χωρικών Αττικής 26,27,
30,31,33,34,78,87,129,166)
φουστανέλα 27,125,126' εθνικό δώ-
δυμα 27,28
φουστάνι 32,40,45,54,55,57,67,68,82,
89,140,144' -Αμαλίας 55' -Δύσης
165
φούντες 64' -χρυσές 170
φράγκικα ενδύματα 25,100,121
φραντζέζικο 141,157
φτερούγια 139' -καβαδιού 127
φλωριά 60,61,64,78,162' -πολίτι-
κα 62' -τούρκικα 162
φλωροκαπνισμένα μπελεζίκια 164
φτωχός, πτωχός 23,53

χαμάληδες 23
χαμηλοζωσμέν(ος) 48,152' -(η)48'
χαμηλά ζουσμένη 153
χάντρες κοραλλένιες 78' -ασημένι-
ες, χρυσές 170,171
χαρές 47,56,141' χαρέδες 12
χάρτσια 75' -χρυσά 150
χηταγύ 46,141,157' χαταγύ 143
χουμαγιά-χουμαζ 141
χρηματικό πρόστιμο 13,97,98
χρυσ(ό)-γιλέκι 153' -γιουρντάνι

69° -καβάδι 157° -κακουτσάλι
51,60° -κολάνι 62° -(ά)δα -
χτυλίδια 63,79° -μπελεζίκια
63,79,80° -νομίσματα 61,162,
163° -σκουλαρίκια 59,69° --
τουζλούκια 153° -χάρτζα 150°
-(ή)κανάκα 61° -φέρμελη 153°
-(ές) καρφίτσες 169° -ντου-
μπλες 78° -χάντρες 170° -
ύφασμα 141
χρυσοἰεντητική τέχνη 149
χρυσοκέντητος-χρυσοκεντημένος
εκενδύτης 34,55,89,168° -
(ου)θύσανοι 52° -φελλού 76°
-(η)γούνα 56° -ζώνη 33,75° -
μπερέτα 52° -κόρη 63° -στο-
λή 31, 166° -φορεσιά
12° - (ές)κλωστές 77°

-(ο)κακουτσάλι 51,52,60° -κου-
κάμισο 72,166° -φέσι 51,52° -(α)
βρακοζώνια 45° -γρίζα 74° -μα-
νίκια 73,74° -κρόσια 76
χρυσορρακτάδες 46
χρώμα 11,13,25,31,142,143° -άλι-
κο 119,157° -άσπρο 27,46,51,73,
74,91,92,93,167,168° -γαλάζιο
13,26,79,92° -κίτρινο 12,13,53,
90,92,93° -κόκκινο 12,26,74,76,
91,92,119,140,143,147,148,154,
169° -λευκό 27,49,51,97,124,125,
127° -μαύρο 24,53,92,116,117° -
μπλέ 25,91,140° -κράσινο 11,13,
14,91,93,124,154° -λαδοκράσινο
127° -(τα)σκούρα 74,79,90
χωρικοί 19,21,23,26,27,84-7,112,
173 (βλ. και τάξεις)

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1: φορεσιά άρχουσας τάξης του ελληνικού λαού. (Sackelberg)

Εικ. 1α: φορεσιά άρχουσας τάξης (άρχοντας Λειβαδιάς) (Duprè)

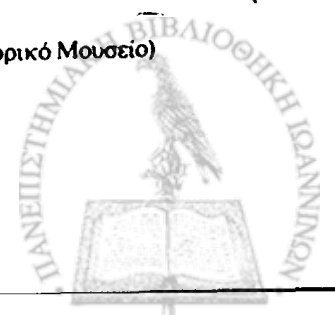

Εικ. 2: φορεσιά κοινοτικής άρχουσας τάξης (δημογέροντος) (Duprè)

Εικ. 3: αντρική φορεσιά κοινοτικής άρχουσας τάξης Πιτζαμάνος (Ιστορικό Μουσείο)

Εικ. 4: φορεσιά κοινοτικής αστικής τάξης Πιτζαμάνος (Ιστορικό Μουσείο)

Εικ. 5: φορεσιά «ξωτάρηδων», χωρικών (Stackelberg)

Εικ. 5α: καθημερινή φορεσιά «ξωτάρηδων» χωρικών (Stuart Revett)

Εικ. 6: καθημερινή φορεσιά τύπου Α,Α 1, (Clarke)

Εικ. 7: φορεσιά τύπου Α,Α, (Dupré)

Εικ. 8: Αθηναία νύφη (φορεσιά Α, Α₂) (Dupré)

Εικ. 9: φορεσιά τύπου Α,Α. (Stackelberg)

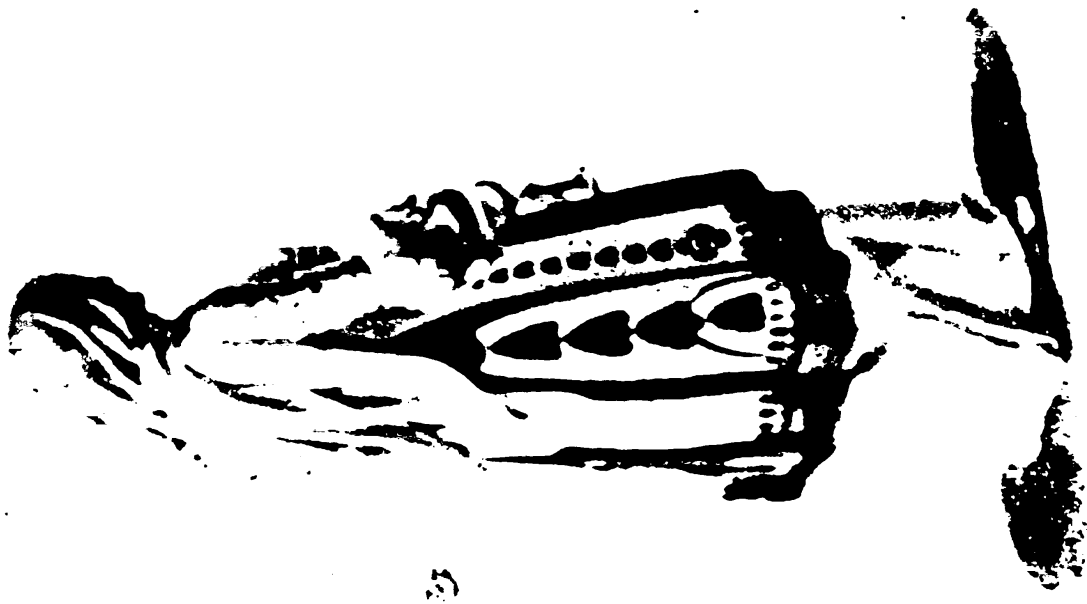

Εικ. 10: φορεσιά τύπου Α,Α₁,

Πιτζαμάνος (Ιστορικό Μουσείο)

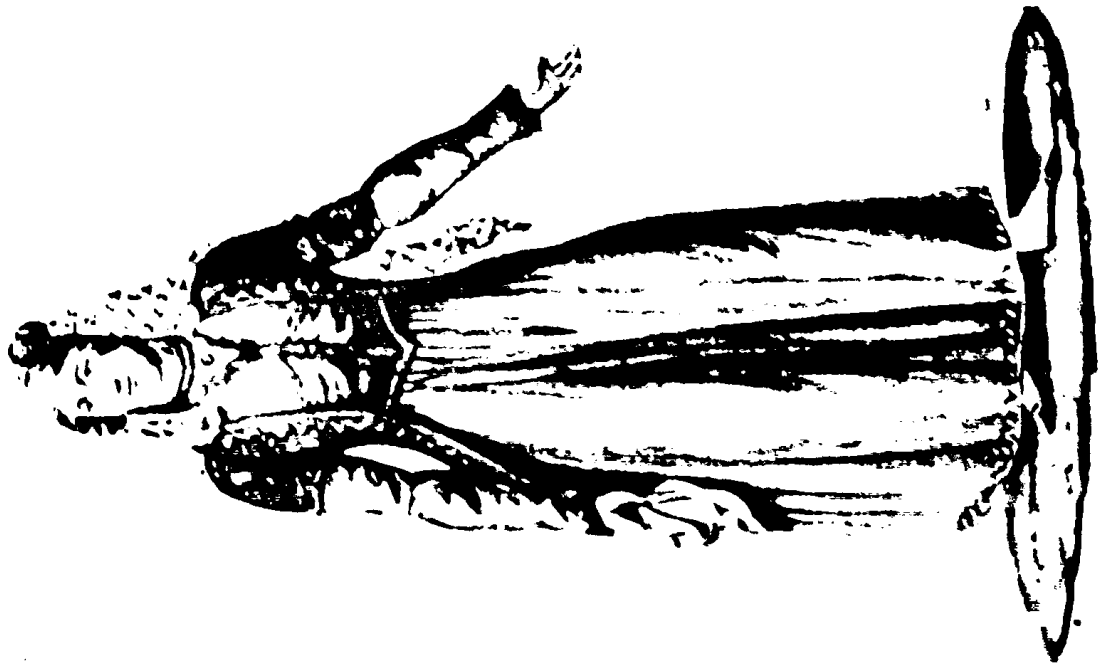

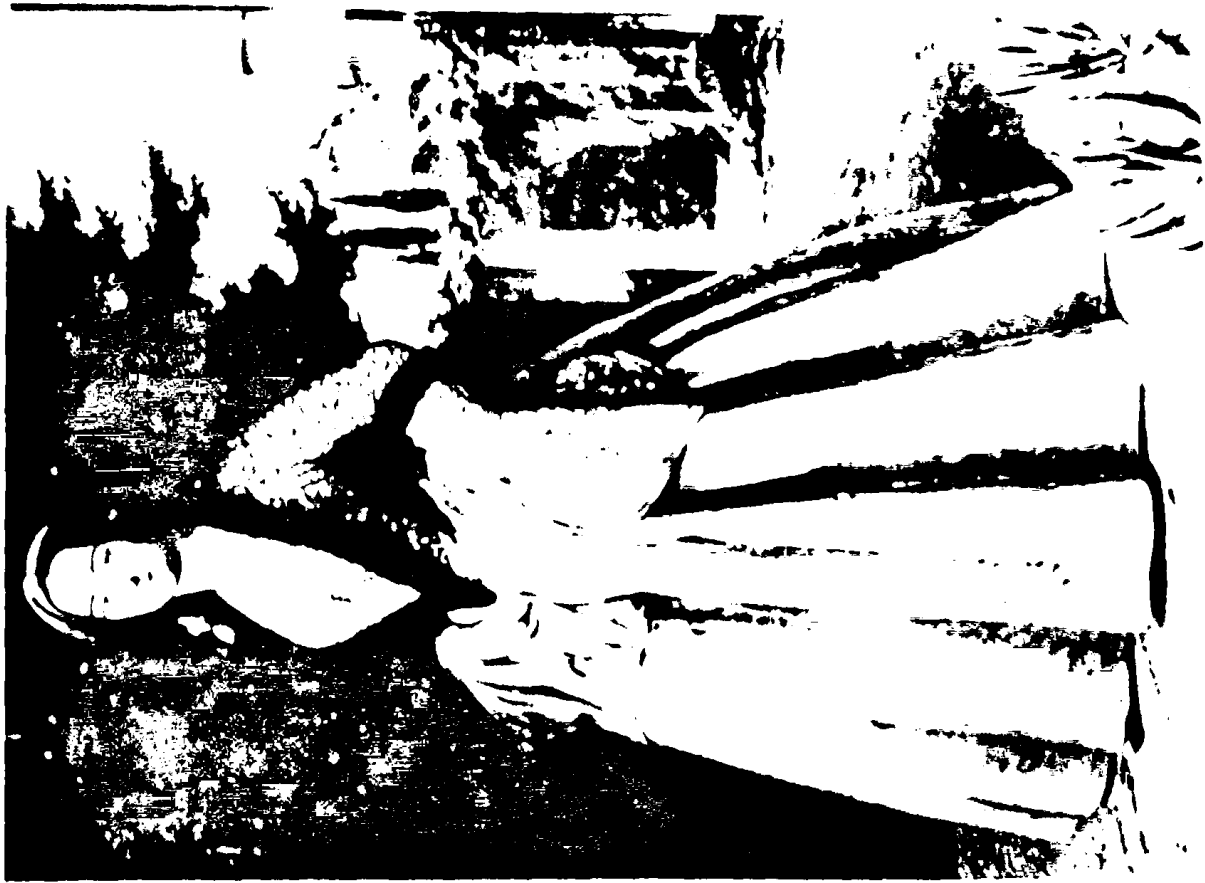
Εικ. 11: καθημερινή φορεσιά τύπου Β (Stackelberg)

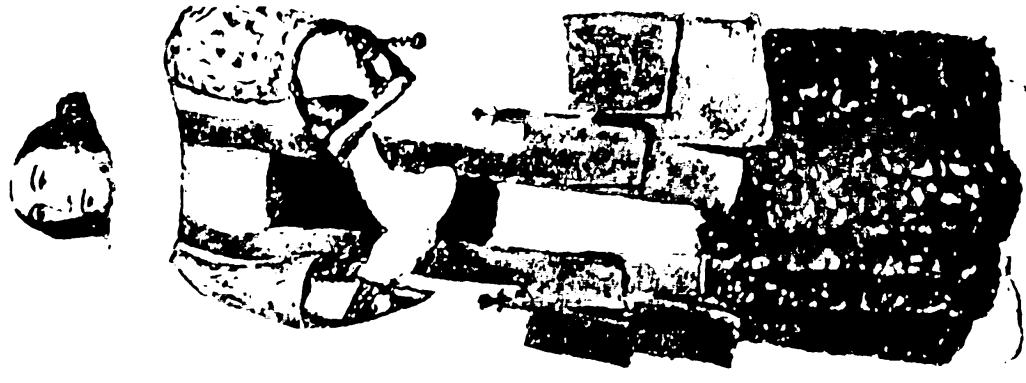
Εικ. 12: νυφική - γιορτινή φορεσιά τύπου Β (Stackelberg)

Εικ. 13: μεταβατικό στάδιο της φορεσιάς τύπου Α,Α,
Βασιλόγυνη (Μουσείο Μπενάκη)

Εικ. 14: φορεσιά Αμαλίας (Ιστορικό Μουσείο)

Εικ. 15: φορεσιά τύπου Β (Πετιέ)

Εικ. 16: φορεσιά τύπου Β Πιτζιμίανος (Ιστορικό Μουσείο)

Εικ. 17: φορεσιά τύπου Β Πιτζαλιανός (Ιστορικό Μουσείο)

Εικ. 18: καθημερινή φορεσιά τύπου Β (Dupré)

